Michael Angold

BIZÁNC

Híd az ókor és a középkor között

GENERAL PRESS KIADÓ

KÜLÖNLEGES KÖNYVEK SOROZAT

A mű eredeti címe:
BYZANTIUM

Fordította
SÁNDOR BEA

Szerkesztette
TODERO ANNA

A borítótervet
GREGOR LÁSZLÓ
készítette

A belív-tipográfiát
KOCSIS JÓZSEF, Colortipo Bt.
készítette

ISSN 1585-6860
ISBN 963 9282 73 1

Kiadja a GENERAL PRESS KIADÓ
Felelős kiadó: LANTOS KÁLMÁNNÉ
Irodalmi és művészeti vezető: LANTOS KÁLMÁN
Készült 13 nyomdai ív terjedelemben,
2,0 volumenizált 80 g-os Enso Creamy papíron.
Kiadói munkaszám: 713

Könyvem jórészt a mediterrán tájakon zajlott történelmi eseményeket írja le. Erre a vidékre tavasszal és ősszel a legjobb utazni. Márciusban még gyakran hideg és esős az idő – április és május már megfelelőbb. Az ősz októberben a legszebb, ám ha szerencsénk van, novemberig is elhúzódhat az indián nyár. A korai középkori szobrok sok helyen szétszórva találhatók, de a legtöbb jó állapotban megmaradt, gyönyörű és kifejező alkotást olyan nagyvárosokban találjuk, mint Róma, Ravenna, Thesszaloniki és Isztambul (a régi Konstantinápoly).

A bizánci civilizáció sokkal eredetibb és kreatívabb volt, mint ahogy azt sokan gondolják. Kupolás templomai eredetiségben és merészségben versenyre kelnek a klasszikus építészettel és a gótikus katedrálisokkal, a mozaikok pedig nagyszerű műalkotások: méltó versenytársai a klasszikus szobrászat és a reneszánsz festészet remekműveinek. A bizánci kultúra nagyrészt Bizánc vagy Konstantinápoly városának terméke – ezzel a várossal kell tehát kezdenünk. A város 1453 után, amikor Isztambul, az Oszmán Birodalom fővárosa lett belőle, hatalmas változáson ment át, mégis megmaradt a Bizánci Birodalom fővárosának. Hogyan is lehetett volna másképp? Jusztinianosz Szent Bölcsesség-temploma (a Hagia Szophia) ma is uralja a városképet: a templom első része a kolosszális kupolával szédületes látvány. Szerencsére számos bizánci mozaik is épen maradt, s ezeket gondosan megőrizték a közelmúltban is. Az apszisban található mozaik a Szűzről és a gyermekről máig a bizánci művészet egyik legnagyobb alkotása. A Hagia Szophiához viszonylag közel található több más Jusztinianosz kora-

beli templom is. A Szent Szergiosz- és Bakkhosz-templomot (Küçük Ayasofya Çamii) merész tervezésű épületéért és díszítéseinek szépségéért érdemes látni. Szent Eiréné temploma (Aya Irini Kilisesi) viszont komolyságával gyakorol mély benyomást a látogatóra. Feltétlenül meg kell néznünk a gazdagon díszített keresztet a szentélyben. A templom ma a Topkapi palotához tartozó városrészben áll. Az oszmán szultánok rezidenciája épen maradt, ami sajnos nem mondható el a bizánci császári palotáról a Hagia Szophia túloldalán. Ebből tulajdonképpen csak híres, mozaikos padlója maradt ránk, s az egykori épület helyén ma a Mozaikmúzeum (Mozaik Müsesi) áll, de a környéken végzett ásatások még feltárhatják a palota más gyönyörű részeit is. A templom mellett volt a hippodrom, ahol fogathajtó versenyeket rendeztek. Sok tekintetben ez volt a városi élet központja. Ma egy park található a helyén, de sok régi szobor áll még ma is benne: a leghíresebb az az egyiptomi obeliszk, amelyet a bizánciak állítottak lovasfogat-hajtó versenyeket ábrázoló talapzatára. A köztéri szobrok még inkább a régi Bizáncot idézik. A Hagia Szophiához közel található Jusztinianosz hatalmas Bazilika-víztározója (Yerebatan Saray). Ebbe Valens császár vízvezetékéből (Bozdogan Kemeri) ömlött a víz, amely mellett eltörpül az Atatürk Bulvari, az újkori város legfőbb vízellátója. Nem szabad kihagyni a látnivalók közül Konstantinápoly régi városfalát, a római katonai építkezés mesterművét – ez az 5. század elején épült. Érdemes elutazni a Márvány-tengerhez is, és megnézni a Yedikule (Héttorony) erődítményt: ehhez tartozik az Aranykapu is, amely Konstantinápoly bejárataként szolgált ünnepi alkalmakon – ezt ma már nem használják. Közel van hozzá a Sztudiosz-kolostor Szent János-temploma (Imrahor Çamii) is. Bár mára csak a falai állnak, ezer éven át ez volt a Bizánci Birodalom legnagyobb kolostora.

Ravenna és Thesszaloniki jól kiegészíti a korai Konstantinápolyt. Az előbbi a legtöbb ránk maradt 6. századi egyházi épülettel dicsekedhet, amelyek nagy ré-

szében a mozaikdíszítés is sértetlen maradt. Ravennában található a San Vitale, Jusztinianosz és Theodóra császárnő udvarának híres mozaikjaival és számos más látnivalóval; a Sant'Apollinare Nuovo, a mártírok és szentek felvonulásával – ne felejtsük el megkeresni Jusztinianosz kisméretű portréját, amely öregemberként ábrázolja, az épület nyugati felén; a Sant'Apollinare in Classe, gyönyörű, szürke márványoszlopaival és a Krisztus színeváltozását ábrázoló apszismozaikjával, amely Krisztust keresztként, az apostolokat pedig bárányként ábrázolja. Itt vannak még a keresztelőkápolnák és Galla Placidia mauzóleuma csillagos mennyezetével, valamint a hosszú, épségben megmaradt középkori városfalrészek. A Sant'Apollinare Nuovo mellett futó Via di Román még mindig kivehető a bizánci kormányzó palotájának oromzata. Érdemes ellátogatni Theodorik király mauzóleumába is, amely ugyan a városon kívül esik, de könnyen elérhető.

Thesszalonikiben nincs ennyi korai középkori épület, de ott van Szent Demetriosz nagy zarándoktemploma, amely még mindig a város központi nevezetessége: ez az 5. század közepén épült. Túlélt több földrengést és tűzvészt is. Csodával határos módon épen maradt kora középkori mozaikjainak néhány részlete is. A Szent Demetriosz-templomhoz közel esik az Akheiropoiétosz-templom, egy hatalmas, ókeresztény bazilika; a Hagia Szophia-katedrális, amelyet a korai középkor közepén építettek – az épület már nem egészen ép, de nagyon is szilárdan áll, apszisában és kupolájában pedig csodálatos mozaikokat láthatunk; és a Rotunda, amely az 1978-as földrengés áldozatául esett. A Rotundát azóta újjáépítették, és hamarosan talán ismét megnyílik a turisták előtt. Eredetileg Galerius császár – a nagy keresztényüldöző – mauzóleumának épült, 300 körül. Később viszont templommá alakították, és ekkor készültek a szentek naptárát mutató aranymozaikjai. A citadellához felvezető kanyargós utakon nem könnyű megtalálni a kis Szent Dávid-templomot, amely a megdicsőült Krisztust ábrázoló

apszismozaikjáról híres. Ez az 5. századból származó mozaik az egyike a legkorábbi fennmaradt apszismozaikoknak, ha nem éppen ez a legkorábbi. Meredek emelkedő visz fel a megmaradt városfalak egy másik részéhez, amely körülbelül ugyanebből az időből származik.

Rómáról lehetetlenség néhány szóban beszámolni. A kora középkori város ma is ott van, de bizony keresni kell, mert alaposan elfedik a későbbi hozzátoldások. Csodálatos kivételt jelentenek a Santa Maria Antiqua romjai a Palatinus lábánál. Nagyszabású freskói ízelítőt nyújtanak a kora középkori díszítőművészet gazdagságából. Azért maradhatott fenn, mert a 9. században elárasztotta egy földcsuszamlás – így csak ezer évvel később fedezték fel. A Pantheont mindenki meglátogatja – de gondoljunk arra is, hogy csak azért maradhatott ránk, mert keresztény templommá alakították: ez lett a Santa Maria ad Martyres (Rotonda), a középkor egyik nagy zarándoktemploma. A zarándokok egy Szűz Mária-ikon tiszteletére látogatták a templomot, amely egy bizánci császár adománya volt a 7. század elején. Az olyan templomok, mint a Santa Maria in Cosmedin és különösen a Santa Prassede, amelyek alig változtak azóta, megmutatják, milyenek voltak a korabeli zarándoktemplomok. Érdemes meglátogatni a kriptákat, ahol a katakombákból összegyűjtött relikviákat tárolták. De annyi más látnivaló akad még...

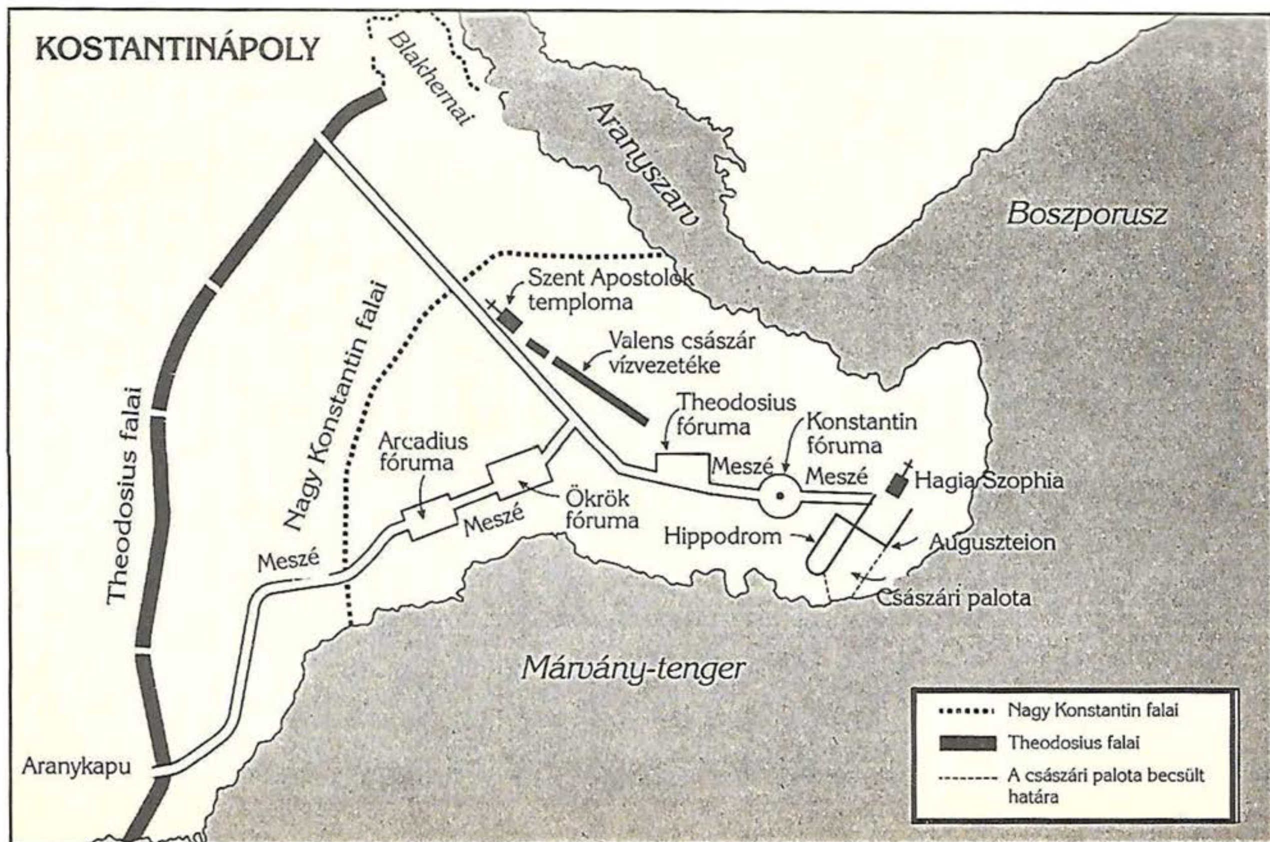
Rengeteg középkori maradvány és épület található elszórtan Szíriában, Palesztinában és Izraelben is, de ezeket valamivel nehezebb elérni. Sok templom a sivatagban van, elhagyott falvakban és régi piaci városokban, romossá vált, egykor lakott helyeken. Akit a korai iszlám építészet és művészet érdekel, nem hagyhatja ki a nagy damaszkuszi mecsetet és a jeruzsálemi Sziklatemplomot. Aki teheti, látogassa meg Szent Katalin kolostorát is a Sínai-hegy lábánál. Ezt Jusztinianosz császár építtette, megerősített kolostorként, s a Krisztus színeváltozását ábrázoló apszismozaikja máig épen maradt. Fontos zarándokhely volt, eredetileg

Mózessel való kapcsolata miatt, később pedig a kerékbe tört Alexandriai Szent Katalin kultuszának köszönhetően.

A normann Szicília fennmaradt emlékei lehetővé teszik, hogy betekinthessünk a korai középkorban bekövetkezett változási folyamatokba. A legtöbb műemlék Palermo központjában vagy a körül található. Közülük is a királyi palota az első. A normann palotából – a Sala di Ruggeróból – csak egy terem maradt épen, de azt mindenképpen érdemes megnézni. Nem szabad kihagyni a palota kápolnáját sem. Fantasztikus együttese ez a bizánci mozaikoknak, az itáliai építészetnek és a mozlim kézművességnek. Fontos látnivaló a romos San Giovanni degli Eremiti-kolostor is a palota közelében. Lefelé indulva megtaláljuk a katedrálist: ezt a 12. század végén építették a főmecset helyén, de azóta sokat változott. Itt találhatók a normann királyok és leszármazottaik porfír sírkövei. Ha folytatjuk utunkat lefelé Palermo főutcájáig (a Via Maquedáig), rögtön jobbra egy teret találunk, amelyet két templom ural: a San Cataldo és a Santa Maria dell'Ammiraglio (a Martorana). Az előbbi szigorú architektúrájáról, a második pedig harangtornyáról és csodálatos mozaikjairól híres. A királyi palotától feljebb, a Piazza Independenzán buszra szállhatunk, amely elvisz a közeli La Cubához, a normann királyok egyik mór palotájához, vagy még odébb, mintegy félórányira, Monrealéba, az ottani bámulatos katedrálishoz. Szinte hihetetlen, hogy eredeti mozaikdíszítése teljesen épen maradt ránk. Feltétlenül nézzük meg a híres kolostorudvart! Sok más látnivaló is akad Palermóban és környékén, köztük számos egyedi, normann–szicíliai stílusban épült templom. Érdemes elmenni a La Zisához is, amely a legszebb és legépebben fennmaradt épület a normann királyok mór palotái közül. De a legfontosabb látnivaló talán Cefalù, negyvenpercnyi vonatútra Palermótól: gyönyörű tengerparti város, katedrálisában pedig az északi francia építészet ötvöződik a bizánci mozaikdíszítéssel.

JUSZTINIANOSZ BIRODALMA
FRANKOK
AVAROK
Dnyeper
Duna
HERULOK
BOLGÁROK
LONGOBÁRDOK
GEPIDÁK
SZLÁVOK
KRÍM-FELSZIGET
Dráva
Száva
Singidunum
Kherszon
VIZIGÓTOK
Duna
Fekete-tenger
Petra
Hebrosz
Axeiosz
Trapezunt
Córdoba
Konstantinápoly
Eufrátesz
Szangariosz
Thesszaloniki
Halüsz
Dara
SZASSZANIDA BIRODALOM
Maiander
Szárosz
Septem (Ceuta)
Athén
Edessza
Karthágó
Antiokhia
SZICÍLIA
LAHMIDÁK
CIPRUS
KRÉTA
Berütosz
Földközi-tenger
GASSZÁNIDÁK
Jeruzsálem
Alexandria
Pátriárkai székhely
A Bizánci Birodalom határai I. Jusztinianosz trónralépésekor, 527-ben
A Jusztinianosz uralkodása alatt megszerzett területek
0 300 km

A MEDITERRÁN VILÁG
A 7-9. SZÁZADBAN
Aachen
FRANKOK
Tours
KAZÁROK
Dnyeper
Duna
AVAROK
Dráva
Száva
Sirmium
KRIM-FÉLSZIGET
Fekete-tenger
Pireneusok
VIZIGÓTOK
Toledo
Córdoba
Valencia
Velence
Ravenna
LONGOBÁRDOK
Adriai-tenger
Róma
Bari
SZLÁVOK
BOLGÁROK
Haemus-hegység
Vardar
Marisa
TRÁKIA
Thesszaloniki
Konstantinápoly
ARMENIAKON
Szangariosz
Halüsz
OPSIKION
Kappadokia
Kaiszareia
Maiander
Torosz
Szarosz
HELLÁSZ
Korinthosz
PELOPONNÉSZOSZ
ANATOLIKON
Melitene
Edessza
Eufrátesz
Antiokhia
Phoinix
Égei-tenger
Palermo
Karthágó
SZICÍLIA
Siracusa
Monemvaszia
BERBEREK
Kairuan
RHODOSZ
CIPRUS
Damaszkusz
Földközi-tenger
KRÉTA
Yarmuk
Kaiszareia
Jeruzsálem
Gáza
Heliopolisz
Alexandria
Babilónia
Nílus
ARABOK
Vörös-tenger
0
300 km
Csata
Pátriárkai székhely
TRÁKIA katonai tartomány
Arab hódítások

KOSTANTINÁPOLY
Blakhemai
Aranyszarv
Boszporusz
Szent Apostolok temploma
Valens császár vízvezetéke
Theodosius fóruma
Konstantin fóruma
Meszé
Meszé
Hagia Szophia
Arcadius fóruma
Ökrök fóruma
Meszé
Hippodrom
Auguszteion
Meszé
Császári palota
Nagy Konstantin falai
Theodosius falai
Aranykapu
Márvány-tenger
Nagy Konstantin falai
Theodosius falai
A császári palota becsült határa

ELSŐ FEJEZET

Konstantin városa

Ennek a könyvnek a középpontjában Bizánc, a város és a birodalom áll. A város kulcsfontosságú volt a kora középkori fejlődésben, amikor az egységből megosztottság lett; s amikor később Bizánc elvesztette a kulturális központ szerepét, mert megjelentek riválisai: az iszlám és a nyugati latin világ. Ahhoz, hogy megértsük, hogyan zajlott mindez, hogyan vesztette el Bizánc centrális szerepét, először azt kell megvizsgálnunk, hogyan lett kulturális központtá. Kiindulópontunk az a változás, amelynek során a klasszikus világ átadta helyét a középkornak: ebben a folyamatban pedig Bizánc kulcsszerepet játszott, ezért nagyon fontos a város fejlődése.

Bizánc kezdetben görög *polisz*, vagyis városállam volt a Boszporuszon: az ókor folyamán nem bírt különösebben nagy jelentőséggel. Ám amikor Nagy Konstantin császár (306–337) újraalapította, s 324-ben birodalma fővárosává tette, saját magáról Konstantinápolynak (Konsztantinopolisznak, vagyis Konstantin városának) nevezve el a települést, minden megváltozott. A császár célja az volt, hogy új Rómát építsen, ahonnan ellenőrizni tudja hatalmas, a Dunától az Eufráteszig terjedő birodalma legsebezhetőbb határait. Az, hogy a birodalom központjává a Boszporusz két partján fekvő várost akarta tenni, nyilvánvalóan nagy jelentőséggel bírt a birodalom két felének kapcsolatára nézve. Bár később a teljes szétváláshoz vezetett, kezdetben reményteli vállalkozásnak tűnt, hogy a városból a római világ új központja lehet. Ez az ideál lebegett aztán I. Jusztinianosz (527–565) szeme előtt is, ám csak részben valósulhatott meg. A római rend átalakulása Bizáncban nem az

egységet újította meg, hanem inkább egy új császárságot hozott létre: a Bizánci Birodalmat. Bár a bizánciak maguk a Római Birodalom részének és rómaiaknak tartották magukat, valójában mind a birodalom, mind lakosai különböztek római elődjeiktől. A Róma és Bizánc közötti különbség lényegét az új főváros testesíti meg, ahol a régi anyagból fokozatosan egy új kultúra és másféle politikai rendszer kristályosodott ki.

Az első és legalapvetőbb lépés az új főváros megalapítása volt. Ezt egészítette ki Jusztinianosz sokoldalú munkássága: törvényhozó és nagy építkező is volt, ahogyan azt a Hagia Szophia-templom is jelzi – az épület letörölhetetlenül rányomja bélyegét Bizáncra. A főváros és a körülötte kialakuló civilizáció attól tett szert még nagyobb jelentőségre, hogy Isten Anyjának ajánlották, aki lakóinak hite szerint védelmezte polgárait. A bizánciak voltak az Újtestamentum választott népe, az új izraeliták; Konstantinápoly pedig az Isten óvta város, az új Jeruzsálem. A bizánci kultúrát áthatotta a hit az isteni kegyelemben és védelemben. Középpontjában a fővárosi és birodalmi hivatalok, illetve a keresztény egyház és hit közötti, sokszor egyáltalán nem egyszerű és könnyen átlátható kapcsolat állt. Az így kialakuló mintázatok alakították a keresztény, római és hellén örökséget is: ezek határozták meg, hogy mi az, ami kihull a rostán, és mi az, ami életben marad, és milyen formában hat tovább. Az alakuló bizánci civilizáció egyszerre volt birodalmi, keresztény és nagyvárosi kultúra.

De ez a kultúra nem egyedül Konstantin fejéből pattant ki. A császár sokat tett azért, hogy megerősítse a keresztény összetevőket a római renden belül, mind a birodalom megszervezése, mind pedig az anyagi jólét szempontjából, de 337-ben bekövetkezett halálakor mindaz, amit elért, még nagyon is sebezhetőnek látszott. Eddigre kiderült, hogy a kereszténység hajlamos a széthúzásra, ami az üldöztetés időszakában még nem látszott annyira, és az is vilá-

gossá vált, hogy az egyház nem fogadja el teljes egészében maga fölött állónak a császári uralmat. Egy-egy erős egyéniség hatalmas változtatásokat indíthat el, de ahhoz, hogy ezek valóban megvalósuljanak, intézményekre van szükség: államokra vagy városokra. Konstantin városa volt az, ami a kereszténység elterjesztésére tett erőfeszítéseinek sikerét fémjelezte. Ám amikor meghalt, a város még csak félig állt: fóruma és árkádos utcái gyors egymásutánban épültek, de karaktere még egyáltalán nem volt végleges. Konstantin városa volt, és könnyen meg is halhatott volna az uralkodóval együtt.

Hogy nem ez történt, az Konstantin fiának, Constantiusnak köszönhető (337–361), aki apja halálakor örökölte Konstantinápolyt és a keleti provinciákat. Két bátyjának jutott a birodalom nyugati és középső része. Ez természetesen polgárháborúk sorához vezetett, s ezekből végül Constantius került ki győztesen. Az ő győzelme erősítette meg Konstantinápoly helyzetét a birodalom fővárosaként. Constantius tovább bővítette apja terveit a várossal kapcsolatban. Hogy valóban új Rómának tekinthesse magát, olyan szenátust hozott létre benne, amelynek hatalma egyenlő volt a római szenátuséval. Befejezte a Szent Apostolok templomának építtetését, amely egyben apjának mauzóleuma is volt. Azzal hangsúlyozta a város keresztény jellegét, hogy felépíttette az első Hagia Szophia-templomot katedrálisául. 360-ban a város egy egyetemes zsinatnak adott helyet, amelyet Constantius hívott össze azzal a céllal, hogy Konstantinápoly egyházát patriarkális rangra emelje. Ez a lépés elhamarkodottnak bizonyult, hiszen a zsinatot később nem ismerték el – Constantiust azzal vádolták, hogy ariánus tanok terjesztése céljából hívta össze, amelyeket akkor már eretnekségként ítéltek el, mivel vitatták Krisztus abszolút isteni mivoltát.

Constantius 361-ben bekövetkezett halálát zavaros idők követték, s ez fenyegette Konstantinápoly különleges státusát is. Az uralkodó után unokaöccse,

Julianus lépett a trónra. Az új uralkodó pogány volt, és gyűlölte az új keresztény rendet, amelyet számára a konstantinápolyi udvar hízelgői jelképeztek. Sokkal jobban szerette Antiokhiát, de 363-ban meghalt egy Perzsia ellen indított hadjáratban – úgy tűnik, Nagy Sándort akarta utánozni. Halálát megosztottság követte a birodalomban. A keleti részek végül Valens (364–378) fennhatósága alá kerültek, de ami azt illeti, ő sem szerette igazán Konstantinápolyt. Ő is Antiokhiát tekintette birodalma központjának, mivel innen könnyebben ellenőrizhette a perzsa határt. Ezért aztán nem tudta, mi folyik a Duna mentén, ahol a hunok hirtelen betörése úgy megijesztette a vizigótokat, hogy római földön kerestek menedéket. Letelepedésük nem ment könnyen, ezért a vizigótok fellázadtak, és 378-ban megverték Valens császárt és hadseregét Hadrianopoliszban. A császár meghalt a csatában – ez teljes vereséget jelentett, és szabad utat nyitott a vizigótoknak Konstantinápoly felé: vagyis azzal fenyegetett, hogy megszűnik Bizánc birodalmi fővárosi státusa.

De Constantius munkája nem volt hiábavaló. Olyan alapot jelentett, amelyre a nyugatról a helyzet megmentésére küldött Theodosius (379–395) bizton építhetett. Theodosius hispániai származású volt, jó hadvezér és hívő katolikus. Első lépése az volt a vizigótok legyőzése után, hogy 381-ben zsinatot hívott össze Konstantinápolyban. Az volt a legfőbb célja, hogy a zsinat megerősítse: a kereszténység katolikus ága az elfogadott ortodoxia. Az ariánus tanokat törvénytelennek nyilvánították, és Theodosius elfogadtatott egy rendeletet, amely az új ortodoxiát tette a Római Birodalom vallásává. Ekkortól a *civis romanus* és a *christianus catholicus* nagyjából egyet jelentett. Ám a 381-ben zajlott zsinat még más eredménnyel is járt, a katolikus kereszténység egyetemes státusra emelése mellett: Konstantinápoly egyházának patriarkális rangot adott. Innentől ugyanolyan rangja volt, mint Jeruzsálem egyházának, megerősít-

ve, hogy Konstantinápoly nemcsak az új Róma, de az új Jeruzsálem is. Bár nem hivatkozhatott apostoli eredetre – ehhez utólag kellett volna a Szent Andráséhoz hasonló legendákat kreálni –, Konstantinápoly lett a kereszténység egyik legfontosabb központja.

Theodosius többet is tett annál, mint hogy biztosította a város patriarkális rangját. Újrakezdte az építkezéseket, amelyek Constantius húsz évvel azelőtt bekövetkezett halálát követően nagyrészt leálltak. Akárcsak Konstantin, ő is egy fórumot építtetett magának: ez a „császári főút", a Meszé mentén kapott helyet, alig néhány száz méterre Konstantin fórumától, és hatalmas diadalív díszítette. A tér közepén egy oszlop állt, ennek tetején helyezték el Theodosius ezüstből készült szobrát. Egy másik módon is megváltoztatta a város arculatát: megnagyobbíttatta a lóversenyteret, ahol a császár és a polgárok együtt élvezték a fogathajtóversenyeket. Theodosius hozatott egy obeliszket az egyiptomi Karnakból, és a hippodrom (lóversenytér) közepén, a *spina* (a középső gerinc) mentén állíttatta fel. Az obeliszk talapzatára különböző jeleneteket vésetett: például a császárt és családját, amint a lóversenyt nézik a császári páholyból, és megkapják a nekik járó sarcot a legyőzött népektől. A lóversenypálya olyan színtérül szolgált, ahol a császár és népe közötti kötelék minden alkalommal megújult: páholyában állva a császár megmutatkozott népe előtt, és fogadta üdvrivalgásukat. A nép szerepe nem volt egészen passzív, hiszen a császárnak időnként meg kellett hallgatnia panaszaikat is, és rosszul tette volna, ha figyelmen kívül hagyja őket. Eltelt egy kis idő, amíg letisztult az uralkodó és a nép viszonya Konstantinápolyban, de azzal, hogy a lóverseny fontosságára irányította a figyelmet, Theodosius elindította azt a folyamatot, amelynek során a császári tiszt meggyökerezett a főváros társadalmában.

Theodosius uralkodása alatt újra növekedésnek indult a város. Egy korabeli udvari szónok feljegyezte,

hogy a város épületei kezdik megtölteni a falai által körülhatárolt területet, és a tengertől nyertek új földeket az építkezésekhez. Végül 412-ben Theodosius unokája, akit ugyanígy hívtak, új falakat építtetett a városnak – ezek ma is állnak, csaknem másfél kilométerrel nyugatra Konstantin falaitól. A város területe körülbelül egyharmadával bővült. Egy kortárs feljegyzés szerint az új Róma népessége kezdte meghaladni a régiét – ebből arra következtethetünk, hogy legalább negyedmillió lakója volt.

Kialakul a város

Konstantinápoly kezdte elnyerni egyedi formáját. Ennek alapját két nagyobb út adta. Az egyik az Aranykapunál, a város ünnepi bejáratánál, Theodosius falainak északi végénél kezdődött, míg a másik a Khariszi kapunál, a város nyugati végén. Az utak Theodosius fórumánál találkoztak, és innen együtt haladtak kelet felé Konstantin fórumától az Auguszteionhoz. Ez a tér jelentette a birodalom szívét. Elsősorban egy hatalmas porfíroszlop határozta meg, ezen állt az Augusta szobra: Konstantin császár édesanyjáé, Szent Helenáé, az igazi kereszt felfedezőjéé. Ennek az oszlopnak a bejáratánál állt a *milion*, vagyis kilométerkő. Ez egy diadalív volt, s ettől számítva mérték a birodalom minden részének távolságát. Most már minden út az új Rómába vezetett, amint azt a *milion*on II. Theodosius (408–450) rendeletére elhelyezett világtérkép is hangsúlyozta. Számos kiemelkedően fontos épület is állt az Auguszteion körül: a Hagia Szophia-székesegyház, a szenátus épülete, a Bronzkapu, vagyis a császári palota főbejárata, s közvetlenül a bejárat mellett a lóversenytér. A birodalom valamennyi fontos intézménye a tér körül helyezkedett el. A Konstantinápolyba érkező hivatalos látogatók a Meszé nagy sugárútján érkeztek, és ezen haladtak felfelé a belőle nyíló hatalmas terek között,

míg nagyjából hat kilométerrel odébb elérkeztek az Auguszteion végső szentélyéhez. Nagyszerű látvány volt még a birodalom hanyatlása idején is, amikor a hatalmas építmények romokban álltak és a város nagy része lakatlanná vált. De az 5. században, amikor minden az eredeti állapotában állt még a helyén, döbbenetes lehetett a hatás. Ha megpróbáljuk elképzelni Konstantinápoly városát, a hatalmas tereket az oszlopokkal, szobrokkal, diadalívekkel és árkádsorokkal, leginkább úgy festhettek, mint egy fantasztikus neoklasszikus városkép.

Különleges jellegzetességeit jelentették a városnak az árkádos üzletek és a monumentális lépcsők. Egy építményekről készült hivatalos lista, amelyet az 5. század elején készítettek, nem kevesebb mint 52 árkádot és 117 lépcsőt sorol fel. Konstantinápoly felépítése – az, hogy egy központi gerinc fut le mindkét oldalon a víz felé – megkövetelte a lépcsőzetes építkezést. Az is kiemelte a lépcsők fontosságát a város életében, hogy ezeken osztották szét a kukoricasegélyt: a város minden szabad polgára naponta hat kenyér átvételére volt jogosult. A főutaktól, a terektől, az árkádoktól és a hatalmas lépcsőktől eltekintve nemigen tervezték tudatosan a várost. Az a rend, amely a nyilvános vagy ceremoniális arcát jellemezte, éles ellentétben állt a magánlakóhelyek rendezetlenségével. A főútvonalakról levezető zegzugos utcákban összevissza épültek a templomok, paloták, lakóépületek és boltok. Az, hogy törvények tiltották magánépületek emelését a nyilvános tereken, és szabályozták a lakóházak megengedhető magasságát és a köztük levő távolságot, beszédesen jelzi a hatalmas város kaotikus növekedését, amely az 5. századra organikussá vált: Bizánc többé már nem egy nagy uralkodó mesterséges teremtménye volt.

Konstantinápoly különböző negyedekből állt. Ezek I. Theodosius uralkodásától kezdve gyors egymásutánban alakultak ki. Meglepően sok közülük olyan emberekről kapta a nevét, akik vezető szerepet töl-

töttek be I. Theodosius, a fia vagy az unokája kormányzatában. A városrészek elnevezésének eredete valószínűleg az, hogy a névadók ezeken a területeken rendelkeztek ingatlannal. Lehet, hogy ők építették a lakónegyedeket, hogy azután bérbe adják őket, de valószínűbb, hogy a városrészek egyszerűen ezeknek a befolyásos családoknak a rezidenciája körül jöttek létre. Egy ránk maradt feljegyzés a 400 körüli évekből felsorolja egy nagyon nagy hatalmú család örökösnőjének vagyonát. Olümpiasznak hívták, és Constantius császár egyik legfőbb miniszterének lányunokája volt. Főleg Konstantinápoly melletti, de trákiai és anatóliai birtokokat is örökölt, s ezekből hatalmas jövedelemre tett szert. Ügyeit a Szent Apostolok templomához közel fekvő konstantinápolyi rezidenciájából intézte. Más ingatlanjai is voltak a fővárosban, közel a Hagia Szophia-templomhoz: nemcsak egy palota magánfürdőkkel és pékséggel, hanem más épületek is a környékén, amelyeket bérbe adott – műhelyek, üzlethelyiségek, lakások. Az egész kerület egyik legfőbb tevékenysége a palota ellátása volt. A környék lakói patrónusukként tekintettek Olümpiaszra: ez abból is látható, hogy ő rendelkezett a kukoricaadományokról, amelyek idővel egyre inkább a gazdagok és hatalmasok kezébe kerültek. Ez azt mutatja, hogy az új kerületek kialakulásának fontos eleme volt az ilyenféle függő viszony. Olümpiasz később kolostort alapított a központi épületegyüttesben – ez magyarázza azt is, hogy sok esetben a kolostorok álltak egy-egy kerület középpontjában. Másik példa erre a sztudioszi Szent János-kolostor, amelynek romjai ma is állnak, az Aranykapu közelében – ezt Sztudiosz, egy befolyásos konzul alapította az 5. század közepén.

Theodosius uralkodásának idejétől kezdve a kolostorok fontos szerepet játszottak a város szerkezetének alakításában. A szerzetesek és kolostorok jelenléte meghatározó volt minden középkori nagyvárosban, de Konstantinápoly az élen járt ebben a

tekintetben. A város szerzetesei már a kezdet kezdetén olyan elveket vallottak, amelyek elválasztották őket az egyiptomi sivatag szerzeteseitől: egyáltalán nem akartak kivonulni a mindennapi életből – éppen az volt a céljuk, hogy a világi társadalomban életben tartsák a keresztény etikát. Ezt legegyszerűbben karitatív tevékenységekkel tudták elérni, s ez az elv előmozdította a szerzetesi életforma kialakulását Konstantinápolyban. A szerzetesrendek, bár leggyakrabban a gazdagok és hatalmasok alapították őket, a rászorulókat segítették, és mindvégig a jótékonyság keresztény ideájának képviselői maradtak. Munkájuk hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom szilárd alapokon nyugodjék – még a gyors növekedés idején is, amikor a provinciákról érkező bevándorlók csak úgy özönlöttek a városba. Egy korabeli antiokhiai feljegyzés szerint Konstantinápoly „az a trákiai város, amely a provinciák izzadságából nyeri gazdagságát". A kolostorok tevékenységén keresztül a hatalommal rendelkező családok vagyonuk egy részét jótékonysági célokra fordították. A kolostorok kezdettől fogva a legfőbb közvetítő szerepét játszották a gazdagok és a szegények között. A szerzetesek mindig fontos erőt jelentettek a fővárosban: képesek voltak akár arra is, hogy ellenszegüljenek a császár vagy a főurak akaratának. Fontos szerepük volt az új keresztény főváros növekedésében, amelyben a császári hatalom, az élő társadalommal való kapcsolatának köszönhetően, összetettebb és bonyolultabb szerkezetű lett.

Az új főváros létrejötte megfordította a 3. századtól játszódó folyamatokat, amelyek során a Római Birodalom egyre kevesebb figyelmet tudott provinciáira fordítani. Az, hogy Róma fokozatosan megszűnt a birodalom középpontja lenni, azt eredményezte, hogy a kései Római Birodalom hivatalos kultúrája egyre homályosabbá és távolibbá vált. Ezek a hatások jól láthatók a birodalmi művészet alakulásában is, amely mintha elválasztotta volna a császári hatalmat az idő-

től és adott terétől: igazi központ, főváros hiányában a császári uralom elveszítette a kapcsolatot a valósággal. Ez a kapcsolat azonban a 4. századtól ismét megerősödött, ahogyan a birodalmi hatalom egyre inkább gyökeret eresztett egy új fővárosban – ám egy olyan fővárosban, amely buzgó keresztény volt. Ez újabb nagy problémát vetett fel: hogyan hat a kereszténység a császári hatalomra?

Vallás és politika

A római császárok annak idején egyre inkább elfogadták azt a hellenisztikus nézetet, hogy az uralkodó részben isteni hatalommal rendelkezik: ő jelenti a találkozási pontot a felsőbb hatalmak és a római társadalom között. A kereszténységre való áttéréssel ez némileg módosult. Nagy Konstantinnak világosabban meg kellett határoznia a pozícióját. Kinyilvánította magáról, hogy „egyenlő az apostolokkal", és „Jézus Krisztus barátja". Azt akarta, hogy Krisztussal való kapcsolatának valamiképpen személyes dimenziója legyen. Egyes tudósok az azonosulás elemeit is felfedezték ebben. Természetesen volt valami botrányos Konstantin mauzóleumtervében: az volt a kívánsága, hogy a Szent Apostolok templomában temessék el, és sírhelyét az apostolok ereklyéi vegyék körül. Az, hogy tulajdonképpen félistenné nyilvánította magát, segít megérteni, miért ellenkezett vele az egyház. Az egyházi ellenzéket Athanasius, Alexandria pátriárkája (328–373) vezette. Athanasius az egyház önállóságáért vívott küzdelem élén állt, és mélységesen ellenezte, hogy a császár beleszóljon a vallási ügyekbe. Bár száműzetésre ítélték, folytatta ellenállását Konstantin utódai idején is, mivel azok elfogadták az arianizmus tanait – egy olyan eretnekséget, amelylyel Nagy Konstantin maga is kacérkodott uralkodásának utolsó éveiben. I. Theodosius eltávolodott elődjei nézeteitől, és elfogadta az Athanasius képviselte

ortodox vagy katolikus irányzatot. Saját kárán tanulta meg, hogy ez mivel jár, amikor aztán nem engedték áldozni olyan cselekedeteiért, amelyeket az egyház sérelmezett. Ambrus, Milánó püspöke például azután utasította vissza, hogy a császár megnyert egy nagy csatát és ezzel megmentette a Nyugati Birodalmat a pogány uralomtól. A püspök úgy érvelt, hogy a császárnak vezekelnie kell a számos emberi élet kioltásáért. Ezzel demonstrálta, hogy még a császár sem vonhatja ki magát az egyház morális fensőbbsége és fegyelmező hatalma alól. A megszégyenítésnek minden bizonnyal szerepe volt Theodosius néhány hónappal később bekövetkező halálában is.

A császári és egyházi hatalom viszonya mindvégig tisztázatlan maradt. Theodosius példája azt mutatta, hogy a császári hatalom alárendelődik az egyház morális és spirituális hatalmának, és többé nem állíthatja magáról, hogy közvetlen kapcsolatban áll az istenivel. Egy pillanatra úgy látszott, hogy a császár elveszítheti az egyház ügyeibe való beleszólás jogát. Az, hogy nem ez történt, a császár és a konstantinápolyi pátriárka között kialakuló szövetségnek volt köszönhető. Ez nem egyszerűen azt jelentette, hogy a pátriárka a császárt képviselte volna vallási ügyekben, vagy hogy a császár szükség esetén a pátriárka védelmére kelt volna. Mindig akadtak vitás pontok a kapcsolatukban, és az 5. század elején még számos megoldandó problémával kellett szembenézniük. Jóannész Khrüszosztomosz, vagyis Aranyszájú Szent János pátriárkasága (398–404) kulcsfontosságú volt ebben a tekintetben. A császárral való együttműködését hol zökkenőmentes időszakok, hol pedig konfliktusok és visszavágások jellemezték.

Aranyszájú Szent János karizmatikus alak volt, korának legnagyobb prédikátora. Hatalma a fővárosban akkor erősödött meg igazán, amikor 399-ben felkelést szított a Konstantinápolyban elszállásolt gót zsoldosok ellen. Haragját azzal vívták ki, hogy a kereszténység ariánus formáját követték – jelenlétük te-

hát sértette az ortodoxiát. A népnek kötelessége volt fellázadni, és kiűzni őket, s ezt meg is tették. Ez volt Konstantinápoly egyik történelmi jellegzetességének, a vallás és a politika szoros összefonódásának első komolyabb megnyilvánulása. Nem ez volt az egyetlen eset, amikor János kijelölte a jövő útját. Egyháza már a 381-es zsinaton patriarkális státust követelt, de jobbára csak jelképes hatalmat kapott. János volt az, aki konkretizálni akarta, mivel jár a pátriárkaság státusa. Egyházának hatáskörét kiterjesztette Trákiára és Anatóliára is. Azzal is erejét próbálta növelni, hogy megkísérelte befolyása alá vonni a város leggazdagabb jótékonysági intézményeit. Ezzel viszont kiváltotta azoknak a szerzeteseknek a haragját, akik addig működtették őket. Mivel őt magát a szerzetesi élet szíriai, aszketikus hagyománya szerint nevelték, János azt mondta, hogy Konstantinápoly szerzetesei letértek a helyes útról, s megcsúfolják az igazi szerzetesi élet ideálját. Ki akarta őket űzni a városból. A küzdelem eredménye azt mutatta, hogy a szerzetesek önálló erőt képviseltek a főváros életében.

A kiindulópont egy, az alexandriai patriarkátusban zajló vita volt, amely Arcadius császár (395–408) elé került. A császár Aranyszájú Szent Jánosra bízta a döntést. Úgy tűnik, Arcadius azt feltételezte, hogy a birodalom fővárosának egyháza afféle legfelsőbb bíróság, amely dönthet a más egyházakon belül folyó vitás ügyekben. Ezt azt jelentette volna, hogy a konstantinápolyi egyháznak nagyobb a hatalma, mint az egyháznak általában. János szembeszállt a császár kívánságával, és visszautasította a felkérést: azt mondta, hogy ezzel túllépne a hatáskörén. Azon nyomban elveszítette a császári udvar támogatását – a világi vezetés árulásnak, bizalma megcsúfolásának tekintette lépését.

A szerzetesek támogatásának köszönhetően a császár akarata győzött. A szerzetesek így kulcsszerepet játszottak abban, hogy Jánost elmozdították hivatalából. Száműzetésbe küldték – s az eseményeket

még drámaibbá tette a Hagia Szophia elpusztulása: a templom porig égett. Aranyszájú Szent János rövid, alig hat éven át tartó pátriárkasága jól megmutatta a bizánci egyházi-állami kapcsolatok csaknem valamennyi aspektusát. Dinamikus, gyakran robbanékony viszony volt ez, amely a főváros lakosságát és szerzeteseit is érintette. Ám a János száműzetését kísérő viharos események, az, hogy a császár és a pátriárka komolyabb konfliktusa számos veszélyt hordoz magában, megmutatták, hogy a megfelelő kormányzás érdekében nagyon is szükséges a két fél együttműködése. Ez központi fontosságra tett szert az alakuló keresztény Római Birodalom ideológiájában. Így különösen jelentős esemény volt 415-ben, hogy a császár és a pátriárka együtt avatta fel az újjáépített Hagia Szophia-templomot.

A keresztény birodalom megalapítása és megszilárdítása továbbra is számos ellentmondást hordozott magában. Sokat enyhített a helyzeten, hogy a császár megváltoztatta az álláspontját. A Hagia Szophia-templomban a császár és a pátriárka felismerte, hogy kölcsönösen kötelezettségeik vannak egymás irányában. A birodalmi kormányzás világi oldala a köznép számára a lóversenytéren jelent meg, ahol a császár egyesült népével a győzedelmi ünnepeken. Palotájában ő volt a földi uralom megtestesítője, a törvény maga, Augustus császár örököse, de ugyanakkor Konstantin kereszténységre való áttérésének letéteményese is. Az udvar volt az a hely, ahol a császár nyilvánvalóan a keresztény Isten földi helytartója lehetett. A konstantinápolyi császári palotára ezért alaposan rányomta bélyegét a kereszténység: II. Theodosius (408–450) uralkodása alatt lassan ereklyék kincsestára lett. Ennek hátterében elsősorban a császár mélyen vallásos nővére, Pulcheria állt. A palotába hozatta Konstantin keresztjét mint oltalmazó szent tárgyat, Szent István relikviáit pedig egy külön erre a célra építtetett kápolnában helyezte el. Azzal, hogy a császári palotát keresztény kegyhellyé változ-

tatta, tulajdonképpen a kereszténység érzékenysége szerint alakította át a birodalom világi uralmát.

A birodalmi művészet nagyrészt a szertartásokból merítette hatalmát – ezek adtak neki jelentést és kontextust. Egy-egy jelentős pillanatban pedig meg is szilárdíthatta a császári uralmat. Így a művészet felhasználható volt arra, hogy kiterjessze a császári uralom jelképeit a birodalom távolabbi részeire. Az egész birodalomban elterjedt szokássá vált, hogy császári portrékat állítottak fel nyilvános helyeken, s ezeknek gyakran ugyanolyan tisztelet járt, mint a császár személyének. A művészetet a császári hatalom központosítására és kiterjesztésére használták. Így az összetett birodalmi ideológiát közvetítette, amelynek fontos eleme volt Isten jóváhagyásának hangsúlyozása.

Konstantinápoly polgárai szerették a palota ragyogását és pompáját – számukra ez Isten kegyelmének jele volt. Ez volt talán a legfontosabb elem a birodalom és a főváros azonosulásában, amely olyannyira fontos aspektusa volt a bizánci ideológiának. Bizonyos, hogy táplálta a polgárok öntudatát – ám ugyanakkor feszültségekhez is vezetett. Felvetette az új főváros státusának kérdését nemcsak a birodalmon belül, hanem az egész egyházhoz való viszonyában is. A kereszténység régebbi centrumai, például Antiokhia, Alexandria és Róma fenyegetőnek látták Kons-tantinápoly egyházát: úgy vélték, hogy ki akarja terjeszteni a világi uralmat az egyetemes egyházra. Az új főváros presztízsének egyelőre az szabott határt, hogy nem hivatkozhatott apostoli eredetre, és hogy Alexandriával, Antiokhiával és Rómával ellentétben nem volt saját doktrínarendszere az úgynevezett krisztológiai vitában. A vita központi kérdése az volt, hogyan kapcsolódik össze Krisztus isteni és emberi természete. Alexandria a monofizita érvelés mellett foglalt állást, amely azt mondta, hogy Krisztus kétféle természete lényege szerint egységet alkot. Róma és Antiokhia fenn akarta tartani a megkülönböztetést, mert nem akarták, hogy Krisztus ember

volta eltűnjön, hogy elnyelje isteni természete. Konstantinápoly egyháza a vita közepén találta magát. Teológiai szempontból nem volt igazán jelentősége az állásfoglalásának – távolról sem számított annyit, mint Róma és Alexandria véleménye. 451-ben I. Leó pápa (440–461) minden erejét latba vetette, hogy elérje: a konstantinápolyi udvar hívjon össze még egy egyetemes egyházi zsinatot, hogy rendezzék ezt a kérdést. A zsinat helyszíne Khalkedón volt, a Konstantinápolytól a Boszporuszon éppen átellenben fekvő város. A követek úgy döntöttek, hogy Krisztus „természete kettős: különálló, de elválaszthatatlan" – tökéletes ember és tökéletes Isten is egyszerre. Ez megegyezett Leó pápa tanításával, és Róma győzelmét jelentette.

A zsinat azonban hosszú távon nem sok mindent oldott meg. A középkori világ későbbi megosztottsága mégiscsak ezekre az 5. század eleji vitákra vezethető vissza. Úgy tűnt, hogy a Nyugat, Róma vezetése alatt egy külön vallási identitást alakít ki magának – s ugyanez történt a keleti provinciákban, Alexandria vezetésével. Ebben az időben Konstantinápolynak még nem volt önálló álláspontja. Viszont egyre inkább önálló működésre tett szert: az volt a szerepe, hogy összebékítse a szembenállókat, hogy elősegítse az egyház egységét mint a császári uralom egyik legfontosabb alapját. Nem csoda hát, hogy Konstantinápoly egyházi vezetői az ökumenikus pátriárka rangjára tettek szert.

Az 5. század közepére Konstantinápolyból nagyváros lett – méretét és befolyását tekintve minden bizonnyal a római világ legfontosabb központja. Mivel alig százötven évvel azelőtt még csak egy ismeretlen trák városnak számított, az, hogy a birodalom fővárosává lett, sokféle szempontból nehezen érthető meg. A település mesterségesen alakult. Csak a 4. század fordulóján lett önálló jogú város, amely az organikus növekedés és ideológiai szerepe kettősségében fejlődött, mégpedig olyan dinamikusan, hogy képes

volt átalakítani a római rendet, bár az átalakulás módja és mértéke még egyáltalán nem volt tisztán látható. Az eredeti cél az volt, hogy az új főváros megőrizze a római világ egységét, de az egyház megosztottsága és a barbároknak a Nyugati Birodalom felett aratott győzelmei tükrében nem volt biztos, hogy Konstantinápolynak lesz elég ereje és eszköze ehhez. I. Theodosius és követőinek munkája ellenére Konstantin öröksége még mindig sebezhető volt. Az 5. század közepére már kialakulófélben voltak Bizánc egyéni vonásai, de nem látszottak még egészen tisztán.

MÁSODIK FEJEZET

Bizánc

Az új birodalmi főváros létrehozásának az 4. században és az 5. század elején óriási hatása volt. Megmozgatta a környező területek erőforrásait az Égei-tenger vidékétől a Fekete-tenger partjaiig. Athén, a nagy „egyetemi" város jelenléte ellenére ez a terület eddig háttérbe szorult a Római Birodalomban: pusztán összekötő folyosót jelentett kelet és nyugat között. Ezek a földek most az egész birodalom támasztékai lettek, a leggazdagabb és legnépesebb részei. Az új birodalmi főváros függelékeiként a provincia más városai is fejlődésnek indultak.

A hatalom keletre tolódása

Konstantinápoly megalapítása és növekedése egészében megváltoztatta a Római Birodalom egyensúlyát: súlypontja keletre tolódott. A nyugat nyitva maradt a barbárok hódításai előtt, ami annál is inkább bántó volt, mert a germán hódítók a kereszténység eretnek, ariánus formáját követték. Konstantinápoly császárai kezdetben eleget tettek kötelességüknek, és segítették a nyugati részeket. Ennek csúcspontját I. Leó császár (457–474) nagy hadjárata jelentette, amelyet 468-ban indított, hogy visszaszerezze Észak-Afrikát a vandáloktól. Ugyanakkor elindított egy másik hadsereget is Itáliába, hogy az ő keleti jelöltjét helyezzék a nyugati trónra. Ez az erőfeszítés, hogy visszaszerezze a Nyugati Birodalmat, Jusztinianosz terveit vetítette előre, ám teljesen csődöt mondott. A konstantinápolyi birodalmi kormányzat abbahagyta a súlyos veszteségekkel járó hadjáratot, és elismerte az

Itáliát megszállva tartó barbár vezérek uralmát. Még az egyházi kapcsolatok is számos tekintetben meglazultak Kelet és Nyugat között.

A 451-ben, a khalkedóni zsinaton elfogadott krédó nagyban támaszkodik az I. Leó pápa hirdette tanokra. A keleti provinciák lakossága azonban nem fogadta el ezeket a tételeket, mert ők a monofizita (vagyis a Krisztus Isten voltát hangsúlyozó) magyarázatokat támogatták. A birodalmi kormányzatnak nem állt szándékában még egy egyetemes zsinatot összehívni, hogy újabb elhatározásra jussanak a kérdésben. A khalkedóni zsinat nem volt eredménytelen. A teológiai kérdésekben kompromisszumra jutottak a résztvevők, és megerősítették Konstantinápoly egyházát – megadták neki a pátriárkai státust. Az mindenképpen a császár feladata volt, hogy a gyakorlatban megvalósítsa a zsinat döntéseit. Ennek eredménye lett a 484-es császári rendelet, a *Henotikon*. Ez nem érvénytelenítette a Khalkedónban kihirdetett kánonokat: elfogadta, hogy Krisztus tökéletes ember és tökéletes Isten, de ragaszkodott hozzá, hogy egy – az emberi elme számára felfoghatatlan – szinten Krisztusban összeolvad az isteni és az emberi. A pápaság a rendeletet az I. Leó dekrétumai elleni támadásnak vette, s ezzel bekövetkezett az egyházszakadás.

Amikor Anasztasziosz császár (491–518) lépett a konstantinápolyi trónra, rá kellett jönnie, hogy birodalmának és egyházának határai immár csak a keleti provinciákra korlátozódtak: a Nyugat leszakadt. Ez nem azt jelenti, hogy ekkortól már létezett a „Bizánci" Birodalom. Az Anasztasziosz uralta birodalom helyzete egyáltalán nem volt kielégítő. Mivel a császár a leghatalmasabb kincstartalékot hagyta hátra, amelyet római uralkodóról valaha feljegyeztek, a történelemben az maradt meg, hogy nagy uralkodó volt. A valóságban viszont súlyos feszültségekkel volt terhes az uralkodása. A legkomolyabb ellenzéke saját fővárosában volt: a Bizánc születése körüli viszályok

még egyáltalán nem ültek el. A konstantinápolyi pátriárka ellenezte trónra lépését, és ragaszkodott hozzá, hogy megkoronázásáért cserében nyilvánítsa ki, hogy a hit dolgaiban a császár nem csupán az egyház, de személy szerint Konstantinápoly pátriárkájának fennhatósága alatt áll. Ez új jelleget adott a kapcsolatnak, amely olyannyira meghatározó volt Bizánc életében. Anasztasziosz, meggyőződéses monofizita lévén, nehéz helyzetben volt: hiszen a konstantinápolyi pátriárka vele szemben a khalkedóni zsinat határozatait követte. A főváros népességének véleménye megoszlott. Sokan a latint beszélték, és ők általában Róma mellé álltak a vitás kérdésekben. 511-ben Anasztasziosz megfosztotta tisztétől a pátriárkát, és egy sokkal hajlíthatóbb egyházi embert ültetett a helyére, aki nagy engedményt tett a császár vallási meggyőződésének legitimálása érdekében: megengedte, hogy a monofizita „aki értünk megfeszíttetett" mondást hozzáadják a *trisagion*ként ismert körmeneti énekhez: „Szent Isten, szent és hatalmas, szent és halhatatlan, könyörülj rajtunk". Ez felkelésekhez vezetett Konstantinápoly utcáin. Anasztasziosz, aki ekkor már több mint nyolcvanesztendős volt, megjelent a polgárok előtt a lóversenytéren, és felajánlotta, hogy a nép követelésére lemond trónjáról. Az embereket meghatotta ez a szerénység, és újra elismerték császáruknak. Amikor azonban távozni készültek, a császár berendelte őreit, és lemészárolták az összegyűlt polgárokat. Ha így ért is véget ez az incidens, mindenképpen azt bizonyítja, hogy a közvélemény nagyon nagy hatalommal bírt Konstantinápolyban.

A tömegmészárlás nem vetett véget a köznép zavargásainak, amelyek eddigre már önmagukat táplálták, a cirkuszi frakciók, a Kékek és a Zöldek tevékenységének eredményeként. A frakciók, amelyek egészen 1204-ig jellemzőek voltak a bizánci közéletre, eredetileg Rómából származtak: ez is azon intézmények egyike volt tehát, amelyek importálódtak a régi Rómából az újba. A lóversenytér a főváros leg-

fontosabb nyilvános gyülekezőhelyének számított, s a frakciók dolga volt megszervezni a versenyeket és más hozzájuk kapcsolódó eseményeket. Az új uralkodó beiktatásában is fontos szerepet játszottak, miután a császárrá avatás ceremóniáját az 5. század közepén a lóversenytérre (hippodromba) helyezték. Ez akcióiknak politikai színezetet adott, ami azelőtt nem volt jellemző – mindenesetre az 5. század második felétől a császárok nagyobb figyelmet fordítottak a cirkuszi frakciókra, mint azelőtt. Anasztasziosz, népszerű gesztussal, a kor híres fogathajtóbajnokainak képével dekoráltatta ki a császári páholyt a lóversenytéren. Kedvence a líbiai Porphyrius volt – neki legalább két szobrot emeltetett. Részben sportsikereit ismerte el velük, de háláját is kifejezte, mivel a fogathajtó a Zöldek vezetőjeként segített megvédeni a császárt egy riválisának követeléseivel szemben.

A frakciók betörése Konstantinápoly politikai életébe alapvetően anarchikus elemet jelentett. Voltaképpen nem volt meghatározott vallási vagy politikai programjuk, azon túl, hogy védeni akarták privilégiumaikat, de ahogyan Anasztasziosz példája is bizonyítja, érdemes volt elnyerni a bizalmukat... A két frakció társadalmi összetétele tulajdonképpen egyforma volt: vezetőik és patrónusaik a társadalom felsőbb rétegeiből kerültek ki, aktív tagjaik pedig a társadalom minden rétegéből származó fiatalok voltak, akik vakon követték pillanatnyi vezérüket. A csoportok tagjai jól felismerhető divatot követtek: perzsa módra megnövesztették szakállukat és bajuszukat; s a sztyeppék vad nomádjait utánozva, hátul hagyták sörényszerűen megnőni a hajukat, míg elöl rövidre nyírták. Barbár divat szerint köpenyt és nadrágot hordtak, buggyos ujjú tunikájukat pedig szorosan összehúzták a csípőjüknél – ettől szélesebbnek látszott a válluk. Tudatosan választottak olyan ruha- és hajviseletet, ami megkülönböztette őket a társadalom nagyobb részétől. Szenvedélyesen lojálisak voltak a vezetőikhez, s ez a hűség minden elképzelhető

társadalmi köteléken túlmutatott, de számunkra csak alig egy-két esetben világos, hogy mi volt a lojalitás alapja.

Theodóra számára, aki Jusztinianosz felesége lett, a frakciók működése keserű emléket jelentett. Családja a Zöldeknek dolgozott. (Apja a medvegondozójuk volt.) Theodóra még gyermek volt, amikor édesapja meghalt; édesanyja újra férjhez ment, de második férjét nem nevezték ki medvegondozónak, még akkor sem, amikor Theodóra és nővérei a hippodromban a frakció elé járultak kérésükkel. Theodóra emiatt élete végéig gyűlölte a Zöldeket. Ezután a Kékeket akarta támogatni, és sikerült elérnie, hogy ennek a frakciónak az egyik patrónusa elé járulhasson. Ő volt Jusztinianosz, I. Jusztinosz (518–527) unokaöccse, aki Anasztasziosz halála után helyreállította a rendet és a császári ház uralmát a birodalomban.

Jusztinosz latinul beszélt, és a Balkán mélyéről származott. Fiatalon érkezett Konstantinápolyba, és felvételt nyert a palotai őrségbe. Fokozatosan emelkedett a ranglétrán: végül az excubitorok comese címre tett szert, és ő lett a palota őrségének parancsnoka. Bár ő maga teljesen tanulatlan volt, a nevét is alig tudta leírni, unokaöccsét, Jusztinianoszt a legkiválóbb oktatásban részesítette. Jusztinianosz ezt úgy fizette vissza, hogy a színfalak mögül irányította azt az államcsínyt, amely nagybátyját a trónra emelte. Az akció maga bonyolult volt, de a dráma nagy része a lóversenytéren zajlott. Jusztinianosznak sikerült megvesztegetnie a frakciókat, hogy nagybátyját válasszák császárukul, s ne a többi jelöltet. Ez az epizód is a cirkuszi frakciók hatalmát mutatja.

Azt is elárulja, mennyire elégedetlenek voltak a polgárok Anasztasziosz uralkodási módszerével. „Gyilkosságokkal tarkított autokrácia" – gyakran így szokták leírni a bizánci uralmi rendet, de ez valójában erős túlzás. A trónutódlás Bizáncban többnyire rendben folyt, és nagyrészt dinasztikus váltásokkal. Ha

Anasztasziosznak nem is volt közvetlen utódja, voltak unokaöccsei, s normális esetben közülük emeltek volna valakit a trónra, ahogyan később Jusztinianosz is követte a nagybátyját. Anasztasziosz hibája az volt, hogy nem tudott határozott irányt mutatni. Mai nézőpontunkból a tolerancia és a kompromisszum csodálatra méltó: akkoriban viszont nem így látták a dolgot. A khalkedóni zsinat figyelmen kívül hagyása azt jelentette, hogy a császárság nem képvisel világos álláspontot az egyházi dogma egyik kulcskérdésében. Róma és a Nyugat átengedése a barbároknak azt eredményezte, hogy a *Romanitas* – a római lét – is fokozatosan elveszítette a jelentését. A frakciók vezetőinek tett engedmények is azt mutatják, hogy milyen gyenge volt a fővárost kormányzó császári vezetés. A középpont nem tartotta már össze az alakuló birodalmat. De amikor Jusztinianosz hatalomra került, az első dolga az volt, hogy megrendszabályozza a cirkuszi frakciókat, és helyreállítsa a rendet a főváros utcáin.

I. Jusztinianosz uralkodása

Jusztinianosz uralkodása alatt világos politikai intézkedések váltották fel az Anasztasziosz korszakát jellemző céltalanságot. Első jelentős lépése az volt, hogy meg akarta szüntetni a szakadást, amely Konstantinápoly egyházát elválasztotta a pápaságtól. Az egyház egységének helyreállítása a politikai egység helyreállításának alapfeltétele volt. Jusztinianosz talán abban reménykedett, hogy a nyugati germán uralkodókat meg lehet győzni, hogy hagyják el a kereszténység ariánus formáját, s ez jelenthette volna az első lépést ahhoz, hogy beolvadjanak a Római Birodalomba. Személyes kötelékeket alakított ki a vandálok és a keleti gótok uralkodói családjaival. Ez nem volt helyes lépés. Annál inkább szította az ellentétet, mivel a germán elit fenyegetve látta privilegizált helyzetét. Jusztinianosz ekkor erőszakos eszközökhöz fo-

lyamodott. 533-ban Belizár nevű hadvezérét megindította Karthágó vandál királysága ellen. Az új római seregeknek semmi nem jelentett akadályt – mindent bevettek, ami az útjukban állt. 534-ben elfoglalták Karthágót, a vandál királyt pedig fogolyként szállították Konstantinápolyba, ahol győzedelmesen körülhordozták a lóversenytéren. Belizár ezután átkelt Szicíliába, és Itália déli részén át Róma felé tartott. A keleti germánok keményebb ellenfélnek bizonyultak, mint a vandálok, de 540-ben Belizár bevette az ő fővárosukat, Ravennát is. Ám ezzel a történet még nem zárult le, mert a keleti gótok ellentámadásba lendültek, amely tizenkét évre nehéz háborúba kényszerítette Itáliát, és súlyos károkat okozott a félszigeten. Jusztinianosz hadseregei a végső győzelemig harcoltak. Egy másik seregnek sikerült megvetnie a lábát a Pireneusi-félsziget déli partjainál. Hatalmas nehézségei ellenére Jusztinianosz lassan elérte, amit akart: uralma alá hajtotta a nyugati provinciákat – legalábbis a Földközi-tenger vidékén. Új Római Birodalmat hozott létre – szó szerint, hiszen az új Rómából irányította.

Jusztinianosznak nem állt szándékában helyreállítani a Nyugati Birodalmat, úgy, hogy annak Róma vagy Ravenna legyen a fővárosa. Lehet, hogy intézkedéseit a Római Birodalom helyreállításának, vagyis *renovatió*jának nevezte, de ez csak azt a szabályt támasztja alá, hogy gyakran a múlt helyreállítására hivatkozó emberek teszik meg a legradikálisabb lépéseket. Jusztinianosz rómaiságképe immár az új Rómához kötődött, amely talán a felszínen a régi mintájára alakult, de valójában nagyon is különbözött tőle. A királyság keresztény ideológiája volt az alapja, nem az augustusi nyugalom nosztalgiája. Jusztinianosz építkezési tervei tisztán megmutatják ezt. Elsősorban az volt a céljuk, hogy Konstantinápoly megfelelő keresztény fővárossá legyen, s így tükrözze az új intézményi rendet. Az általa örökölt város még a Theodosius-dinasztia uralkodóinak lenyo-

matát őrizte. Építményeik – a tetteiket megörökítő domborműves oszlopok, diadalívek, fórumok – mind római mintára készültek. Még templomaik is a római típusú bazilika szerkezetét követték.

Amikor Jusztinianosz a trónra lépett, még alig egy-két kupolát lehetett látni a városban. Halálakor, 565-ben Konstantinápoly városképét meghatározták a kupolás épületek, amelyek közül a Hagia Szophia-templom volt a legnagyszerűbb. A lehetőséget, hogy megváltoztassa a város arcát, az 532-es Nika-lázadás adta meg neki, amelynek során a főváros központi részét lerombolták, Konstantin fórumától az Auguszteionig. A régi Hagia Szophia-székesegyházat és a tőle északra fekvő területet, többek között a Hagia Eiréné-templomot is porig égették. Ezeket a zendüléseket a cirkuszi frakciók szították, mert nem tetszett nekik, hogy Jusztinianosz meg akarta zabolázni őket. A császár ellenségei a szenátusi arisztokraták közül felhasználták a frakciók elégedetlenségét, hogy ezzel leplezzék saját politikai ambícióikat. Anasztasziosz egyik unokaöccsét császárrá nyilvánították. Jusztinianosz azelőtt hajlott arra, hogy kibéküljön a frakciókkal, de most, részben Theodóra császárné biztatására, könyörtelen megtorlásba kezdett. Belizár vezérlete alatt a lóversenytérre küldte őrségét, ahol a feljegyzések szerint harmincezer embert mészároltak le. Legfőbb politikai ellenfeleit kivégeztette, más szenátorokat pedig megfosztott vagyonuktól. A Nika-lázadás eredményeként Jusztinianosz nemcsak teljes uralmat szerzett a főváros felett, hanem ragyogó lehetősége nyílt az építkezésre is.

Az Auguszteion körül az egész területet újjáépíttette. Ez volt a városi ünnepségek középpontja. Csaknem a város végromlásáig megőrizte azt a jelleget, amit Jusztinianosz adott neki. A hatalmas Hagia Szophia-templom ma is az ő emlékét őrzi. A munka csaknem azonnal megkezdődött, ahogy leverték a Nika-lázadást, és a templom alig öt év alatt felépült, ami bámulatosan rövid idő, ha figyelembe vesszük

méretét és roppant bonyolult díszítettségét. A kortársakat nemcsak az épület nagysága és dekorációjának gazdagsága ejtette bámulatba, hanem tervezésének újdonsága is. Ez két matematikus, a tralleszi Anthemiosz és a milétoszi Izidorosz érdeme volt. A templom kupolával fedett bazilika, de úgy rendeződik el középső magva körül, hogy a nézőnek az a benyomása, mintha nem egy főtengely biztosítaná az egységét, hanem a kolosszális kupola tartaná egyben az épületet. A történész Prokopiosz azt állítja, hogy a kupola „olyan, mintha a levegőben lebegne, és nem tartaná semmi sem".

A főhajó kupola alatti része pompás teret adott a császár és udvara, valamint a pátriárka és egyházi emberei találkozásának a keresztény év nagy ünnepei alkalmából. A birodalmi és a keresztény liturgia keveredését a Hagia Szophia kupolája alatt csak még fenségesebbé tette a különleges fényhatás. A napfény a kupolát körülfogó ablaksoron és a karzati ablaksoron át szűrődött be, és megcsillant a kupola aranymozaikjain és a márványborítású falakon. Megint csak Prokopioszt idézve: „olyan volt, mintha nem a kívülről beáradó napfény világítaná meg a templomot, hanem maga sugározná a fényt".

Az ilyen ünnepi misék során a pátriárka és a császár közvetlenül a szentély előtt találkozott, és „békecsókot" váltott. Ez azt a harmóniát tükrözte, amelyhez Jusztinianosz olyannyira ragaszkodott: hogy a császár és az egyház viszonyának békésnek kell lennie, ha a birodalom be akarja tölteni az őt megillető helyet a történelemben. Ezt az egyház-állam kapcsolatot tükrözi Jusztinianosz megfogalmazása *VI. Novellá*jának előszavában is: „Az Isten égi kegyelméből származó legnagyobb adományok között tartjuk számon a papságot és a császári méltóságot. Az előbbi az isteni dolgokat szolgálja, az utóbbi az emberek ügyeit, s róluk gondoskodik." Jusztinianosz ragaszkodott hozzá, hogy az egyháznak és a birodalomnak harmonikus egységet kell alkotnia, mégpedig azáltal,

hogy betartják a számukra kijelölt munkamegosztást. Ez jobbára csak kívánalom volt, a valóságban nem mindig működött, de az bizonyos, hogy elválaszthatatlanul egymásba olvasztotta az egyházat és az államot.

Jusztinianosz legnagyobb eredménye a római jog kodifikálása volt. Ez is bámulatosan gyorsan történt, a Jusztinianosz összegyűjtötte jogásztestületnek köszönhetően, amelyet Tribonianosz vezetett. Az első törvénykönyv 529-re, a második 534-re készült el. Ezeket két további jogszabálygyűjtemény egészítette ki 533-ban: a *Digeszták* és Jusztinianosz *Institúciói.* Az első jogtudományi kézikönyv volt, a második pedig egyfajta jogi tankönyv. Bár úgy prezentálta, mintha a klasszikus római jog gyökereihez térne vissza, Jusztinianosz munkája valójában átalakította a törvénykezést egy keresztény monarchia kívánalmainak megfelelően. Ő maga szövegezte meg az egyházra és vallásra vonatkozó jogszabályok többségét. A római jog sokat veszített függetlenségéből. Bár Jusztinianosz folytatta azt a hagyományt, amely szerint az uralkodó kezét megkötik a törvények, ragaszkodott hozzá, hogy a császár, tisztěnél fogva, maga a megtestesült törvény. A törvényt a keresztény monarchia abszolutista ideológiája zabolázta meg, amit jól jelképez az a lovas szobor, amelyet Jusztinianosz magáról mintáztatott, és a Hagia Szophia-templom előtti téren állíttatott fel: bal kezében egy országalmát tartott, a tetején kereszttel, egyetemes uralmának és császársága isteni eredetének szimbólumaként.

Uralkodása kezdetén az udvarában összegyűjtött csodálatosan tehetséges szakemberek segítségével Jusztinianosz minden akadályt legyőzött. Hadseregei bevették Karthágót, Rómát és Ravennát – úgy látszott, nincs akadály a birodalom újraegyesítése előtt. Teológiai konferenciákat is szervezett, s úgy tűnt, hogy ezek megtalálják a megoldást az egyház doktrínákat illető megosztottságára. Olyan birodalmi ideológiát fogalmazott meg, amely magában foglalta a

jogot és a teológiát is, és ennek az egységnek megfelelő játékteret is biztosított. Megteremtette a keresztény Római Birodalom ideálját, amely később is Bizánc alapja és ösztönzője maradt. Talán túl is becsülte a saját képességeit. Állítólag a Hagia Szophia felszentelésekor, 537 decemberében ezt mormolta maga elé: „Legyőztelek, Salamon."

Ha valóban ezt mondta, akkor szavai némi hübriszt tükröznek. A körülmények ellene fordultak. 541-ben a keleti gótok lázadást szítottak Itáliában. Jusztinianosz tábornokainak tizenkét évbe telt, amíg úrrá lettek a helyzeten. Itália szörnyű pusztításoknak esett áldozatul, Róma pedig sokat vesztett korábbi nagyságából, ahogy hol az egyik, hol a másik oldal kerítette hatalmába. A harc azért tartott ilyen sokáig, mert Jusztinianosznak szembe kellett néznie az iráni Szasszanida-dinasztia támadásaival is a keleti fronton, a Duna mentén pedig a szláv törzsek jelentettek fenyegető veszélyt. A szlávok ekkor jelentek meg a világtörténelem színpadán – ahogy kiözönlöttek eredeti hazájukból, a Prepjaty-mocsarak területéről. De a legnagyobb veszély még alattomosabb volt: 541-ben Egyiptomban kitört a bubópestis, s a járvány végigsöpört a keleti provinciákon, majd elérte Konstantinápolyt, ahol szörnyű pusztítást végzett. Prokopiosz túlélte a járványt, amelynek tetőzésekor feljegyzése szerint naponta 5000 ember halt meg. A borzalmas kór legalább három évre megbénította a kormányzást és az egész társadalmat. Jusztinianosz maga is megbetegedett, de kigyógyult, és zseniális megoldásokat módolt ki, hogy szembeszálljon a pestis pusztításával. Viszont amikor a legnagyobb nehézségeken túljutott, hatalmas személyes csapás érte: 548 júniusában meghalt a társa, Theodóra császárné. Évekbe telt, amíg felépült felesége elveszítése után.

Jusztinianosz uralkodásának utolsó évei komorak voltak. A bubópestis újra meg újra felütötte a fejét. Kiszívta az életerőt a birodalom gazdasági és demográfiai alapjaiból, és aláaknázta a városközpont, a

polisz életképességét. Nemcsak társadalmi és gazdasági szempontból volt pusztító hatása, de az emberek lelkierejét is megtörte. Prokopiosz részletes beszámolójából megtudhatjuk, hogy az orvosok kétségbeesésükben elveszítették a tudományba vetett hitüket. Semmit nem tehettek, hogy megállítsák a pusztító kórt. Az emberek a templomokban gyűltek össze, ez adott nekik reményt a túlélésre. Bár egy másik korabeli történész családjával együtt biztonságosabb vidékre menekült a pestis kitörésekor, fokozatosan szinte minden hozzátartozóját elvesztette; a kór kiszámíthatatlansága nem hagyott számára más menedéket, mint Istent. Egyre többen gondolták azt, hogy Isten bünteti a népet a bűneiért. Jusztinianosz megszigorította a homoszexualitást tiltó törvényt: az azonos neműek kapcsolatát halállal büntették. Úgy érezte, hogy birodalma hasonló sorsra juthat, mint a bibliai városok, Szodoma és Gomorra, és ugyanazokért a bűnökért.

Jusztinianosz mindig mélyen vallásos volt. Nem nagyon ivott más italt, mint vizet, keveset evett és mindig egyszerű ételeket – egy leírás szerint csak zöldségeket, savanyúságokat és fűszernövényeket –, és a lehető legkevesebb időt töltötte alvással. Szerette a papok társaságát, és szívesen beszélgetett teológiai kérdésekről. Egyszer annyit imádkozott nagyböjt idején, hogy begyulladt a térde. Egy másik alkalommal – talán éppen akkor, amikor a pestis támadta meg – az orvosok már csaknem feladták a küzdelmet az életéért. De ekkor látomása volt: megjelent előtte a két orvos szent, Kozma és Damján, és meggyógyult. Konstantinápolyon kívül fekvő kegyhelyüket újjáépíttette, és odazarándokolt. 563-ban Mihály arkangyal kegyhelyéhez zarándokolt el az Anatólia távoli vidékén fekvő Germe-be. Ekkor már nyolcvanéves aggastyán volt. Nagy tett volt ez egy olyan embertől, aki tizenéves korától alig hagyta el birodalma fővárosát.

Jusztinianosz jellemének ereje nyilvánvaló abból,

ahogyan uralkodásának középső részében szembe tudott nézni a nehézségekkel, és nagyrészt le is tudta győzni őket. Ezt jelképezi az is, ahogyan a Hagia Szophia-templom kupolájának összeomlására reagált 558-ban: azonnal újjáépíttette, és a templomot négy évvel később újraszentelték. Uralkodásának kezdeti sikereit próbára tette az idő, de alapvetően szilárdnak bizonyultak. A megtartásukra irányuló erőfeszítések csak még világosabban kirajzolták igazi jelentésüket és radikális újdonságukat. A fő hangsúly a kereszténységre esett. Jusztinianosz idejének nagy részét szentelte a teológia problémáinak, azzal a céllal, hogy békét teremtsen az egyházon belül. Nagy engedményeket tett a monofiziták megbékítése érdekében: például elítélte azokat az ortodox teológusokat, akik Krisztus ember voltát hangsúlyozták. Ennek a pápaság egyáltalán nem örült. Amikor 553-ban Jusztinianosz újabb egyetemes zsinatot hívott össze Konstantinápolyban, kényszerítette az akkori pápát, hogy fogadja el azt a formulát, amely szerint Krisztus tökéletes ember és tökéletes Isten is (s ezek a tulajdonságai „különállók, de elválaszthatatlanok"), ámde igazi lényege szerint egy. Jusztinianosz vezetésével Konstantinápoly kialakította a maga teológiai állásfoglalását, amely a következő három évszázad során kreatívabbnak bizonyult mind Alexandriáénál, mind pedig Rómáénál.

Jusztinianosz szinte mindent elért, amit egy ember elérhet uralkodása alatt, de élete vége felé úgy tűnt, nem tud már újat létrehozni. Elszigetelődött és népszerűtlen lett – ez minden hosszú életű uralkodó sorsa, akármilyen nagy császár legyen is –, és 565-ben bekövetkezett halála megkönnyebbülést jelentett. Unokaöccse, Jusztinosz követte a trónon, aki megpróbált felülkerekedni nagybátyja népszerűtlenségén. Jusztinosz kísérlete viszont, hogy változtasson Jusztinianosz utolsó éveinek passzív külpolitikáján, nem járt sikerrel. Ahhoz vezetett, hogy végképp megromlott a kapcsolat a Szasszanida Birodalommal, s

meggyengült a Duna-menti front is, Itáliát pedig elözönlötték a longobárdok – ez megsemmisítette Jusztinianosz eredményeinek nagy részét. Jusztinosz sikertelensége hozzájárult szellemi összeomlásához és ahhoz, hogy Tiberiosz, kormányának egyik tagja kövesse a trónon. Tiberiosz rövid ideig uralkodott (578–582), és az uralkodásban veje, Maurikiosz (582–602) követte, aki a kor kevés sikeres hadvezérének egyike volt. Ezek a császárok a maguk módján mind Jusztinianosz örökségét akarták megőrizni. Bár hosszabb ideig tartott, ez az időszak sokban hasonlított Jusztinianosz uralkodásának középső szakaszához, amikor a nehézségek legyőzéséhez az adott tápot, hogy vallásos elkötelezettséggel meg kellett őrizni a keresztény birodalmat és fővárosát, az új Rómát. Ebben mindenképpen fennállt a folyamatosság Jusztinianosz uralkodásával. Ezeknek a császároknak már nem állt módjukban olyan mértékű építkezéseket folytatni, mint Jusztinianosznak uralkodása kezdeti szakaszában, de folytatták a hagyományt: támogatták a szentek kegyhelyeit, és hangsúlyozták az uralkodó Krisztushoz való közelségét. II. Jusztinosz új tróntermet építtetett a Khrüszotriklinoszhoz, a palota legnagyobb fogadótermébez. A trón az egyik apszisban (félkör alakú fülkében) állt, egy Krisztus-mozaik alatt – ez is azt hangsúlyozta, hogy a császár Krisztus földi helytartója. Ez nagyon is megfelelt annak az elképzelésnek, amelyet Jusztinianosz dolgozott ki a császári hatalomról. Ugyanakkor ahhoz is hozzájárult, hogy a császári uralom jelképei fokozatosan levetkőzték római jellegüket. Maurikiosz császár megváltoztatta az uralkodói pecsétet: egy római győzelem helyett Isten anyjának képe került rá. Talán ő rendelte el azt is, hogy a Bronzkapu, a császári palota ünnepi főbejárata fölé egy Krisztus-képet állítsanak.

A császári palotában nagyon szerették a keresztény képeket, vagyis az ikonokat. II. Jusztinosznak volt egy híres Krisztus-képe, amelyet 574-ben hozatott Konstantinápolyba – azelőtt a kappadókiai Kamoulianai városában őrizték. A közhit szerint varázslatos ikon volt ez, *akheiropoietosz* (vagyis nem emberi kéz alkotta), amelyet az isteni hatalom teremtett. A leghíresebb ezek közül az edesszai Mandylion volt: egy kendő, amely Krisztus arcának lenyomatát hordozta. A legenda szerint Edessza uralkodója magától Krisztustól kérte a portrét, ő pedig megtette ezt a csodát: arctörlő kendőjén csodálatos módon otthagyta arcának lenyomatát. A kamoulianai képet később csatazászlóként használták a Szasszanidák elleni harcokban.

Az, hogy a 6. század végétől az ikonokat az állam jelképeinek tekintették, szintén a Római Birodalom keresztény birodalommá alakulását tükrözte, de ugyanakkor a kereszténység átalakulását is jelezte. Az egyház a kezdeti időkben egyáltalán nem szerette a vallási képeket. Az ábrázoló művészetek terén a keresztények azzal a nagyon is szűk repertoárral éltek, amelyet a zsidóktól és a pogányoktól vettek át. A sajátos keresztény művészet csak Nagy Konstantin áttérése után alakult ki, de az egyház továbbra is gyanakodó maradt a művészet személyes használatával szemben, mert az túlságosan is közel járt a bálványimádáshoz. Konstantin nővére kikérte a kaiszareiai Eusebius véleményét, hogy tarthat-e magánál egy Krisztus-képet az imáihoz. Az egyházi ember nemet mondott: most, hogy Krisztus dicsőségben uralkodik, csak a léleknek kell szemlélnie. A szalamiszi Epiphanius, az egyik legtekintélyesebb egyházatya (meghalt 403-ban) még a templomok díszítésére szolgáló ikonok ideáját is elutasította. Attól tartott, hogy ha a köznép megszereti a képeket, visszatérhetnek a pogány gyakorlathoz és gondolkodásmódhoz, s ezzel megfertőződik keresztény hitük.

Mások viszont fokozatosan elfogadták a templomok dekorációjának hasznosságát – azt mondták, hogy ezek az „írástudatlanok könyvei". Értékük abban is megnyilvánult, hogy Konstantin áttérése után megerősödött a szentek kultusza. Igaz, hogy ennek a szentek relikviái álltak a középpontjában, de az is szükségessé vált, hogy erejük teljében ábrázolják őket. Nüsszai Gergely (meghalt 395 körül) egy Megtért Szent Theodorról szóló szentbeszédében elképzelte, mit érezhetnek azok, akik megpillantják a szent relikviáit: „Úgy ölelték magukhoz, mintha virágzó teste volna ott maga; minden érzékük megnyílt a rajongó örömnek: szemük, szájuk és fülük. Aztán tiszteletük és szenvedélyük könnyeit ontották, és a mártír szent közbenjárásáért esdekeltek, mintha élne és ott volna közöttük." Gergely megjegyezte azt is, hogy a sír körül a szent képeit helyezték el. Úgy tűnt, hogy a kép természetes kiegészítője a szent testi maradványainak és kultuszának. A képek pedig még érvényesebbek voltak, ha a festékbe belekevertek egy kicsit a szentek poraiból. Ahogyan gyakran az hozott gyógyulást, hogy a beteg olyan vizet ivott, amelybe a szentek relikviáinak porát keverték. Szent Kozma és Damján csodatételeinek gyűjteményében is arról olvashatunk, hogy egy asszony lekapart egy kis festéket a szenteket ábrázoló képről, vízbe keverte, megitta, és meggyógyult betegségéből.

A gyakorlatban kezdetben gyanakvással fogadták a képek szerepét a szentek kultuszában, ahogy az Oszlopos Szent Dániel életének leírásából is látszik. Dániel szíriai szent ember volt, aki az 5. század közepén jelentős szerepet töltött be a konstantinápolyi vallásos és politikai életben. Dühödten elutasította egyik csodálójának ötletét, aki már életében fel akarta állítani képét magánkápolnája fölött, és szerette volna megírni az életrajzát. De a szent készségesen elfogadott egy őt ábrázoló, öt kilogrammot nyomó ezüstikont egy olyan családtól, amelyet meggyógyított. Úgy tűnik, az volt a különbség, hogy az első

esetben a szent úgy érezte: csodálója valahogyan át akarja venni szentségét, míg a második esetben a képét egy olyan templomban helyezték el, amely kultuszának középpontja lett. Ezek az epizódok azt mutatják, hogy az 5. század közepére a képeknek fontos – bár időnként még vitatott – szerepük volt a szentek kultuszának terjesztésében.

Minden bizonyíték azt támasztja alá, hogy a templomok emberalakokkal való dekorációja, a Krisztusról, az anyjáról és szentjeiről készült képek természetesen és spontán módon fejlődtek ki, és a keresztény vallás a 4. század végétől fokozatosan elfogadta őket. De még a 6. század elején is viták zajlottak az egyházban ennek a gyakorlatnak az érvényességéről. Sokaknak nem tetszett, hogy az emberek egyre több festményt és faragott képet helyeznek el a templomok szentélyeiben, s így „megint megsértik az isteni tradíciót". Abban végül is mindenki egyetértett, hogy a képek alkalmasak az olvasni nem tudók oktatására. A tanult emberek viszont többet nyerhetnek a „szent írások" tanulmányozásával, aminek magasabb spirituális értéket tulajdonítottak.

Úgy tűnik, hogy Jusztinianosz hosszú uralkodása fordulópont volt, ami a vallásos művészethez való hivatalos viszonyulást illeti. A korai években még élt a figuratív művészetekkel szembeni gyanakvás; uralkodása végére viszont a keresztény vallásosság minden aspektusát áthatotta a képek tisztelete. Az ikonokat, Krisztus, Szűz Mária és a szentek képeit immár hivatalosan is elismerték. Ezek lehettek egy-egy templom díszei, de állhattak személyes imádság középpontjában is, még akkor is, ha nyilvános helyen álltak, mint például néhány templomban vagy kolostorban őrzött különleges kép. Az ikonok vetették fel a legtöbb kérdést a művészetnek a keresztény vallásban betöltött szerepével kapcsolatban: hiszen imádásuk könnyen bálványimádattá fajulhatott.

A korai ikonok közül alig néhány maradt ránk: ezek a Sínai-heggyel és Rómával kapcsolatosak. Általá-

ban mélyített rajzú technikával készültek (a bevéséseket viaszos pigmentfestékkel töltötték ki), amelyet az ókorban kedveltek – a 8. századtól azután eltűnt. Így meglehetős biztonsággal tudhatjuk, hogy ezek az ikonok a 6-7. századból származnak. Gyakran nagyon szép, míves munkák, és a klasszikus portréfestés legnemesebb hagyományaihoz nyúlnak vissza, de az írásos forrásokhoz kell fordulnunk, hogy felfedezzük céljukat és jelentőségüket.

Nem véletlen, hogy a 6. század végétől számos forrás, kommentár maradt fenn az ikonokról, ami azt mutatja, hogy eddigre a keresztény vallásosság és istentisztelet elfogadott részei lettek, míg ennél korábbról csak elszórt utalásokat találunk. Az sem meglepő, hogy a szentek életrajza adja ezeknek a ránk maradt írásoknak a törzsét, hiszen szoros kapcsolat volt az ikonok és a szentek kultusza között.

Számunkra Szükeóni Szent Theodor életrajza a legsokatmondóbb. A szent Galáciában született Jusztinianosz uralkodásának kezdetén, és 613-ban halt meg. Egyik követője írta meg az életét nem sokkal Theodor halála után, azzal a céllal, hogy megőrizze emlékezetét és terjessze a kultuszát. Nem történelmi írás, de mint a szentek életrajza általában, helyenként tartalmaz pontos részleteket. Nem szól különösebben a képekről; sokkal inkább a szent aszketikus életéről beszél, szerepéről mint szent ember és gyógyító, a látomásairól, a körmenetekről és zarándoklatokról, az áldozás fontosságáról. Az egész szövegben csak hat epizód akad, ahol képekről van szó, de ezek nagyon sokatmondó részletek, és megmutatják, hogy az ikonok eddigre a keresztény vallás számos aspektusának természetes kísérői lettek. Theodor tizenkét éves korában elkapta a pestist. Családja kétségbeesésében elvitte a helyi templomhoz, és lefektették a szentély bejárata elé. Éppen fölötte lógott egy Krisztus-kép, amelyről egyszer csak cseppek hullottak rá, és kigyógyult a betegségből. Néhány évvel később Theodornak nagyon nehezen ment a zsoltá-

roskönyv memorizálása. Még a kápolna nyugalma sem segített neki a tanulásban. A földre vetette magát Krisztus képe előtt, és a segítségét kérte. Egyszerre édes ízt érzett a szájában, s tudta, hogy ez Isten kegyelmének jele. Lenyelte, mintha az oltáriszentségben részesülne. Többé nem okozott neki gondot a zsoltárok megtanulása.

Az ikonokat más vallási jelenségekkel is összefüggésbe hozták, például a látomásokkal. Úgy esett, hogy Theodor egyszer betegen feküdt. Ágya fölött a falon a gyógyító szentek, Kozma és Damján képe függött. A lázas Theodornak látomása támadt: látta, ahogy a szentek lelépnek az ikonról. Mintha igazi orvosok volnának, megvizsgálták őt. Theodor könyörgött nekik, hogy járjanak közben az érdekében a királynál, aki természetesen maga Krisztus volt. Közbenjárásuk eredményes volt, és Theodor meggyógyult. A 6. század fordulójára a képek a kegyhelyekhez való zarándokutaknak is fontos kellékei lettek. Theodor egyszer Szozopoliszba zarándokolt. A város legnagyobb vonzereje Isten Anyjának csodatévő ikonja volt, amelyből mirha permetezett. Theodor megállt az ikon előtt, és arcára, szemére záporozott a mirha. A jelenlevők ezt annak tulajdonították, hogy a zarándok Isten legigazabb szolgája.

Ez volt az egyik módja annak, hogy egy ikon megerősítse valaki szentségét. A másik az volt, ha valaki megfestette egy szent ikonját, mint az egyik ember, akit Theodor meggyógyított: így akarta kifejezni háláját. Még többet mond az az eset, amely akkor történt, amikor Theodor egy konstantinápolyi kolostorban szállt meg. Eddigre már ismert csodatévőként tisztelték. A szerzetesek szerették volna, ha marad valami emlékük a nagy ember ott-tartózkodásáról, s ezért felkértek egy művészt, hogy készítsen vázlatot a szentről, úgy, hogy cellájának kulcslyukán át meglesi. Amikor Theodor menni készült, az apát megkérte, hogy áldja meg az addigra elkészült ikont. A szent mosolyogva válaszolt: „Nagy tolvaj vagy, hiszen mi

más ez, mint lopás?" Theodor azt hitte, hogy az ikon elrabolt valamennyit az erényeiből, de az eset inkább hízelgett neki, mint dühítette. Megáldotta a képet, és folytatta útját. Ennek az incidensnek a jelentését még inkább megvilágítja egy másik szent, Ifjabb Oszlopos Szent Simeon életéből vett történet – ő 592-ben halt meg. Egyik híve felállította ikonját a saját otthonában, ahol „csodákat tett, mert a szentben lakozó Szentlélek vetette rá árnyát".

A Szükeóni Szent Theodor életéből vett más események hasonlítanak egy másik kortárs szent élettörténetéhez: Szent Demetriosz csodáinak gyűjteményéhez. Thesszaloniki védőszentje, Demetriosz kultuszának középpontjában a templomának kriptájában található síremléke áll. Relikviáit a szent képe helyettesítette, mert testét soha nem találták meg. A csodák gyűjteményében olyan történetek vannak, amelyben emberek látták a szentet lován, amint városának megmentésére siet, és éppenúgy nézett ki, mint az ikonjain: erről ismerték fel. Egy másik látomásban így írták le: „tógát viselt, kegyes arca rózsaszínben tündökölt, és úgy osztotta kegyeit a népnek, mint egy konzul, akit a Császár teljhatalommal ruházott fel". Pontosan így ábrázolták az egyik ránk maradt táblaképen, amely templomának főhajóját díszítette. A szentről készült ikonok láthatók a főhajó oszlopain is, ahogy a szentély felé közelítünk. Híveivel együtt ábrázolják a szentet: az egyik talán János érsek, aki a 6. század fordulóján először gyűjtötte kötetbe a szent csodatételeit. A thesszaloniki Szent Demetriosz-templomban megmaradt mozaikok bizonyítják, hogy milyen fontos szerep jutott a képeknek egy-egy helyi szent kultuszának kialakulásában.

A képek azonban nemcsak a szentek kultuszában játszottak központi szerepet: úgy tűnik, hogy egyesítették a bizánci keresztény hitélet minden oldalát. Fel lehetett őket használni, hogy kifejezzék a hit jelentésének legkülönbözőbb aspektusait. A képek alapvető szerepét hangsúlyozta az is, hogy néhány festményt

csodatévő erővel ruházták fel. Ez különös fejlemény volt, de elég logikus, ha már elfogadták, hogy a kép egyfajta összekötő a szellemi világgal folytatott beszélgetésben. A beszélgetés kétirányú folyamat, így nem csoda, ha feltételezték, hogy a képek időnként az e világban megnyilvánuló isteni kegyelem csatornái. A logikus következtetési sort az zárta be, hogy a szent különleges erejéből valaminek meg kell maradnia a róla készült képben is.

Nehéz volna ezt a nézőpontot elválasztani a kultikus tárgyak szerepéről vallott pogány felfogástól. Így nem csoda, hogy a képi ábrázolás kultuszának kialakulását a 6. századi Bizáncban általában korábbi gondolkodásmódok felelevenedésével kötik össze, és eredetét a köznéphez kötik. Valamelyest biztosan igaz is ez. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a 6. század közepére a képek terjesztése az elit műve volt. Agathiasz, a történész, egy epigrammát hagyott hátra Mihály arkangyal ikonjáról. Valószínűleg hálaadásként írta, amikor az utolsó vizsgáit tette le, 550-ben. Részben az teszi érdekessé, ahogyan igazolja az ikonok helyét a vallásosság egyéni megnyilvánulásaiban. Agathiasz azt mondja, hogy „a művészet a színeivel, akár egy komp, átviszi a túlsó partra a szív imáját". Elfogadja, hogy a közbenjárásért való imádkozásban fontos kapcsolattartó, mivel „a képzelet magasabb szintjéhez vezeti el az elmét". Néhány elegáns kifejezéssel Agathiasz voltaképpen a képek „anagogikus" (jelképes) szerepe mellett érvel: azt akarja igazolni, hogy a művészeten át magasabb rendű dolgokhoz lehet eljutni.

Ez azzal a következménnyel járt, hogy nem is a képet magát tisztelték, hanem a kép mögött lakozó valóságot. Agathiasz egy Jusztinianosz korabeli tanult fiatalember izgalmát fejezi ki azzal a lehetőséggel kapcsolatban, hogy az ikon a kommunikáció olyan ösvényeit nyithatja meg, amelyek addig csak a misztikusok és az aszkéták előtt tárultak fel. Agathiasznak nem okozott nehézséget, hogy a keresztény kegyes-

ség legújabb formái iránti rajongását klasszikus irodalmi formába öntse. Ily módon Jusztinianosz uralma egyfajta egyensúlyi állapotot jelentett. A klasszikus kultúra tovább élt, de a számos területen folyó kísérletezés hamarosan megmutatta, hogy egyre kevésbé releváns az új kor embere számára. A klasszikus művészet témái egyre inkább elgiccsesedtek, a klasszikus gondolkodás pedig tovább élő toposz maradt csupán.

Ez a birodalmi művészetben volt a legnyilvánvalóbb. A korábbi császári képvilág fennmaradt még egy ideig, de egyre ósdibbnak látszott, mert nem tudta ötvözni a császári uralkodás jelképeit a specifikusan keresztény intézményrendszerrel. Jusztinianosz ezt a problémát úgy oldotta meg, hogy új témákat adott a birodalmi művészetnek. A szentek kultuszára épített ő is, hiszen az már az 5. századtól kezdve jelen volt a császári családban. I. Leó császár Isten Anyjának tiszteletére egy relikviakápolnát építtetett a Blakhernai-templomhoz, hogy ott helyezhesse el Mária fátylát. Az értékes ereklye fölé egy Mária-ikont helyeztetett, amelyen látható az uralkodó és családja is. Ebben az időben az egyházi hierarchia egyes rétegeiben még mindig erős volt az ellenállás a képek használatával szemben. De ez kevésbé volt fontos, mint a császár érzése, hogy egy újfajta hatalmat biztosíthat magának, ha összeköti magát a szentek, jelen esetben Isten Anyjának kultuszával. Hűségének legnyilvánvalóbb kifejezési módja a kép volt. Így tehát az 5. század közepén elindultak az első kísérletek egy új, az uralkodási formának megfelelőbb császári képvilág megteremtésére.

I. Leó példája azt sugallja, hogy amikor a családjával ábrázoltatta magát, inkább személyesen kívánt megjelenni, s nem a római császári hatalmat képviselte. De ugyanígy jelenik meg Jusztinianosz és Theodóra is a ravennai San Vitale-templom szentélyének híres mozaikjain. Az egyik oldal Jusztinianoszt és kíséretét ábrázolja, míg a másik Theodórát és az ő

udvartartását. Mindketten egy körmeneten láthatók. Jusztinianoszt egyházi főméltóságok veszik körül, akik közül az egyik Maximianus, Ravenna érseke, a háttérben pedig a császári testőrség katonái állnak. A császár egy templomi ostyatányért tart a kezében. Theodóra kíséretét udvarhölgyei alkotják, ő maga pedig egy kelyhet tart maga előtt. Köpenyének alján a hímzés a napkeleti bölcseket ábrázolja. Egy baldachin alatt áll, s tőle jobbra egy férfi szolgáló elhúz egy függönyt, amely mögött egy udvarra és a benne álló szökőkútra látni. Ezek a jelenetek leginkább a nagy bevonulás ceremóniáját idézik, amikor a császár és a császárné belépett a Hagia Szophia-templomba, ajándékokkal felszerelkezve, mint a háromkirályok. A mozaikok jelentősége az, hogy rajtuk keresztül Jusztinianosz és Theodóra misztikus módon a San Vitale-templom liturgiájában is részt vett. Akármilyen hatásosan beszélnek is a keresztény fenségességről, úgy tűnik, a „császári udvar" nem jelent meg a bizánci birodalmi művészet repertoárjában. A helyi körülmények magyarázzák meg, hogyan kerültek a mozaikok a ravennai San Vitale-templomba. A templomot az ortodoxia védelmezői tervezték, a Ravennát megszálló keleti gótok ariánus hitével szembeni ellenérzésük jelképeként. A legfőbb ariánus templom (amelynek ma Sant'Apollinare Nuovo a neve) főhajóját eredetileg a keleti gót király, Theodorik és felesége által vezetett körmenet képei díszítették. A Jusztinianosz- és Theodóra-mozaikokat erre válaszul készítették. A San Vitale-templomot valószínűleg az 520-as években kezdték építeni, amikor Ravenna még a keleti gótok fővárosa volt, de csak 547-ben szentelték fel, amikor Ravenna már ismét bizánci fennhatóság alatt állt. Így a mozaikok további jelentőségre tettek szert: azt hirdették, hogy helyreállt az ortodox uralom.

A Jusztinianosz- és Theodóra-mozaikokat lehet puszta kísérletezésnek is tekinteni, de mindenképpen előremutattak abban a tekintetben, hogy új jelentést

adtak a birodalmi művészetnek és a császári tisztnek: az uralkodókat egyértelműen Krisztussal kapcsolták össze, aki a szentélyből fenségesen uralja az egész San Vitale-templomot. A császári uralom az isteni uralkodás tükörképe volt, ahogyan a földi rend is az égi rendet tükrözte. Paradox módon a képzőművészeti és az irodalmi alkotások is úgy mutatják be a mennyországot, mint a császári palota tükörképét.

Azt az ideát, hogy a földi világ az éginek homályos és távoli visszatükröződése, a művészet ábrázolta legjobban: a műalkotások közvetítették a hívők imáját és az odafentről küldött válaszjeleket. Az ikonok győzelme a 6. században összefonódik a bizánci kultúra kikristályosodásával. Egyáltalán nem a babona győzelmét vagy a pogányság visszatérését jelentette. Ez volt az új rend és az új szemléletmód alapjainak legjobb kifejezése. Középpontjában az Istentől inspirált császári uralom, az Isten óvta birodalmi főváros és az egyház állt, amelyben összeért az égi és földi hatalom. Mélységes rend és hierarchia érzete hatotta át, amelyet legjobban a művészet és a rítusok közvetítettek. Ez volt Jusztinianosz eredményeinek lényege.

Szétválnak az utak

A mediterrán világ története az egységről és a sokféleségről is szól. Róma egy ideig képes volt egyesíteni a Földközi-tenger vidékét, de a 3. századra a város már nem tudta betölteni ezt a szerepet. Az 5. és a 6. században Konstantinápoly vette át a feladatát, bár dominanciája soha nem volt olyan erős, mint annak idején Rómáé. A konstantinápolyi császár politikai hatalma alig volt hatással a nyugati részeken az 5. században létrejött barbár királyságokra. A 6. században a Földközi-tenger vidéke kulturálisan sokszínűbb volt, mint annak idején az Antoninusok korában, amikor Róma hatalmának tetőfokán állt. Ez nagyrészt a kereszténység hatásának eredménye volt, mivel átalakította a klasszikus kultúrát: új irányt és minőséget adott neki. A kereszténység nemcsak hogy a görög nyelvet részesítette előnyben a latinnal szemben, hanem létrehozta a szír és a kopt kultúrát is Szíriában, illetve Egyiptomban. Könnyű felfedezni a törésvonalakat, amelyek a 7. és a 8. század folyamán tovább szélesedtek, és később létrehozták a középkorra jellemző külön civilizációkat. Ebben a folyamatban fontos szerepet játszott Jusztinianosz, mert ő volt az, aki utoljára megerősítette a mediterrán világ egységét, ebben az esetben a konstantinápolyi császárság és a kereszténység égisze alatt. Olyan kulturális egységet hozott létre, amelyből különböző középkori civilizációk eredeztethették kulturális tőkéjüket. Vonakodva bár, de a Földközi-tenger vidékének uralkodó elitje továbbra is Konstantinápolyt tekintette világa középpontjának. Bár Bizánc kulturális dominanciája a 6. századtól kezdve fokozatosan gyengült, egészen a 9. századig

fontos szerepet játszott – addigra aztán a Karoling nyugat és az Abbászida kalifátus inkább versenyre kelt Bizánccal és meghaladta a birodalmat, mint hogy utánozta volna.

A városi élet összeomlása

Bizáncnak sikerült túlélnie olyan csapásokat, amelyek végső romlással fenyegették. Hátvéd szerepe kivívta a környező hatalmak tiszteletét, de hanyatlásának kezdete a Jusztinianosz uralkodását követő időszakra vezethető vissza. Ekkortól kezdve, rövid kivételektől eltekintve, Bizánc folyamatos nyomás alatt állt. Jusztinianosz 565-ben bekövetkezett halála időben egybeesett egy új erő megjelenésével a Duna menti határszakaszon. Az avarok érkeztek oda: egy újabb közép-ázsiai nép, amely kész volt betölteni azt az űrt, amit a hun birodalom felbomlása hagyott maga után több mint száz évvel korábban. Leigázták a helyi szláv törzseket, és arra késztették a longobárdokat, akik addig Bizánc lojális szövetségesei voltak, hogy nyugatra, Itália felé vonuljanak. 568-ban a longobárdok elfoglalták a Pó völgyét, amelyet később Lombardiának neveztek el. Azután dél felé nyomultak, s ezzel a bizánci fennhatóságot leszűkítették Ravenna, Róma és Bari vidékére. A Jusztinianosz seregei által olyan nehezen megszerzett területek nagy része egy csapásra elveszett. Ez nem jelentette azt, hogy a konstantinápolyi kormányzat kész volt feladni, amit Jusztinianosz elért. Éppen ellenkezőleg: a nyugati területekre katonai kormányzókat neveztek ki, császári helytartókat, akik fővárosaikban, Ravennában és Karthágóban képviselték a császári hatalmat. A helytartók szerepével magyarázható, hogy Bizánc olyan hosszasan meg tudta vetni a lábát nyugaton.

Ugyanakkor keleten fellángolt a háború a Szasszanidák ellen. A konfliktus elkerülhetetlen volt

Konstantinápoly és Ktésziphón között, mert a két hatalom nem tudott megosztozni a köztük fekvő földdarab, az úgynevezett termékeny félhold területein. Ez a küzdelem már legalább a Kr. e. 5. századtól folyt. A Szasszanidák és Bizánc küzdelme sok szempontból egyfajta próba volt – készülődés az iszlám és Bizánc közötti nagy összecsapásra.

Jusztinianosz követőinek nemcsak a külső támadásokkal kellett szembenézniük, hanem a mély belső megosztottsággal is: ez elsősorban a vallási vitákban nyilvánult meg. A béke, amelyet Jusztinianosz megteremtett az egyházon belül, csalóka volt. A szíriai és egyiptomi monofiziták arra használták ezt az időszakot, hogy létrehozzák saját egyházi szervezetüket. A Szasszanidákkal folytatott háború feléledése kétségbe vonta – meglehetősen szükségtelenül – az ő lojalitásukat is. A konstantinápolyi vezetőket megzavarta, hogy a monofizita egyházat egyre inkább oltalmukba vették a Gasszánidák, egy jemeni arab törzs, amely Szíria sivatagos határán vetette meg a lábát a 6. század elején. A Gasszánidákat Jusztinianosz különösen kedvelte, és törzsi vezetőjüknek phülarkhoszi címet adományozott. Az ő feladatuk volt a sivatagi határ védelme, de monofizita-szimpátiájuk egyre gyanúsabbá tette őket. Végül 584-ben Maurikiosz császár megindult ellenük hadseregével, és megsemmisítette a Gasszánida törzsfőnökséget. Ez nemcsak elidegenítette a monofizita egyházat, de az egész keleti határ összeomlásával fenyegetett, s ez, amint látni fogjuk, később végzetes következményekkel járt.

Voltak az elégedetlenségnek más jelei is. Egymást követték a zendülések a hadseregben, és nőtt a nyugtalanság a városban is: megint kitörtek a frakcióharcok, ráadásul nemcsak a fővárosban, hanem a birodalom más részein is. Minden nagyobb városban feltűntek a cirkuszi frakciók. Nem volt világos társadalmi vagy vallási programjuk vagy elkötelezettségük, de teret biztosítottak a fiatalok erőszakos hajlamainak, s ezt a helyi vezetők alaposan ki is aknázták.

Konstantinápolyban és más városokban is milíciát hoztak létre, s ez csak tovább növelte erejüket.

Ez a változékony, sokfelől támadó veszedelem a 7. század elején izzott fel. Maurikiosz császár úgy rendelkezett, hogy hadserege a Duna túloldalán töltse a telet. Meg akarta dönteni a területet uraló szláv törzsek hatalmát. Ám a seregek fellázadtak, és Konstantinápoly ellen vonultak egy Phokasz nevű százados vezetésével. A városon belül ugyanakkor kitört a cirkuszi frakciók harca, s a két erő közösen Phokaszt emelte hatalomra. Maurikioszt és családját megölték. Ezen a ponton aztán a frakciók harca bandaháborúvá változott. A csapatok a nyilvános épületek, templomok és színházak falára firkálták jelmondataikat – ezek a graffitik máig fennmaradtak Kisázsia nyugati partvidékének nagyvárosaiban, Krétán, Szíriában, Palesztina területén és Egyiptomban. Sokféle szlogent használtak – a legtipikusabbak a „Győzelmet a Zöldeknek" és a „Segítse az Úr Phokaszt, Istentől felkent császárunkat és a Kékeket". Egy esetben lekaparták a „Kékek" szót, és a „Zöldekkel" helyettesítették.

A városi harcoknak ez az összbirodalmi kitörése a *polisz* hanyatlásának kezdetét jelentette. A nagyvárosok a 6. század végéig maradtak a provinciális élet és az adminisztráció központjai. A poliszrendszer kimúlása a földközi-tengeri világ átalakulását jelezte, amelyet nagyon jól láthatunk Bizánc példáján. A Keleti Birodalmat nagyvárosok hálózataként képzelhetjük el, amelynek középpontjában Konstantinápoly állt. A városok sokféle változáson mentek át: a régi helyhatósági intézmények eltűntek, és bizonyos értelemben ésszerűsödött a birodalom szervezettsége. Azok a városok, amelyek nem játszottak szerepet a birodalmi adminisztrációban, ezt megszenvedték, mert működésük nagymértékben a birodalmi adományokon múlt. A városok működését egyre inkább a püspök, a császári kormányzó és néhány helyi tekintély együttműködése határozta meg. Az ókor

nagyvárosainak szerkezete a legtöbb esetben a 6. század végéig fennmaradt. Régészeti leletek bizonyítják, hogy Korinthoszban és Epheszoszban is lakóépületeket hoztak rendbe ebben az időszakban.

A dolgok azonban csak a felszínen folytak rendben, ahogy a városi élet gyors összeomlása bizonyítja a 7. század első felében. Az ok gyakran az idegen invázió volt. A Peloponnészoszi-félszigeten Spárta lakói, amikor megtámadták őket az avarok és a szlávok, a 6. század végén, püspökük vezetésével Monemvaszia biztonságába húzódtak vissza – ez egy gyakorlatilag bevehetetlen szikla, amelyről hajóval lehetett megközelíteni a fővárost. Kisázsiában a perzsa invázió okozta, hogy a lakosság egy-egy védhető akropoliszba húzódott. A nagyvárosok erődítményekké váltak, s általában ezekben lelt menedéket a püspök is. Jó példa erre Didüma ősi városa, amelyet a bizánciak Hieronnak neveztek: egy megerősített templom, egy kisebb kastély és egy falucska maradt belőle. Ez nagy változást jelentett a városok és a vidék addigi egyensúlyában: az élet határozottan a vidékiség felé mozdult el. A *poliszt* egyre inkább a *kasztra*, az erődítmény helyettesítette: a biztonság hiánya leleplezte a városok erőtlenségét. Ez az átalakulás többé-kevésbé végbement a 7. század közepére, amikorra a városi élet visszaszorult a birodalom belső részeibe a Márvány-tenger mentén, s emellett néhány távoli vidéken maradt fenn, mint például Thesszalonikiban, Epheszoszban és Ravennában, de a korábbinál sokkal szegényesebb formában. Epheszoszban az új falak akkora területet vettek körbe, amely az ősi város felénél is kisebb volt, a hatalmas katedrális helyett pedig egy feleakkora új templom épült, amely megfelelt a város kisebb méretének. A Konstantinápolyt körülvevő városok hálózata radikálisan leegyszerűsödött. A legtöbb városi funkció most a fővárosban működött, ami még központibbá és dominánsabbá tette, és meghatározta a bizánci kultúra és társadalom jellegét. Az ókor végének széles alapokon nyugvó urbá-

nus kultúrája átadta a helyét egy szűkebb fővárosi kultúrának. Ebben rejlett Bizánc ereje, de gyöngesége is. A fejlemények szempontjából döntő jelentőségű volt Hérakleiosz császár (610–641) uralkodása.

Hérakleiosz és a Szasszanidák

Hérakleiosz a Bizánci Birodalom keleti határvidékéről származott, de apját a császár karthágói helytartójává nevezték ki. Innen indult el tehát Hérakleiosz, hogy megmentse a birodalmat Phokasztól. 610-ben győzedelmesen vonult be Karthágóba, Szergiusz pátriárka és a Zöld frakció támogatásával, amely közben összetűzésbe keveredett Phokasszal. Hérakleiosznak óriási nehézségekkel kellett szembenéznie: az avarok végigpusztították a Balkánt és szláv adófizetőik nagy számban telepedtek meg, a Szasszanidák pedig elfoglalták Anatólia nagy részét. A krónikaíró Teophanész beszámol róla, hogy Hérakleiosz nem tudta, mit tegyen. A hadsereg ekkor már csupán két osztagból állt. A Szasszanidákat nem tudta visszaverni, így azok egyik erősséget vették be a másik után. 613-ban elesett Damaszkusz is; a következő évben Jeruzsálem következett, 619-ben pedig Egyiptomot foglalták el. A keleti provinciák aggasztóan könnyen estek el. Úgy tűnt, tarthatatlan a főváros pozíciója. 618-ban Hérakleiosz azzal fenyegetőzött, hogy elhagyja Konstantinápolyt, és visszatér Karthágóba.

Eddigre azonban a Szasszanidákkal folytatott háború vallásháború lett. A bizánci propaganda ezeket a megvető szavakat adta a Szasszanida király, II. Khoszrau szájába, amikor elutasította Hérakleiosz békeajánlatait: „Nincs számotokra kegyelem, amíg el nem hagyjátok a megfeszítettet és nem imádjátok a Napot." Szergiosz pátriárka és a város népe meggyőzte Hérakleioszt, hogy maradjon. Ez a pátriárka és a nép szolidaritását bizonyította s azt, hogy hűségesek Isten Anyjához, a város oltalmazójához. Hé-

rakleioszt emlékeztették rá, hogy a császárnak különösen fontos tiszte erősíteni a Szűzanya kultuszát. A két legértékesebb Mária-ereklyét – a fátylát és az övzsinórját – a Szentföldről császári védelemmel Konstantinápolyba szállították, és a Blakhernai-, valamint a Khalkoprateiai templomra bízták őket. Ezeket a templomokat II. Jusztinosz építtette újra, aki sokat tett a Mária-kultusz elterjesztéséért. Maurikiosz császár később megalapította Mária elszenderülése ünnepét, amely a keresztény év egyik legfőbb ünnepe lett. Az uralkodók koncentrált erőfeszítése a 7. század végén, hogy megerősítsék Mária kultuszát Konstantinápolyban, abból a felismerésből eredt, hogy a hagyományos birodalmi ceremóniákat, amelyek addig a lóversenytérhez kötődtek, ki kell egészíteni egy specifikusan keresztény rituáléval. Ennek a szükségletnek a főváros kegyhelyeit végigjáró körmenetben való császári részvétel volt a legvilágosabb kifejezése. Az is nyilvánvaló volt, hogy a birodalom fővárosának a leghatalmasabb közbenjáróra van szüksége: s mindenki Máriát tartotta annak. Amikor 626-ban Konstantinápolyt megostromolták az avarok és a perzsák, a város népe Isten Anyjához könyörgött oltalomért. A pátriárka Mária-képeket festetett a város kapuira, védelmül a támadások ellen. És az ellenséget visszaverték. Kórusok zengtek fel, az Akathisztosz-himnuszt énekelték Isten Anyjának dicsőítésére, amelyhez Szergiosz pátriárka új bevezetőt komponált, hogy megköszönje Máriának a győzelmet, ahogyan első soraiból jól látszik: „A városod, Istennek Anyja, legszentebb vezérünk, neked köszöni győzelmét, mert tiéd a dicsőség, és neked köszönjük a szabadulást a szörnyű vészből".

Hérakleiosznak is megnőtt az önbizalma. Hogy legyőzze a Szasszanidák fenyegetését, kockázatos vállalkozásba fogott. Konstantinápolyt a pátriárka gondjaira bízta, és Trapezuntban állította fel új főhadiszállását. Szövetséget kötött az örményekkel és a grúzokkal, és megegyezett a kazárokkal is, akik a

sztyeppék földjét uralták. Segítségükkel Hérakleiosznak sikerült mélyen behatolnia Irak területére, a Szasszanida főváros, Ktésziphón felé. 627-ben fényes győzelmet aratott: térdre kényszerítette a Szasszanidákat, és békéért kellett könyörögniük. Hérakleiosz ezt a kereszt győzelmének tekintette a tűzimádó pogányok fölött. A hagyomány szerint amikor a Szasszanidák 614-ben bevették Jeruzsálemet, az igazi keresztből származó ereklyét Ktésziphónba vitték. Az ereklye most megkerült. Hérakleiosz 631-ben hatalmas ünnepség keretében visszahelyezte jogos helyére a Szent Sír templomában: ez jelentette diadalmenetének csúcspontját a frissen visszaszerzett keleti provinciákban. Ugyanakkor annak elismeréséül, hogy császári hatalmának eredete nem Róma, hanem a kereszténység, Hérakleiosz hivatalosan *baszileusz*nak nyilvánította magát – ez lett új uralkodói címe.

Hérakleiosz restaurációjának a Szasszanidák fölött aratott győzelme után vallási politikája jelentette az alapkövét. Mindig a vallás volt a leghatékonyabb módja a provinciák és a főváros közötti kötelékek megerősítésének. A Szasszanida-uralom alatt viszont Egyiptomban és Szíriában is megerősödött a monofizita egyház. Nyilvánvaló volt, hogy nem fogják elfogadni a khalkedóni ortodoxiát Konstantinápolytól. Szergiosz pátriárka ezért egyfajta kompromisszumot dolgozott ki: Krisztus ugyan tökéletes ember és tökéletes Isten is, de alapjában egyféle energiával rendelkezett. Ezt a megfogalmazást először az egyiptomi monofiziták fogadták el. Az már meglepőbb, hogy az akkori pápa számára is elfogadhatónak bizonyult. A pátriarkátusok közül csak Jeruzsálem tiltakozott. Ellenállásuk még hangosabb lett, amikor az új megfogalmazást 638-ban császári rendeletbe foglalták – ez volt az *Ektheszisz*. Úgy tűnt, hogy a császár bitorolja az egyetemes egyházi zsinat funkcióját, hiszen csak ennek állt volna hatalmában megváltoztatni a vallás tanításait. Akárhogy is, sok minden megválto-

zott. 638 tavaszán Jeruzsálemet egy új hatalom, az iszlám kerítette a markába. Amikor Sophronius pátriárka látta, hogy a muszlim vezér, Omur bevonul a városba, a monda szerint így kiáltott fel: „Ez a szent hely pusztulásának irtózatos beteljesedése, amiről Dániel próféta beszélt." Ez jól tükrözi a döbbent reakciót az iszlám megjelenésére. Hérakleiosz már 634-ben feladta Szíriát, csak a szent kereszt darabját vitette Jeruzsálemből Konstantinápolyba.

Az iszlám

Az iszlám felemelkedése a középkor legmeglepőbb és legfontosabb eseménye. Kezdetben csak apokaliptikus terminusokkal tudták leírni. Gyorsasága és teljessége még ma is hihetetlennek tűnik. Az arabokat jól ismerték már a rómaiak is, és tisztelték őket hadviselésükért. Az iszlám kialakulásáig évszázadokon át vándoroltak a Hidzsaz sivatagos területeiről a termékeny félhold földjeire. Konstantinápoly kormánya hosszú időn át azzal bízta meg az arab törzsfőket, hogy védjék a sivatagi határt. A Gasszánidák ezt tökéletesen végre is hajtották, amíg a 6. század vége felé meg nem romlott a kapcsolatuk a birodalmi kormányzattal. Ettől aztán Bizánc keleti tartományai sebezhetőkké váltak, előbb a Szasszanidákkal, azután pedig az iszlám hadseregeivel szemben. Hérakleiosz felismerte, hogy fontos volna helyreállítani a sivatagi védelmet, de az idő nem az ő oldalán állt. Az arabok új hulláma tört elő a sivatagból, s hadaik ezúttal egy csatakiáltásban forrtak össze: „Csak egy Isten van, Allah, és Mohamed az ő prófétája."

Mohamed üzenete addig soha nem létező egységet teremtett az arab törzsek között. Új „választott néppé" tette őket, akiknek az volt a küldetésük, hogy döntsék meg a Római és a Szasszanida Birodalom képviselte korábbi hatalmat. Az utóbbi még sebezhetőbb volt, mint az előbbi. Fővárosa, Ktésziphón, kar-

nyújtásnyira volt csupán a sivatagtól. 637-ben esett el, miután a muzulmánok győzelmet arattak Kádiszíjánál. A Szasszanidákon eluralkodott a zűrzavar. 651-ben a muzulmánok megölték nagy királyukat, III. Jazdagirdet. Ezzel az iszlám gyakorlatilag teljes győzelmet aratott az Iráni-fennsíkon. A bizánciak ugyanilyen gyorsan vesztették el Szíriát, Palesztinát és Egyiptomot. Ez nem is volt túlságosan meglepő, hiszen a század kezdetére Szíria és Palesztina már húsz éve, Egyiptom pedig csaknem tíz éve perzsa kézen volt. A bizánci kormányzás helyreállítása éppen csak elkezdődött, amikor az iszlám seregek lecsaptak. Ezeknek a provinciáknak az elvesztését sokan azzal magyarázzák, hogy a helybeli keresztény közösségek nem voltak hűek Bizánchoz: az arabokban felszabadítóikat látták a bizánci iga alól. Ez azonban hamis magyarázat. Ezek a közösségek egyszerűen azt tették, amit megtanultak a perzsákkal folytatott háborúk tapasztalatából: helyesebb megadni magukat és kivárni, mit hoz a háború. A bizánciak eddig mindig visszatértek és győzedelmeskedtek – de ezúttal nem ez történt. Sőt az iszlám erők visszaszorították őket egészen Anatóliáig. Egy évszázadon át élethalálharcot folytattak, hogy megtartsák Anatóliát a muzulmán seregekkel szemben. Ez alatt az idő alatt az iszlám fényes civilizációt hozott létre, amely nemcsak lehetetlenné tette a Bizánci Birodalom helyreállítását, de sokkal kisebbé is tette a birodalmat.

Az valószínűleg nem sokat számított, hogy Hérakleiosz 641-ben bekövetkezett halála után trónviszály tört ki Konstantinápolyban. Az iszlám ereje túl nagy volt. Miután megvetették a lábukat Szíria északi részén, seregeik betörtek Anatóliába és az örmények területeire. Az arabok ugyanolyan lendületesen jutottak a tengerig, mint annak idején a rómaiak a karthágói háborúk idején. Elfoglalták Ciprus szigetét, és 655-ben az árbocok háborújában leverték a bizánci hajóhadat is Anatólia déli partjainál. Ez a győzelem megnyitotta volna a Földközi-tenger vidékének kele-

ti részét az iszlám előtt, csakhogy rögtön ezután Oszmán kalifa gyilkosság áldozata lett.

Az ezt követő belső háború egy kis haladékot biztosított Bizánc számára. Konsztansz császárnak (641–668) sikerült megerősítenie néhány stratégiai jelentőségű pontot Anatóliában, ám miután az iszlám újra egyesült Muávija kalifa (661–680) vezetése alatt, ismét megindultak a muzulmán támadások. Konsztansz kétségbeesett, és megtette, amivel nagyapja, Hérakleiosz fenyegetőzött: elhagyta Konstantinápolyt – 662-ben nyugatra indult. Ezt akkor azzal magyarázták, hogy Rómába akarta áttenni a birodalom székhelyét. Rövid és ünnepélyes római látogatása után azonban Szicíliában állította fel főhadiszállását. A konstantinápolyi kormányzat nem engedte meg Konsztansz fiainak, hogy kövessék Szicíliába, ami azt jelenti, hogy a birodalom gyakorlatilag kettévált. Bonyodalmas időszak volt ez, annál is inkább, mert Konsztansz magával vitte a keleti hadsereg nagy részét. Úgy látszik, határozottan azt gondolta, hogy Konstantinápoly nem tartható tovább, de elköltözése számos ellenséget szerzett neki. 668-ban a fürdőjében ölték meg.

Fiára, IV. Konstantinra (668–685) maradt a feladat, hogy szembeszálljon Muávija kalifa megújuló támadásaival a város ellen. A muzulmán haditengerészet a fennhatósága alatt tartotta a Szíria és a Márvány-tenger kikötőit összekötő tengeri útvonalakat, 670-ben pedig felállította bázisát Küzikosznál. Konstantinápolyt hét éven át blokád alatt tartották, de 678-as nagy támadásuk kudarcot vallott, a „folyékony" vagy „görög tűznek" köszönhetően, amelynek működési elve nagyon hasonló lehetett a napalméhoz. A Közel-Keleten már hosszú ideje használtak petróleum alapú gyúlékony anyagokat. Az új fegyver esetében a meghajtás módja volt más. A gyúlékony anyagok egyvelegét pumpákkal hajtották meg, s egy csövön áthaladva, nagy nyomás hatására gyulladtak meg. A mechanizmus hasonlít a szódásszifon működésé-

hez, és egy Kallinikosz nevű szíriai menekült találta fel. Az új fegyver döbbenetes pusztító erőt jelentett. Megmentette Konstantinápolyt, és meghatározó előnyhöz juttatta a bizánci védekezést. Gyártása államtitoknak minősült. A muzulmán hadseregeket teljesen szétverték, miközben visszavonultak Konstantinápolytól Anatólián át, flottájukat pedig egy vihar semmisítette meg: az egész hajóhad a tenger fenekére süllyedt Kisázsia alattomos délnyugati partvidékén. Nagy veszteséget jelentett ez az iszlám erőknek, és helyreállította a bizánciak presztízsét. A nyugati uralkodók az avarok kagánjától kezdve mind békekövetségeket menesztettek Konstantinápolyba. A kezdeményezés egy időre megint Bizánc kezébe került. Muávija kalifa egy lázadás kellős közepén találta magát, amely már fővárosát, Damaszkuszt fenyegette. Ezt egy titokzatos keresztény csoport indította, akiket mardaitáknak neveztek, s a libanoni hegyek között húzták meg magukat.

Törékeny béke

A 678-as győzelem megadta IV. Konstantin számára a lehetőséget, hogy újraszervezze a birodalmat. A legfontosabb az egyház egységének helyreállítása volt. A nyugati egyház elidegenedése Konstantinápolytól, csakúgy, mint II. Konsztansz elhatározása, hogy nyugatra költözteti a fővárosát, rávilágított a birodalom megosztottságára a muzulmán támadások idején.

Bár a pápaság kezdetben támogatta Hérakleiosz vallási politikáját, mire unokája, II. Konsztansz megismételte rendelkezéseit a saját *Tüposz* című császári rendeletében, 648-ban, Róma az ellenállás legfőbb centruma lett. A pápa most már ellenezte a megfogalmazást – amelyet monotheléta megfogalmazásnak neveztek –, amely Krisztust egy akaratban és energiában egyesítette. Róma Jeruzsálemhez, a kritika első megfogalmazójához csatlakozott. Ennek

részben az volt az oka, hogy Jeruzsálem eleste után számos palesztinai pap Itáliában keresett menedéket: részben I. Theodor pápa (642–649) vonzotta oda őket, aki maga is palesztinai származású volt. Egy palesztinai szerzetes, az egyik nagy bizánci teológus, Hitvalló Maximosz állt az ellenállás középpontjában. Maximosz a 6. század végén született, és először Palesztina kolostoraiban tanult, de később Konstantinápolyba ment, és a császár szolgálatába állt. Akkoriban nem volt ritka, hogy a szerzetesek a császári udvarban vállaltak munkát. Maximoszt viszont mégis inkább a kolostori élet vonzotta, és 618-ra visszavonult egy kolostorba a főváros közelében. Ezek voltak viszont a Szasszanida betörések évei. 626-ban Maximosz Kisázsiából Észak-Afrika biztonságába menekült. Teológusi hírneve egyre nőtt, s csak megerősítette egy nyilvános vita, amely 645-ben zajlott Karthágóban. Meggyőzte az ott uralkodó helytartót, hogy álljon ellen a Konstantinápoly meghatározta monotheléta iránynak. Maximosz állt a 649-es lateráni zsinat mögött is, amelyet I. Márton pápa (649–653) hívott össze, és ő fogalmazta meg a zsinat határozatait, amelyek elítélték II. Konsztansz *Tüposzát*.

Konsztansz erre azzal reagált, hogy elrendelte: a ravennai helytartó tartóztassa le Maximoszt és I. Márton pápát. A helytartó azonban erre nem volt hajlandó, és egészen 652-ben bekövetkezett haláláig megtagadta az engedelmeskedést a császár parancsának. Ekkor az új, császárhű helytartó végrehajtotta a rendeletet. Mártont Konstantinápolyba szállították, ahol árulásért elítélték, és a Krím félszigetre küldték száműzetésbe. Maximosszal, aki továbbra sem volt hajlandó elismerni a császár fennhatóságát vallási kérdésekben, hasonlóképpen bántak: 662-ben halt meg, száműzetésben, a Kaukázus távoli vidékén. Konsztansz szigorúsága elcsendesítette ugyan Rómát, de tartós ellenérzéseket keltett.

Amikor IV. Konstantin összehívta az általános egyházi zsinatot az iszlám erők fölött aratott 678-as győ-

zelme után, legfőbb célja a békítés volt: békét szerette volna az egyházon belül és a pápasággal, valamint a jeruzsálemi pátriárkával, hiszen ezek voltak a monotheléta rendelkezésekkel szembeni ellenállás legfőbb centrumai. A zsinat 680 végén össze is gyűlt. A monothelétizmust elítélték, Agatho pápa kötetnyi terjedelmű írásának megfelelően. Az egyházi egység elvileg helyreállt. De hogy milyen törékeny volt, az hamarosan nyilvánvalóvá lett IV. Konstantin fia, II. Jusztinianosz első uralkodása (685–695) idején.

Bár apja hatalmas dolgokat hajtott végre – legyőzte az iszlám seregeket és megbékítette az egyházat –, II. Jusztinianosz emléke sokkal erősebben él a történelemben, és nem csak híres aranyorra miatt. Apja sikereire építve szerette volna újra teljes egészében helyreállítani a Bizánci Birodalmat, hogy ismét a Közel-Kelet és a Földközi-tenger vidékének legnagyobb hatalma legyen. Nagy terveinek bukása azt mutatja, hogy mennyire radikálisan megváltozott az ókori világtól örökölt hatalmi térkép. Bebizonyosodott, hogy Konstantinápoly többé nem képes az egyesítő szerepét betölteni. Az iszlám eddigre virágzó civilizációvá fejlődött, és elhomályosította Bizáncot, a pápaság pedig képes volt levetni magáról a bizánci gyámságot, és fokozatosan a nyugati kereszténység centruma lett. Ugyanakkor Hitvalló Maximosz munkája határozottan rányomta a bélyegét Bizánc vallási életére.

IV. Konstantin látszólag nagyon is kedvező helyzetet hagyott a fiára. Nem sokkal Konstantin halála előtt az új kalifa, Abd al-Malik (685–705) beleegyezett, hogy megfizeti a hadisarcot, amelyet előtte már Muávija is elfogadott: ez a bizánci történetírók szerint napi 1000 aranyra rúgott, amely évente több mint két és fél tonna aranyat jelentett. Ezt később újratárgyalták II. Jusztinianosszal. A hadisarc összege változatlan maradt, de a bizánci uralkodó beleegyezett, hogy kitelepíti a mardaitákat Szíriából és Kilikiából, ahol nagy veszélyt jelentettek a kalifátusra. Ez annak a kísérletnek a része volt, amely arra irányult, hogy egy-

értelműen meghúzzák a határt Bizánc és az iszlám között, ami megvédte volna Kisázsiát. Egy semleges terület jött létre, amely Ciprus szigetétől Örményföldig és Ibériáig nyúlt. Ezeknek a területeknek a jövedelmén az egyezség szerint egyenlő mértékben osztozott Bizánc és a kalifátus. II. Jusztinianoszt sokan kritizálták ezért: azt mondták, hogy eljátszotta a kezdeményezés lehetőségét a keleti határok mentén. Rövid távon viszont nagyon is kellett neki ez a nyugalom, mert biztosította, hogy erőit a Balkánon összpontosíthassa, ahol a szláv törzsek régóta elvágva tartották Thesszalonikit Konstantinápolytól. 688-ban megtorló hadjáratot indított erre a vidékre, felszabadította Thesszalonikit, és újra a birodalom ellenőrzése alá vonta. Rengeteg szlávot elfogott, és Anatóliába telepítette őket: ezzel egyfajta katonai kolóniát hozott létre. Ez az intézkedése vitatható sikerrel járt. Sok szláv fellázadt, és a muzulmánokhoz csatlakozott. Jusztinianosz megtorlásként sokukat lemészárolta, de összességében valószínű, hogy megerősítette Északnyugat-Anatólia népességét, ahová a legtöbb telepest irányította.

A trulloszi zsinat (Quinisextum)

Hogy megünnepelje uralkodásának első éveiben elért sikereit, II. Jusztinianosz 691-ben újabb egyetemes egyházi zsinatot hívott össze. Ezt általában trulloszi zsinatként emlegetik, a helyszínéül szolgáló császári palotabéli fogadóterem neve után. Jusztinianosz az 5. és 6. zsinat folytatásának tartotta, amelyeket 553-ban, illetve 680–881-ben tartottak Konstantinápolyban, ezért nevezik időnként Quinisextumnak is. II. Jusztinianosz így nemcsak apja munkájának folytatásaként prezentálhatta a zsinatot, hanem nagy elődje és névrokona hagyományának megtartójaként is. A zsinat célja az volt, hogy meghozza azokat a gyakorlati és jogi döntéseket, amelyekkel ki kellett

egészíteni az 5. és 6. zsinat doktrínáit. Mivel a trulloszi zsinat meglehetősen furcsán illeszkedik az egyetemes egyházi zsinatok sorába, fontosságát nem is annyira kicsinyíteni szokták, mint inkább félreérteni.

Bár úgy mutatták be, mint a korábbi munka folytatását, a zsinat határozatai között nem egy akadt, ami nagyon is új volt. A monotheléta viták feloldása a 680–881-es zsinat során véget akart vetni a teológusokat az 5. század eleje óta megosztó krisztológiai vitának. Ez eddigre valóban terméketlen lett. A vallásos gondolkodás új irányba mozdult el. Ez egy aszketikus teológia kidolgozásának a következménye volt, a „mennybe vezető lépcső" témájáról. A keresztény társadalomban régóta meghatározó szerepet töltöttek be a szerzetesek és az aszkéták, de hogy ez miért volt így, azt nem nagyon igyekeztek megmagyarázni. Az aszketikus életről szóló legfontosabb szöveg talán a *Mennybe vezető létra* című írás volt, amelyet a 7. század elején írt Lépcsős Szent János, egy Sínai-félszigeti szerzetes. Ugyanakkor kezdték el megvédeni az ikonokat is, amelyeknek a tisztelete központi fontosságra tett szert a bizánci egyházban. Más szavakkal, a vallásos gondolkodás fókuszába a megtestesülés problémája helyett egyre inkább a „szentség" problémája került, amely összekapcsolódott a közvetítés kérdésével, valamint az emberi és az isteni kölcsönhatásával. Léteznek-e olyan emberek vagy tárgyak, amelyek könnyebb hozzáférést biztosítanak az isteni erőhöz, mint mások? Ez a kérdés egyre nagyobb jelentőségre tett szert a keresztény államiság kialakulásával, amely magába olvasztotta és átalakította a római és a hellenisztikus múlt világi elemeit.

Hitvalló Maximoszt legtöbbször a monothelétizmussal szembeni ellenállásáért idézik, de ez csak kis része volt teológiai munkájának. Legnagyobb eredménye az volt, hogy az egyre erőteljesebben jelentkező új kérdésekkel foglalkozott. Nézeteit szerzetes volta határozta meg. Teológiájának központi eleme a „megistenülés" vagy a tökéletesedés képessége volt:

vagyis az a képességünk, hogy Istenhez váljunk hasonlatossá, amelyet a Megtestesülés nyitott meg az emberiség előtt. Ez olyan célkitűzés volt, amely illett a szerzetesek és az aszkéták elveihez, és a szerzetesrendeket az egyházi elit szintjére emelte.

Maximosz intellektusára Pszeudo-Dionüsziosz volt a legnagyobb hatással: az a gondolkodó, aki a bizánci gondolatvilág legteljesebb összefoglalását nyújtotta, mert munkáiban a hierarchiára, a harmóniára és az elmélkedésre koncentrált. Ez a rejtélyes figura, aki Szent Pál athéni követőjének, Dionüsziosz Areopagitésznek nevezte magát, a 4. és 5. század fordulóján alkotta meg műveit, de akkortájt nem vették figyelembe, vagy gyanakvással fogadták őket. Hitvalló Maximosz érdeme, hogy az ortodoxia fővonalába segítette munkásságát. Pszeudo-Dionüsziosz kozmikus keretbe helyezte a kereszténység üzenetét. Mivel az a rend, amelyet ez az üzenet megteremtett, valamilyen módon az isteni rend visszatükröződése volt, Pszeudo-Dionüsziosz képessége, hogy megmagyarázza ezt a kapcsolatot, felbecsülhetetlen értékkel bírt. Magyarázatának középpontjában a kozmikus hierarchia fogalma állt, ég és föld egysége, amely szerinte „azt okozza, hogy tagjai minden tekintetben Isten képére alkottattak, s fényes és makulátlan tükrei az eredeti fénynek, sőt Istennek magának". Ebben a világban a liturgia állt a hierarchikus rendszer középpontjában – ennek kozmikus jelentőségét magyarázza Pszeudo-Dionüsziosz *Az egyházi hierarchiáról* című értekezésében. Ezt a hangsúlyt átvette Maximosz is. *Mystagogia* című munkája tudatosan követte Pszeudo-Dionüsziosz érvelését a liturgiáról. Maximosz egy bizonyos szinten örömmel tekintette a liturgiát Krisztus életének és áldozatának drámai előadásaként; ez a magyarázat állt a legközelebb a közönséges hívők felfogásához. De egy másik szinten a liturgia az Istenhez való közelítés kulcsa volt. Lehetővé tette, hogy a résztvevők megszabaduljanak világi szenvedélyeiktől, és átadják magukat „az Isteni Sze-

retet áldott szenvedélyének", amely az istenkereső lelkek világító lámpása. Az oltáriszentségnek ez a misztikus értelmezése szolgált útmutatóul a spirituális elit számára, amely nagyrészt, sőt talán kizárólag a szerzetesrendekből került ki.

Maximosz teológiája egy a rendszerének megfelelő társadalmi rendet is magában foglalt. Azzal, hogy a kolostori elit szerepét hangsúlyozta, csökkentette a császár főbírói szerepét. Maximosz teljes mértékben elutasította, hogy a császárnak bármi szerepe volna az egyház tanainak meghatározásában. Ez volt az egyik oka annak, hogy ellenezte a monotheléta nézetet, amelyet császári rendeletek határoztak meg. Maximosznak ez az álláspontja lehet az oka annak, hogy a 680–881-es zsinat egyetlenegyszer sem említette meg, holott ő volt a monothelétizmus legfőbb ellenzője. Ha a munkáit idézik, az csökkentette volna a császár mint az ortodoxia védelmezője státusát.

A trulloszi zsinat hangsúlyozta a császár központi szerepét. II. Jusztinianosz pedig élt is vele, hogy meghozza a keresztény társadalom törvényeit. Az élet egyes területei – a varázslás, a prostitúció, a házasság, a vallásosság formái, a papok státusa és viselkedése –, amelyeket I. Jusztinianosz birodalmi törvényekkel szabályozott, mostantól az egyetemes egyházi zsinat fennhatósága alá estek. Hiba volna azonban azt feltételezni, ahogyan többen tették már, hogy II. Jusztinianosz boldogan alárendelte a császári hatalmat az egyházi irányításnak. Ahhoz nagyon is zsarnoki uralkodó volt. Az egyetemes egyházi zsinatot használni arra, hogy a keresztény társadalom mindennapi gondjaira megfelelő törvényeket hozzon, radikális változás volt. A kezdeményezés minden valószínűség szerint II. Jusztinianosztól eredt. A bizánci egyháznak ebben az időben egyáltalán nem voltak erős és kiváló emberei. Minden jel arra mutat, hogy II. Jusztinianosz felismerte: a *bazileusz* (keresztény király) az egyházon keresztül kell hogy uralkodjék, s nem egyedül. Cezaropapista program volt ez:

egy új Izrael képét rajzolta ki, amelyben az új Dávid uralkodik.

Az új rendnek megfelelően az új Izraelt meg kellett tisztítani a fennmaradt zsidó és pogány szokásoktól. A kereszténység szimbólumait nem volt szabad lealacsonyítani. A keresztet nem lehetett a küszöbre helyezni, ahol ráléphetnek – szemmagasságban kellett elhelyezni, hogy illőképpen tisztelhessék. Ennél is érdekesebb, hogy Krisztust emberi alakban kellett ábrázolni. Szimbolikus ábrázolása megkérdőjelezte ember mivoltát és a megtestesülés misztériumát. Ez a rendelkezés határozottan a latin kereszténység ellen irányult, amelyben megszokott dolog volt Krisztust húsvéti bárányként ábrázolni. A zsinat latinellenessége abból a törekvéséből következett, hogy a konstantinápolyi egyházat tegye meg a vallási normák legfőbb alakítójává. A zsinat megerősítette a város egyházának privilégiumait, és kijelentette, hogy jogilag egyenrangú a római egyházzal. Számos latin szokást elutasítottak: például a papok nőtlenségét és a nagyböjti szombati koplalást. Tiltakozásul I. Sergius pápa (687–701) nem volt hajlandó aláírni a trulloszi zsinat határozatait. II. Jusztinianosz elrendelte, hogy tartóztassák le, de mivel a közhangulat a pápát támogatta, a bizánci helytartó visszakozott. Ehelyett magát II. Jusztinianoszt fosztották meg a trónjától 695-ben. Amikor 705-ben újra hatalomra került, már nem volt olyan fölényes a pápasággal szemben. 711-ben pedig Konstantin pápa Bizáncba utazott, és kibékült Jusztinianosszal.

A trulloszi zsinat nemcsak a szembehelyezkedés és közeledés mintázatát mutatja jól Bizánc és Róma között, hanem hangsúlyozza II. Jusztinianosz törekvéseit is, hogy helyreállítsa a birodalom egységét Konstantinápoly körül – még ha ezek az erőfeszítések hiábavalónak bizonyultak is. A bizánci történelem sablonja a 7. század folyamán az volt, hogy Konstantinápoly mindig felülkerekedett a rá leselkedő veszélyeken, és sikerült megtartania az uralkodás látszatát

az egykori Római Birodalom fő tartományai fölött. Ez hosszú időn át a különböző pátriarkátusokon keresztül működött. Képviselőik az egyetemes egyházi zsinaton találkoztak, amely mindig kinyilatkoztatta, hogy történjék bármi, az új római rend él, és egysége töretlen. Hogy ez az ideál milyen messze járt a valóságtól, azt a Bizánci Birodalom politikai összeomlása mutatja II. Jusztinianosz trónfosztása után, amikor 695-ben száműzetésbe küldték a Krím félszigetre.

A legkomolyabb visszaesést a karthágói exarchátus fölött aratott muzulmán győzelem jelentette 698-ban. Bár Bizánc még biztosan tartotta Szicíliát, Karthágó elvesztése megsemmisítette a Földközi-tengeri birodalmat, amelyet I. Jusztinianosz hozott létre. Hozzájárult a konstantinápolyi politikai helyzet elmérgesedéséhez is, hiszen egyik császár követte a másikat gyors egymásutánban, beleértve Jusztinianoszt is, akinek 705-ben sikerült visszaszereznie a trónt. A többi császár tartományi hadvezér volt – meg voltak győződve arról, hogy csak az szolgálja pozíciójuk megtartását és katonáik érdekeit, ha kezükbe kerül a főváros irányítása.

A politikai zűrzavar egyik oka az úgynevezett tartományi hadseregek kialakulása volt, ami már Hérakleiosz uralkodása alatt megkezdődött. Hogy szembe tudjanak szállni az iszlám erőivel, Anatóliát egy sor katonai parancsnokságra szabdalták. A keleti hadsereg Délkelet-Anatóliát tartotta irányítása alatt – ők ellenőrizték a Toroszok hágóit; az örmény hadsereg Északkelet-Anatóliát védte; míg a stratégiai hátvédszerepet az obsequium – vagy, ahogy görögösen nevezték, opszikion – töltötte be: az ő feladatuk volt, hogy megakadályozzák a Konstantinápoly ellen intézett támadásokat. Ezeknek a katonai parancsnokságoknak a megalapítása ideiglenes intézkedés volt, de az intézmény később meggyökerezett. A katonai kormányzók (vagy *sztratégosz*ok) átvették az alájuk rendelt terület adminisztratív irányítását, s ugyanakkor

egyre nagyobb helyi csapatokat verbuváltak. A tartományi rendszer, ahogyan nevezik, Bizánc egyik fő erősségének számított a középkorban: ez biztosította a megfelelő védelmet, amely Anatóliát is megmentette a muzulmán seregektől, s azután lehetővé tette a Balkán visszaszerzését az ott megtelepedett szláv törzsektől. A 8. század elejére viszont inkább tehertétellé vált, mert a különféle hadseregek mind a magukénak akarták tudni Konstantinápolyt. Ebben a politikailag bizonytalan helyzetben az arab haderők egyre mélyebbre hatoltak előre Anatóliában. Eddigre kétes dicsőségnek számított, ha valaki a császári trónra vágyott. 715-ben az opszikion tartomány katonái fellázadtak. Az a férfi, akit császáruknak választottak, inkább a közeli hegyekbe menekült, mint hogy elfogadja a megbízást – ám elfogták, és akarata ellenére császárrá kiáltották ki. Az arabok eközben újabb ostromra készültek Konstantinápoly ellen, s úgy tűnt, hogy a város túlélésére nem sok remény maradt.

Az iszlám kultúra megerősödése

Rövid ideig egyensúlyi helyzetben volt a birodalom II. Jusztinianosz uralkodásának első időszakában. A császár fenntartotta annak látszatát, hogy a római világ továbbra is egységes, legalábbis Konstantinápoly körül – ám balsikerei három nagyon különböző középkori civilizáció kialakulását vetítették előre. Sok szempontból a bizánci bizonyult a leggyengébbnek közülük – ez a kultúra volt a legkevésbé eredeti és fejlődőképes. Ezt azonban ellensúlyozta az a képessége, hogy valahogy mindig talpon maradt és átvészelte a válságos időket, ami azt mutatja, hogy voltak belső erőtartalékai. Ezeket leginkább Isten Anyjának kultusza hívta elő, amely biztosította a főváros társadalmi egységét a veszélyek idején.

A pénzérmék mint propagandaeszközök

Az iszlám fölött aratott 678-as győzelem azt az illúziót keltette II. Jusztinianoszban, hogy Bizánc erős, és befolyása még mindig a régi. A trulloszi zsinatot univerzális uralmának megünneplésére hívta össze, s ez volt a császár célja a bizánci aranypénz ikonográfiájának megváltoztatásával is – s ez a változtatás deklaráltan az iszlám ellen irányult. A 6. század fordulójától kezdve az uralkodó császár vagy császárok képeit nyomták a pénzérmék fejrészére, s valamilyen formájú keresztet a másik oldalára. A II. Jusztinianosz uralkodásának elejéről származó pénzek még e szerint a minta szerint készültek, de aztán másfajta aranyak váltották fel őket: a császár új pénzérméinek

fejrésze Krisztust ábrázolta a *Rex regnantium* (Királyok királya) felirattal, a másik oldalon pedig a keresztet tartó császár képmása állt, s a *servus Christi* (Krisztus szolgája) felirat. A pénzérmék a császári és birodalmi propaganda alapvető eszközei voltak. II. Jusztinianosz aranyának feliratai a legvilágosabban kinyilvánítják a bizánci birodalmi ideológia változását a 6. század folyamán. II. Jusztinianosz a legkevésbé sem kisebbíteni akarta a császári autoritást – éppen ellenkezőleg. Tisztán illusztrálta, hogy mit jelent a *baszileusz* cím ideológiai szempontból. A *baszileusz* Krisztus szolgája volt. Mint ilyen, ő volt a felelős gondviselője a Krisztus uralma alatt álló területnek, amely, mint azt a Királyok királya felirat sugallja, az egész *oikoumenére* – vagyis a civilizált világra – kiterjedt: azokra a földekre is, amelyek ekkor iszlám fennhatóság alatt álltak.

Az Omajjád kalifa, Abd al-Malik (685–705) pontosan így értelmezte a pénzreformot. A 691–92-es évről szóló beszámolójában a történetíró Theophanész arról tájékoztat, hogy a kalifa újfajta pénzérmét küldött a szokásos hadisarcként, amelyet évente fizetett a Bizánci Birodalomnak. Jusztinianosz ezt nem volt hajlandó elfogadni. A kalifa szintén kinyilvánította, hogy nem tudja elfogadni az új bizánci pénzek forgalmát az uralma alatt álló területeken. Tudta, hogy keresztény alattvalói a bizánci császár képére mutogattak az aranyakon, és bizonyítéknak tekintették, hogy az iszlám uralom alatt álló területeken is ő a jogos uralkodó. Így kezdődött el az az időszak, amelyet André Grabar, a képrombolás történésze a Bizánc és az iszlám között dúló *„la guerre des symboles"*-nak (szimbólumok harcának) nevezett. Ez főként az iszlám küzdelme volt, hogy megtalálja vallási szótárát, amelylyel kifejezheti, hogy legyőzte a régebbi nagyhatalmat. S ebben a küzdelemben – különösen az elején – fontos szerepet játszottak a pénzérmék. A korai muzulmán pénzeket nagyrészt a bizánci aranyakról mintázták, habár természetesen megtisztították őket

a kereszttől: kivették a karját. A muzulmán szimbólumokat ábrázoló pénzkísérletek, például az, amelyiken a próféta lándzsája volt látható, nem voltak igazán szerencsések. De II. Jusztinianosz új ikonográfiája, amely Krisztus uralkodását hangsúlyozta, kihívást jelentett az iszlám számára, s Abd al-Malik ezt nem nézhette tétlenül. A 696–97-es évre kialakította azt a pénzt, amely máig a standard muzulmán pénzérme maradt: mindkét oldalát a Koránból vett szövegek díszítették. Ez volt az arab kalligráfia erejének egyik első bizonyítéka.

Ez a pénzreform annak a törekvésnek a része volt, amelyet Abd al-Malik és utódai is folytattak: hogy megteremtsenek egy speciális muzulmán képi művészetet, amely harcba száll a bizánci képi világgal. Ma már könnyen úgy tűnhet, hogy a 7. századra Bizánc ideje lejárt, és többé nem jelentett veszélyt a hevesen támadó iszlám számára. Ez azonban akkor nem volt így. Az iszlám ugyan már az addig feltérképezett világ csaknem felét maga alá gyűrte, de győzelmeinek felszíne alatt még gyenge és düledező államigazgatás rejlett. Hasonlított a többi nomád birodalomra, s ezek általában éppolyan gyorsan tűntek el, mint ahogy felbukkantak – beolvadtak a korábban általuk legyőzött népek közé. Úgy tűnik, Abd al-Malik felismerte, hogy ha az iszlám meg akarja tartani sajátos karakterét, akkor éppolyan kifinomult politikai és vallásos kultúrát kell kialakítania, mint amilyen legfőbb ellenségéé – s ez még mindig Bizánc volt. Programjának II. Jusztinianosz neki szánt kihívása adta meg a kezdőlökést.

A Gasszánidák és az Omajjád uralkodócsalád

Abd al-Malik és fia, al-Walid (705–715) uralkodása idején az iszlám önálló civilizációvá vált. Az államigazgatás nyelve az addigi görög helyett az arab lett. Ez egy olyan folyamat betetőzése volt, amely már az-

előtt megindult, hogy Mohamed próféta megjelent volna a színen. A termékeny félhold területei fölött aratott muzulmán győzelmek, legalábbis a felszínen, a régi minta szerint zajlottak: az arab törzsek a félsziget középső vagy déli részéről fokozatosan elözönlötték ezeket a földeket. Ez kezdetben törésekhez vezetett, amit bizonyos fokú asszimiláció követett. Ilyenfajta mozgás történt a 6. század elején is, amikor a Gasz-szánidák a szíriai sivatag szélső vidékeire költöztek. Bizánci alattvalókká lettek, és felvették a keresztény hitet. Jusztinianosz arra használta őket, hogy megvédjék birodalma sivatagi határát, és hogy vigyázzanak az ellenséges Lahmidákra, a Szasszanidák régi alattvalóira.

A Gasszánidák Resafától, az Eufrátesz déli részétől Bosráig, a Jordánon túli területekig ellenőrizték a határt. Resafa meglehetősen erős város volt a 6. században, Szent Szergiosz és Bakkhosz kultuszának egyik centruma – s a szentek kultuszát a Gasszánidák gondosan ápolták is. A városfalakon kívül állt a Gasszánidák fogadóterme, ahol vezetőik fogadták az alattvalóikat. A legsűrűbben lakott területek ennél jóval délebbre húzódtak, Damaszkusz közelében, a Golán-fennsík vidékén. Egy ekkora terület ellenőrzése azt jelentette, hogy a Gasszánidák állandóan mozgásban voltak, de a szó szigorúan vett értelmében nem nomád életet éltek. Nagyszerű építkezők voltak, és szívesen támogatták a templomok és kolostorok építését. Annak ellenére, hogy áttértek a keresztény vallásra, soha nem felejtették el arab gyökereiket és kultúrájukat. Riválisaikkal, a Lahmidákkal együtt ők voltak az arab nyelvű költők legfőbb patrónusai, azok pedig szívesen dicsérték bőkezűségüket és életmódjukat. A költészet az iszlám előtti arab kultúra központi eleme volt: a költők voltak azok, akik először meghatározták az arab társadalom tónusát. Az arab kultúra központjai tehát a 6. század végén a termékeny félhold szélein voltak találhatók, olyan udvarokban, amelyeket egyaránt áthatott a bizánci és a Szasszanida udvari kultú-

ra. Az iszlám korai sikerei részben azzal magyarázhatók, hogy könnyedén helyettesíteni tudta a Gasszánidák és a Lahmidák kultúráját. Ebben jelentős szerepet játszottak az Omajjádok is.

Az Omajjád család Mekkából származott, s a muzulmán győzelem után ők lettek Szíria urai, fővárosuknak pedig Damaszkuszt tették meg. Jól ismerték már a várost: a muzulmán hódítás előtt is voltak ott birtokaik. Hatalmuk elég nagy volt ahhoz, hogy megkérdőjelezzék a próféta vejének, Alinak az uralmát – a kalifátusra, vagyis a legfőbb iszlám méltóság megszerzésére törtek. Vezetőjüknek, Muávijának (661–680) sikerült is megszereznie a győzelmet: 661-ben ő lett a kalifa. A kalifátus a családban maradt egészen az Abbászidák megjelenéséig, vagyis a 8. század közepéig. Az Omajjád uralkodók nyilvános arcát kalifai kötelezettségeik határozták meg, magánéletük viszont nagyon hasonlított a Gasszánidákéra. Ez legnyilvánvalóbban „sivatagi palotáikon" látszott, bár ez alapvetően nem pontos megnevezés, mert ezek az épületek legfeljebb a sivatag szélén álltak, s gyakran a mezőgazdasági termelés középpontját jelentették, amelyben az öntözés a földművelés fontos eleme volt. Az épületeknek a fogadóterem adott meghatározó jelleget. Az Omajjád fejedelmek részben itt fogadták alattvalóikat, akik közül a legfontosabbak a muzulmán győzelmek kezdeti időszakában a Szíria sivatagos határvidékein megtelepedő törzsek voltak. A sivatagi paloták dekorációja, amely kifinomultan ötvözte a bizánci és a Szasszanida-technikákat és -motívumokat, részben arra szolgált, hogy megmutassa a fejedelmek hatalmát és hirdesse uralkodói életmódjukat. Az Omajjádok művészete és építészete, amelyet a Gasszánidáktól vettek át, azt szolgálta, hogy olyan környezetet és légkört teremtsenek, amely megfelel hatalmi ambícióiknak és sikereiknek. Ha rossz hírüket keltették is emiatt, a hedonisztikus életstílus jellemző maradt a muzulmán főúri kultúrára, az iszlám komorságával éles ellentétben.

Az Omajjádok soha nem feledkeztek meg arról, hogy egy vallási mozgalom vezetői. Tudták, hogy olyan művészetet és építészetet kell létrehozniuk, amely segít az iszlám jellegének meghatározásában és egyéniségének kialakításában. A muzulmánoknak mint egy új és teljesebb kinyilatkoztatás követeinek a tudatosságát jól mutatja az is, hogy imahelyeiket, a mecseteket szinte mindig olyan helyre építették, ahol azelőtt nem állt semmilyen templom. A muzulmánok kezdetben nem alakítottak át templomokat mecsetté, inkább a semmiből építették fel saját imaházaikat. A templomok alaprajza és elhelyezkedése eleve nem volt megfelelő számukra. Alakjuk azért nem volt megfelelő, mert az ókeresztény liturgia központi eleme a körmenet volt, míg a muzulmán liturgiát az egyszerűség és az imaközpontúság jellemezte. Ehhez egy hatalmas, tágas teremre volt szükség, amely a kezdeti időszakban ideális esetben be tudta fogadni az egész muzulmán közösséget. A *kibla*, vagyis az imádkozás megszabott iránya ráadásul azt jelentette, hogy a mecsetnek Mekka felé kellett néznie, s nem egyszerűen keletre, mint a keresztény templomoknak. Az első mecsetek, amelyeket az iszlám nagy táborhelyein, Fosztátban, Kufában és Bászrában építettek, egyszerű nagy termek voltak, amelyeket egy zárt rész és a *kibla* oldal határozott meg. Modelljükként a próféta medinai háza szolgált: ez eredeti formájában nagy, falakkal körülvett tér volt, egyik oldalán támaszkodóval. Itt gyűltek össze a próféta hívei. A mecset egyre díszesebbé vált, ahogy a muzulmánok átvették az építkezés technikáit és az építőművészet elemeit az általuk legyőzött területek népeitől.

Abd al-Malik uralkodásáig az Omajjádok nem fordítottak figyelmet arra, hogy ellássák a szíriai muzulmánokat megfelelő vallási épületekkel. Ennek részben az volt az oka, hogy viszonylag kevés muzulmán telepedett még meg Szíriában. A keresztények olyan feltételekkel adták meg magukat, hogy megtarthatták városaikat és imahelyeiket, és ekkor még viszony-

lag kevesen tértek át az iszlám hitre. Az egyiptomi papiruszok azt mutatják, hogy az iszlám hódítás kezdetben nem sokat változtatott az államigazgatás vagy az adózás gyakorlatán. Ez volt a helyzet Szíriában is: döntően keresztény társadalom maradt, és a korai Omajjádok nagyon is erősen támaszkodtak a keresztény államigazgatási rendre. Így – paradox módon – Damaszkusz, az Omajjádok fővárosa keresztény város maradt. Amikor a frank zarándok, Arculf a 680-as évek elején Damaszkuszba látogatott, lenyűgözte a keresztények és a muzulmánok békés együttélése, és megjegyezte: a keresztények megengedték, hogy a muzulmánok Keresztelő Szent János katedrálisában imádkozzanak. Jeruzsálemet pedig teljesen keresztény városként írta le.

A Sziklatemplom

A békés együttélésnek ez az időszaka véget ért, amikor az Omajjádokat 678-ban súlyos vereség érte Konstantinápoly falai alatt. A mardaiták akciói megmutatták, milyen sebezhető a muzulmán uralom Szíriában, II. Jusztinianosz nagyra törő tervei pedig azt világították meg, hogy az iszlám politikai és ideológiai rendszere még meglehetősen fejletlen volt. A nagy muzulmán táborokban, amelyek a nép győzelmeinek hajtóerejét jelentették, elegendő volt a próféta üzenete. De Szíriában az Omajjádok elszigeteltnek érezték magukat egy keresztény társadalomban, amelynek hatalmas épületei hirdették üzenetét. Abd al-Malik úgy akarta átalakítani az iszlámot, hogy képes legyen megfelelni a kereszténység kihívásának. Azt már láttuk, hogy a hivatalos nyelvet görögről arabra változtatta, és sajátos muzulmán pénzérmét készíttetett. Ezeket az intézkedéseit a föld szimbolikus kisajátításával egészítette ki – legelőször Jeruzsálemmel kezdte. A város látképét még mindig a Szent Sír temploma és a mellé épített Anasztászisz-rotunda határozta

meg, amely a hagyomány szerint Krisztus sírjának helyén állt. A város másik felén, a Moriá-hegyen – ahol egykor a zsidó szentély állt – Muávija kalifa már mindent leromboltatott. Ezután a hely elhagyatott hely lett. Abd al-Malik elhatározta, hogy itt építteti fel a Sziklatemplomot – ezt a 691–92-es évre fejezték be. Az épület nem mecset volt, hanem egyfajta emlékmű, Mohamed éjszakai utazásának tiszteletére. Fő célja az volt, hogy láthatóbban iszlám jelleget adjon Jeruzsálemnek. A Moriá-hegy, vagy a Templom sziklája eredetileg Ábrahámhoz kapcsolódott. Azzal, hogy most Mohamed éjjeli utazásának emlékhelye állt rajta, al-Malik azt akarta kifejezni, hogy Ábrahám igazi vallása az iszlám volt, csak ezt a zsidók elferdítették. Ugyanakkor a Templom sziklája a világvége muzulmán tradíciójához is kapcsolódott, amikor a Paradicsom Jeruzsálembe költözik, és a város felett megnyílik a Mennyország Kapuja. A Sziklatemplom bejáratai, az Angyalok kapuja és a Mennyország kapuja is erre a hagyományra utalnak. Az egyik korai vallási szöveg szerint Allah ezt nyilatkoztatta ki: „Ezen a helyen áll majd a trónom a halottak feltámadásának napján, amikor összegyűlnek igaz szolgálóim." Voltak, akik arra gyanakodtak, hogy Abd al-Malik mellőzni akarja Mekkát, és Jeruzsálemet próbálja az iszlám új központjává tenni. Az igaz, hogy amikor a Sziklatemplom építése megkezdődött, Mekka az Omajjádok riválisainak kezén volt. Abd al-Malik még meg is tiltotta a mekkai zarándokutakat. Talán valóban szerepe volt a Mekkával való versengésnek abban a döntésében, hogy a Sziklatemplomot éppen a zsidók Templomának a helyén építtette fel, de az minden bizonnyal többet nyomott a latban, hogy rá akarta nyomni az iszlám bélyegét a szent városra.

A Sziklatemplom határozottan az Anasztászisz-rotunda ellenpárjaként épült: nemcsak méretük, de alaprajzuk is majdnem egyforma volt. A Sziklatemplomot a késő ókori emléképületek mintájára tervezték: kör alakú, kupolával fedett építmény volt. Sokkal

inkább az ókor végének építészetéhez tartozik, mint az iszláméhoz. Az Omajjádok kísérletének része volt, hogy az ókor végének művészetét és építészetét saját céljaiknak és hitüknek megfelelőre alakítsák. Ez nagyon jól látszik a dekoráción. Virág- és növénymotívumokat használtak hozzá, vázákkal és bőségszarukkal tarkítva – éppen a késő ókori mintának megfelelően. Voltak új jellegzetességei is: a belső szentélyt drágakövek és koronák övezték, az iszlám győzelmének szimbólumai, de ezeknél is fontosabbak a Koránból vett szövegek, amelyek az iszlám küldetését és fensőbbségét hirdették. A Sziklatemplom az iszlámnak való behódolásra szólított fel. Míg architektúrája egy hagyomány végét képviseli, díszítése az iszlám absztrakt művészete felé mutat előre, amelyben a kalligráfiára esett a fő hangsúly.

Abd al-Malik fia és utódja, al-Walid (705–715) kiegészítette apja művét, a Sziklatemplomot: hozzáépíttette az al-Akszá-mecsetet, úgy, hogy egyetlen épületegyüttest alkossanak. A mecsetet is Mohamed éjjeli utazásának szentelte, és éppen úgy kapcsolódott a Sziklatemplomhoz, mint a Szent Sír temploma az Anasztászisz-rotundához. Az al-Akszá-mecset eredeti dekorációja nem maradt ránk, s később többször is átépítették, de az alaprajza arról tanúskodik, hogy al-Walid megújította a mecsetépítészetet: a bizánci architektúrától is kölcsönzött elemeket. A főtengelyt hangsúlyozta a főbejárat fölötti megemelt oromzat és a kupola a *mihrab* bemélyedése fölött, amely a mecset belsejének legfontosabb része volt, mert ez jelezte az imádkozás irányát. Bár az elemek bizánciak voltak, funkciójuk átalakítása újfajta építészetet hozott létre.

A damaszkuszi nagy mecset

Az al-Akszá-mecset mellett al-Walid építtette újra a próféta házát Medinában, és a damaszkuszi nagy mecsetet is. A források szerint ezekhez az építkezé-

sekhez al-Walid a bizánci uralkodótól kért segítséget. Hogy segítse az újjáépítéseket, a császár aranyat, valamint mesterembereket és rengeteg mozaikkockát küldött. A Sziklatemplom építéséről nem maradt fenn ilyen adat, de nyilvánvalóan olyan építészek és mesteremberek építették, akik a legjobb bizánci hagyomány szerint sajátították el a mesterségüket. Al-Walid minden bizonnyal úgy tekintette az építkezéseihez való bizánci hozzájárulást, mint alattvalói státusuk jelét; a bizánci uralkodó pedig, kevesebb joggal bár, mint bőkezűségének bizonyítékát. Ebben az időszakban még egyensúlyban volt a két hatalom. Az, hogy az iszlámnak bizánci segítségre volt szüksége, azt bizonyítja, hogy továbbra is Konstantinápoly volt az a centrum, amelyre politikai örökösei mintaként tekintettek, s felhasználták szakértelmét a művészetekben. De ez az időszak nagyon rövidnek bizonyult. Később a muzulmán uralkodóknak már semmi szükségük nem volt Bizáncra. Nem sokkal ezután, amint látni fogjuk, már a bizánci uralkodók másolták a muzulmán udvarok legújabb divatját.

Al-Walid legnagyobb és legtöbb pénzt felemésztő vállalkozása a damaszkuszi nagy mecset volt. Ráköltötte Szíria hétévi adóbevételét, nem beszélve a Ciprusról odaszállíttatott, tizennyolc hajórakományt kitevő aranyról és ezüstről és a bizánci császár hozzájárulásáról. Al-Walidnak először meg kellett vásárolnia a Keresztelő Szent János-katedrálist a keresztény közösségtől. Azonnal leromboltatta, csak az épület külső falait hagyta meg, amelyek még az előző építményből származtak: eredetileg egy Zeusz-templom állt ezen a helyen. Az épület alapterülete 91,5x137 méterre rúgott. Al-Walid három oldalát oszlopsorokkal szegélyezte, a mecset pedig a déli fal mentén épült: három hosszú, a fallal párhuzamosan húzódó oldalhajóból állt. Az épület főtengelye rajtuk keresztül húzódott – ezt egy oromzatos tetejű kereszthajó jelezte, a *mihrab* bemélyedése fölé pedig kupolát emeltek. Ebben az esetben is bizánci technikát állítottak

az iszlám szolgálatába. S ugyanez elmondható a mozaikdíszítésről is, amely máig a nagy mecset fő ékessége. Paradicsomi látképet ábrázol, fákkal, folyókkal, malmokkal és előkelő lakóházakkal, de szembetűnően hiányoznak róla az emberi alakok. Ez volt az ókor idealisztikus tájképművészetének legutolsó – és talán legnagyszerűbb – felvirágzása. Minden bizonnyal az Omajjádok kísérleteinek legnagyobb alkotása is ez. Néhány évtizeddel elkészülte után a világ egyik csodájaként emlegették, de a Sziklatemplom dekorációjával ellentétben később meglehetősen elfeledték. A későbbi muzulmán írók nem tudták, hogyan vélekedjenek róla. A modern kor tudósai szerint nem kétséges, hogy a mozaik a mennyországot ábrázolja, de abban már nem bizonyosak, hogy ez a földi mennyország vagy az eljövendő paradicsom. Persze könynyen lehet, hogy mindkettő, hiszen az egyik a másik távoli tükörképe. Az Omajjád uralkodók elmondhatták magukról, hogy a földi paradicsomot teremtik meg, bár ez csak ízelítő volt az igazhitűekre váró még nagyobb örömökből. A paradicsomi téma nagyon is megfelelt a történelmi pillanatnak. A 7. század végének visszaesései után az iszlám megint ereje teljében volt. Hadaik legyőzték Karthágót és Észak-Afrikát is, és elözönlötték a mai Spanyolország területét. 714-ben al-Walid és udvara összegyűlt a nemrég befejezett nagy mecsetben, hogy megünnepeljék az Észak-Afrikát meghódító hadvezért. A nagy mecset az iszlám dicsőségét hirdette mind Szíria keresztény lakosai, mind pedig a bizánciak számára.

A minták, a szimbólumok és a kalligráfia

Azért sem utánozták később a mecset dekorációját, mert az alakuló muzulmán vallási művészet egyre szigorúbb szabályokat követett. Egyre kisebb szerep jutott a realisztikus ábrázolásnak, még abban a viszonylag ártalmatlan formában is, ami a nagy mecsetben

látható. A Korán nem sokat mond a művészetről. A hagyomány szerint amikor Mohamed megtisztította a bálványoktól a Kába szent helyét Mekkában, Krisztus és a Szűzanya képeit nem bántotta. Az iszlámot kezdetben közömbösen hagyta a figuratív művészet – a képellenesség nem volt mindig jellemző rá. A figuratív művészet megtagadása inkább egy specifikusan iszlám képzőművészeti eszköztár kialakulásának következménye volt. Bár a Koránban nem sok szó esik a művészetről, a kalligráfiát nagyon is magasztalja: „Olvassatok! Uratok a legkegyesebb, s az írás által megtanította az embert arra, amit nem tudott" (96.1 szúra). A próféta hagyományai erre épültek. A kalligráfiáról azt mondták, hogy „a lélek geometriája, amelyet anyagi eszközzel írnak". A hagyomány szerint Mohamed elrendelte „a szép kézírást... mert ez mindennapi kenyerünk egyik legfontosabb kulcsa". Ezeknek az elveknek teljesen megfelelt, hogy a muzulmán vallásos képzőművészetnek a Koránból vett szövegek lettek a meghatározó jellegzetességei. A Korán végül is Isten szava. Ez éles ellentétben áll a kereszténységgel, amelyben maga Krisztus tekinthető Isten szavának. A keresztény hitvédelmezők egyik legfontosabb érve a vallási tárgyú képek mellett az volt, hogy tanúságot tesznek a megtestesülésről. Az iszlám és a kereszténység vallásos szimbolikája az isteni kinyilatkoztatás természetéről alkotott alapvető nézeteiket tükrözte. Amint az iszlám fokozatosan kialakította saját vallási művészetét, a muzulmánok egyre kevésbé tudták elfogadni a figuratív ábrázolást vallásos célokra. Ez látható a próféta hagyományainak 8. századi alakulásából is. Az utolsó ítéletről szóló tanítások azt mondták, hogy azon a napon a festőknek életet kell lehelniük műveikbe. Ha pedig nem sikerül nekik, örök bűnhődés jut osztályrészükül, mert elbizakodottságukban azt hitték, bitorolhatják Isten teremtő képességét. A 8. század végén alkotó szíriai keresztény teológus, Theodórosz Abu-Kurra ismerte ezt a muzulmán tanítást. Megpróbálta

megvédeni a képek tiszteletét, mert a muzulmánok hatására egyre több keresztény gyülekezet is elfordult a képi ábrázolástól. Műve egészen más, mint Damaszkuszi Jánosé, aki a század első harmadában az iszlám ellen írt értekezésében egy szót sem ejt arról, hogy a muzulmánok ellenszenvvel viseltettek volna a keresztények ikontiszteletével szemben. A gyökeresen ellentétes nézetek meglehetősen hirtelen szilárdultak meg. Ez részben a keresztény vallási szimbolikával szembeni növekvő muzulmán ellenállásra vezethető vissza, amelynek kezdete egybeesett Abd al-Malik és II. Jusztinianosz összetűzésével. A muzulmánok a keresztet tekintették a legsértőbbnek vallásukra nézve. Egyiptom kormányzója már 689-ben elrendelte, hogy döntsenek le minden keresztet, s ez végül oda vezetett, hogy egyáltalán nem lehetett nyilvánosan keresztet állítani vagy viselni. Ez helyenként a képek elleni támadásokhoz vezetett. II. Jazid (720–724) uralkodása idején aztán általánossá vált a figuratív képek megsemmisítése – ez történt Szíria és Palesztina templomaiban és zsinagógáiban.

Abd al-Malik és al-Walid uralkodásának ideje alatt kialakult az iszlám építészet és képzőművészet, amely egy új vallást és új kultúrát hirdetett. Ennek a művészetnek kezdetben számos eleme bizánci volt, de ezek később alaposan átalakultak, mert alkalmazkodniuk kellett a vallási szükségletekhez. A kísérletezés ideje volt ez, és később sok mindent elvetettek. A vallás volt a legfőbb mozgatórugó, de az alakulási folyamatokat előmozdította a kereszténység kihívása is, mind a muzulmánok uralta területek keresztény közösségei részéről, mind pedig a bizánci keresztény állam oldaláról. Ezeket a konstantinápolyi 680–81-es, illetve 691–92-es egyházi zsinatok egyesítették, ahol meghatározó szerepet játszottak a jeruzsálemi pátriarkátus képviselői. Az egyetemes egyházi zsinatok hatalmát dicsőítették a betlehemi Születés-templom mozaikjai. A zsinatok fenntartották az illúziót, hogy a keresztény világ a muzulmán győzelmek ellenére is

egységes maradt. Ebben a szellemben fogantak II. Jusztinianosz önhitt követelései is. Az iszlámnak a kereszténység számára is érthető módon kellett bebizonyítania erejét és független voltát. Hamarosan kiderült, hogy valójában milyen gyenge is lett eddigre Bizánc. Még az egyházi összetartás is inkább csak délibáb volt...

Az Omajjádok kísérlete az iszlám diadalmas dicsőítése lett. A muzulmán seregek készenlétben álltak a Pireneusok hágóinál és Konstantinápoly kapuinál – s ebben a pillanatban lehetségesnek látszott, hogy az Omajjádok megteremthetik a régi római világ egységét, csakhogy ezúttal iszlám köntösben. Sőt az iszlám győzelme annál is bámulatosabb volt, mert a Római Birodalomnál is sokkal nagyobb területet ölelt fel. Ám Bizánc és a latin kereszténység is képes volt visszaverni az iszlámot, s olyan fizikai és pszichológiai határokat vonni, amellyel megvédték magukat a muzulmán hódítástól – mert bizony eddigre az iszlám saját, és szinte minden tekintetben magasabb rendű civilizációval rendelkezett. A latin kereszténység elég messze esett az iszlám centrumaitól ahhoz, hogy ne kelljen szembenéznie a fenyegetéssel. Bizánc helyzete azonban nem volt ilyen könnyű. Az iszlám sikere végleg megsemmisítette világuralmi törekvéseit. Ez alapjaiban rengette meg a bizánciak énképét, amely azután alakult ki, hogy Nagy Konstantin felvette a kereszténységet. A 7. század nagy részében Bizánc egyszerűen nem volt hajlandó tudomást venni a helyzetéről. Ezt azonban nem tehette a végtelenségig. 717-ben a muzulmán seregek ismét Konstantinápoly ellen vonultak. Úgy tűnt, hogy a Bizánci Birodalom végveszélyben van – ám sikerült életben maradnia. Ez legfőképpen egy új császár érdeme volt, aki elhatározta, hogy helyreállítja a birodalmat, csakhogy ezúttal már az iszlám hatalmának teljes elismerésével tette ezt.

ÖTÖDIK FEJEZET

Képrombolás Bizáncban

A 8. század legelső éveiben úgy tűnt, hogy Bizánc csillaga végleg leáldozott. Lakosai többet foglalkoztak a belső politikai ellenségeskedésekkel, mint a fenyegető külső ellenséggel. Az éppen uralkodó császár 715-ben egy újabb belső háborúskodás elől Thesszalonikiba menekült. A bizánciak általános hangulatát jellemzi, hogy az egyik vidéki városban az emberek csecsemőt áldoztak, hogy megmeneküljenek a muzulmánoktól. Az első védelmi vonal szerepét az anatóliai tartományi hadseregnek kellett volna ellátnia, de kormányzója, egy Leó nevű szíriai férfi, akiből később III. Leó (717–741) néven császár lett, megegyezésre jutott a muzulmánokkal. Hallgatólagos támogatásukkal Leónak sikerült megmentenie Konstantinápolyt és a koronát, ő viszont nem tartotta be az ígéretét. Ahelyett, hogy feladta volna a várost, merészen megszervezte a védelmét. 718 nyarára leverte az arab hadsereget – az ostromállapot ezzel megszűnt. A nép megint Isten anyját magasztalta. Ez után a győzelem után az Omajjád kalifátus nem omlott össze, mint annak idején, Konstantinápoly előző ostromakor. Az iszlám hadseregek továbbra is félelmetes erőt jelentettek, s ez III. Leó uralkodása alatt mindvégig így maradt. Folytatódtak az Anatólia elleni támadások. 726-ban a muzulmánok eljutottak Nicaeáig, és megostromolták a várost – immár kevesebb mint száz mérföldre jártak Konstantinápolytól.

III. Leó megmentette ugyan Konstantinápolyt az araboktól, de birodalma félelmetesen rossz állapotban volt. Anatólia sebezhetőnek bizonyult. Thesszaloniki még a korábbi császár kezén volt, Szicíliában pedig lázongások törtek ki. III. Leó kegyetlenül elbánt az ellene lázadókkal – ez a keménykezűség jellemezte egész uralkodását. A korábbi császárt Thesszaloniki érsekével együtt elfogatta, és mindkettejüket kivégezték: fejüket Leó a versenyek idején körbehordoztatta a lóversenytéren. A szicíliai felkelést hasonló határozottsággal verte le. Az arabokat Nicaeánál visszaverték a hadseregei. A keleti határ mentén Bizánc számára egyre kedvezőbben alakult a helyzet.

III. Leó erőteljes intézkedésekkel folytatta a kezdeti sikereket: megerősítette a provinciák ellenőrzését, átszervezte a katonai tartományok rendszerét, és újra megkezdte az adók begyűjtését. Ez 727-ben komoly felkelésekhez vezetett az Égei-tenger vidékén. A lázadók megszerezték a hadiflotta egy részét, és megtámadták Konstantinápolyt – felkelésüket azonban leverték. Szicíliában és a megmaradt itáliai területeken Leó nemcsak magasabb adókat vetett ki, hanem pápai területeket is elfoglalt. Viszonzásul a pápaság jelentős zavargásokat szított ellene. III. Leó azzal válaszolt, hogy Rómából Konstantinápolyba tette át az egyházi törvénykezés székhelyét Szicília és Dél-Itália – Róma város egyházmegyéje –, valamint Illíria fölött, amely Thesszalonikit is magában foglalta. Ez évszázadokon át tartó küzdelemhez vezetett a római és a konstantinápolyi egyház között. Azt is mutatta, hogy a császár gondolkodása szerint a politikai határoknak egybe kellene esnie az egyháziakkal. Véget ért a keresztény Római Birodalomra olyannyira jellemző univerzalizmus. III. Leó Bizáncot afféle öszszegyűlt közösségnek tekintette, egy új Izraelnek. S ez a közösség csak akkor válhatott képessé a határozott és céltudatos cselekvésre, hogy legyen esélye szem-

beszállni az iszlámmal, ha visszatér ótestamentumi gyökereihez.

III. Leónak a Bizánci Birodalmat helyreállító munkásságából egy elemet szoktak leggyakrabban kiemelni: képellenességét. Képromboló intézkedéseinek eredetét és jellegét nehéz megítélni a később rájuk rakódott előítéletek miatt. Még az sem biztos, hogy a császár képrombolónak tekintette magát – bár a vele szemben állók minden bizonnyal annak tartották. A képromboló mozgalom első bizonyságául I. Germanosz pátriárka (715–730) levelei szolgálnak, amelyeket az Anatóliai-fennsík északnyugati szélén fekvő városok, Klaudiopolisz és Nakoleia püspökeinek írt. A pátriárka felettesüknek, Szünada metropolitájának is levelet küldött, amelyben arról érdeklődik, miért nem bünteti meg a képrombolókat. A levelek valamikor a 720-as évek második felében keletkeztek. Arról árulkodnak, hogy Kisázsia nyugati részén meglehetősen erős volt a képellenes hangulat. A felfordulás egyik jele az volt, hogy a szozopoliszi csodatévő ikon – amely előtt a legenda szerint a Szükeóni Theodor imádkozott – abbahagyta áldásos tevékenységét. A képekből való kiábrándulásnak minden bizonnyal az arab támadások okozta demoralizáció volt az oka: a 718-as győzelem ugyanis nem állította meg az Anatólia elleni háborúzást. Sokatmondó epizód Nicaea 726-os ostromának idejéről: egy bizánci katona kővel dobált meg egy Mária-ikont. Jellemző tünete volt ez annak, hogy az ikonok nem védték meg Kisázsia lakosait a muzulmán támadásoktól. A pátriárka egészen mást feltételezett: azt gondolta, hogy a képrombolás a muzulmánok kritikájának következménye. Emlékeztette Nakoleia püspökét, hogy mondhatnak bármit a muzulmánok az ikonokról és a bálványimádásról – hiszen ők is mit csinálnak? Egy követ imádnak!

A bizánciakat érzékenyen érintette a muzulmán kritika. Konstantinápoly ostromának idején, vagy talán inkább nem sokkal utána, III. Leó és II. Omur kalifa

(717–720) levelet váltott egymással. A kalifa a kereszt és a képek imádása miatt bírálta a kereszténységet. A császár az előbbi kritikát dühösen visszautasította, azt viszont elismerte, hogy a képek nem érdemelnek hasonló tiszteletet, „hiszen a Szentírásban semmiféle parancsolat nem vonatkozik rájuk". Ám ez nem jelentette azt, hogy a képeket elítélendőnek tartotta: hasznosak voltak a megemlékezés szempontjából, és segítették az elmélyült imát. A császár erre a következtetésre jutott: „... ám ami a fát és a festéket illeti, azokat mi a legkevésbé sem tiszteljük". A kijelentés éle a Kába, Mekka legszentebb helyének muzulmán tisztelete ellen irányul. Ebben a pillanatban a császár képekről alkotott véleménye még nem sokban különbözött a pátriárkáétól. Az viszont nyilvánvaló volt, hogy a muzulmán kritikára válaszolva jelentéktelenebb szerepet tulajdonított nekik, mint a keresztnek. A képellenesség hátterében az iszlám elsöprő sikerének felismerése állt.

III. Leó érzékenyen reagált minden megmozdulásra Nyugat-Anatóliában. Ez volt katonai szervezetének legfőbb ereje. Ezen a területen helyezkedett el kulcsfontosságú erődítményeinek és tartományi főhadiszállásainak jó része. A 726-os vulkánkitörés az Égei-tengeri Santorini szigeten még sürgetőbbé tette a probléma megoldását. A vulkán kitörése intő jel volt: a tenger forrott a sziget körül, a kitörésből származó tajtékkövek pedig Krétáig és Kisázsia nyugati partjaiig szóródtak szét. I. Germanosz pátriárkának egyáltalán nem tetszett a képellenes mozgalmak ezt követő megerősödése. Eljárást indított Nakoleia püspöke ellen. III. Leó erre császári védelem alá helyezte a püspököt, és azt követelte, hogy mondjanak ítéletet a képek tiszteletének kérdésében. A pátriárka közölte, hogy ez egy egyetemes egyházi zsinat feladata volna. III. Leó maga vette kézbe az ügyet: 730. január 7-én összehívta a birodalmi tanácsot, és rendeletet bocsátott ki az ikonok ellen. A pátriárka tíz nappal később lemondott tisztségéről. A rendelet pontos szövege

sajnos nem maradt fenn, s így nem alkothatunk pontos képet III. Leó képellenességéről. Könnyen lehet, hogy nem volt túl szigorú, s inkább csak az volt a célja, hogy véget vessen a képimádat kirívó eseteinek, amikor az ikonokat varázserővel ruházták fel. Az bizonyos, hogy a kereszt szerepét hangsúlyozta, azt tekintette a győzedelmes kereszténység szimbólumának, és valószínűleg azt is III. Leó rendelte el, hogy a Bronzkapu fölött álló Krisztus-képet cseréljék ki egy keresztre. A későbbi torzításokkal ellentétben III. Leó törvényét nem sokan ellenezték, és az üldöztetés sem volt jellemző.

Az viszont, hogy III. Leó elbizakodottan tekintett császári hivatalára, jól látható egy a pápának írt leveléből: ebben azt közli, hogy egyszerre pap és császár. Világosabban látszik, hogy mit értett ezen, ha legnagyobb művére gondolunk: a 741-ben, uralkodásának utolsó évében kibocsátott, *Eklogé* című törvénygyűjteményére. Elsősorban gyakorlati szándékkal készült: olyan jogi kézikönyvként, amely emeli a provinciális adminisztráció színvonalát és hatékonyságát. Nagyrészt Jusztinianosz törvényeinek kivonatából állt, de a keresztény hatás is nyilvánvaló a válásról szóló törvényekben és abban, hogy halálbüntetés helyett a csonkítások különböző formáit rendelte el. A törvénygyűjtemény bibliai jellegű volt. Társadalmi tanításait Ézsaiásra vezethetjük vissza. Bizánc volt az új Izrael, a császár pedig az új Mózes, aki a megváltáshoz vezető úton irányítja népét. Az előszóban a császár Szent Péterhez is hasonlította magát, mert akárcsak az apostol, ő is Krisztustól kapta küldetését, hogy őrizze nyáját. Ezen azt értette, hogy keresztény társadalmat kell kormányoznia, a célnak legmegfelelőbb eszközökkel. III. Leó megerősítette, hogy rendeletei törvényerejűek az egész birodalomban, és nem folytatta II. Jusztinianosz kísérletét, hogy az egyetemes egyházi zsinattal szentesíttesse a törvényhozást. Ennek legfőbb magyarázata az, hogy Bizánc elszigetelődött a többi keresztény egyháztól – ez nyilvánvaló

amazok kritikáiból a császár képromboló politikája ellen. Leó hasonlata, amely szerint felelőssége olyan, mint Szent Péteré, semmiképpen sem tetszhetett a pápa köreinek. II. Gergely pápa (715–731) a legélesebben ellenezte, ahogyan a császár I. Germanosszal elbánt. A pápa utódja, III. Gergely 731-ben zsinatot hívott össze Rómában, és elutasította III. Leó képellenes rendeletét. Ez újabb lépést jelentett Róma és Konstantinápoly szakítása felé.

Damaszkuszi János

A III. Leó ellen irányuló legélesebb kritika más irányból jött: Damaszkuszi Jánostól, aki egy Jeruzsálem melletti kolostorban volt szerzetes. Hogy mikor és miért támadta meg III. Leót, arról csak találgathatunk. Az a legvalószínűbb, hogy a császár intézkedései elleni 731-es római kritika híre jutott el hozzá. Mivel ebben az időben a római és a jeruzsálemi egyház között nagyon szoros volt a kapcsolat, igen valószínű, hogy Róma ellenvéleményének híre gyorsan eljutott Jeruzsálembe.

Damaszkuszi János érvrendszere, amellyel a képeket védte, új intellektuális alapra helyezte a vitát. Kiindulópontja az az érv volt, hogy minden Krisztus-ikon a megtestesülésről tesz tanúságot. De a megtestesülés nemcsak lehetővé tette Krisztus ábrázolását, hanem meg is szentelte az anyagot. János nagyon óvatosan és alaposan kifejtette, hogy az ikonok tisztelete így nem jelenti az anyag imádását. Világosan megfogalmazta, hogy az imádkozás „az anyag Istenéhez ér el... aki az anyagon keresztül tette lehetővé az én megváltásomat is". Így tehát az anyagot tisztelni kell, de nem imádni. Ez az ikon anyagaira is vonatkozott. A képek tisztelete messze járt a pogányok bálványimádásától. Akárhogy is, nem a kép anyagai voltak fontosak, hanem a hasonlóság, amely relatív azonosságot biztosított a kép és

az eredeti között. Ez segítette a nézőt abban, hogy a magasabb dolgok felé fordítsa gondolatait, s így megnyitotta az utat a misztériumok előtt. Ez pedig azt bizonyította, hogy a kép, ha csak korlátozott formában is, részesült az eredeti erejéből és erényeiből.

Ezt az érvelést ki lehet terjeszteni Krisztus ábrázolásáról az anyját (a Theotokoszt) ábrázoló ikonokra is, hiszen ő is fontos szerepet játszik a megtestesülésben. Damaszkuszi János írásaiból kiderül, hogy voltak olyanok, akik elfogadták a Krisztust és a Theotokoszt ábrázoló képek tiszteletét, de a többi ikont elutasították. Azt nem mondja el, hogy kik voltak ezek az emberek, de ez a felfogás jellemző volt a korai képrombolókra. Különösen III. Leót vádolták ezzel. Damaszkuszi János ezt a szentek kultusza elleni támadásnak vette, mivel szerinte képeik elutasításával nem lehet megadni a kellő tiszteletet a szenteknek. Amíg éltek, a szenteket a Szentlélek töltötte el. Erényeik nemcsak az ereklyékben, hanem ikonjaikban is tovább éltek – s ezek a képek nem is „természetesen, hanem Isten kegyelméből" őrizték meg hasonlatosságukat. János úgy magyarázta az ikonok ellen intézett támadást, mint a közvetítés lehetőségének tagadását – aki a képeket elutasítja, az nem hisz Krisztus folytatódó szolgálatában az apostolokon és a szenteken át, akiket a Szentlélek inspirál.

Damaszkuszi János szembeszállt mindazzal, ami a képellenesség hátterét jelentette. Valószínű, hogy érvei sokkal kifinomultabbak voltak, mint ellenfeleié, akik minden bizonnyal nem látták az összefüggést Pszeudo-Dionüsziosz hierarchikus kozmoszmagyarázata és az ikonok tiszteletének kérdése között. János újra érvényt szerzett Pszeudo-Dionüsziosz gondolatainak, mert a képek hierarchiáját gondolta végig, s egy olyan láncolatot teremtett, amely összekötötte az istenséget a természeti világgal. Legfelül állt a természetes képmás: Krisztusé, aki az Atyaúristen természetes képmása. Egy másik láncszemet alkotott az utánzás útján készült kép: az emberé, aki Is-

ten képére teremtetett. S legalul helyezkedett el az ikon, amely az írott igéhez kapcsolódott. Ez a rendszer, úgy tűnik, meglehetősen szerény szerepet tulajdonít az ikonoknak, de nagyon is okos védelmet biztosított számukra. János érvelése szerint aki az ikonokat támadja, az a képek hierarchiájával is szemben áll, amely a keresztény hitrendszer és vallásosság fontos része. Az ikonok elutasítása tehát azzal jár, hogy az illető tagadja, hogy Krisztus az Atya képmása. Damaszkuszi János átfogó magyarázattal szolgált a képeknek a keresztény vallásban betöltött szerepéről, s ezt olyan képzelő- és meggyőző erővel tette, amit azóta sem múlt felül senki. Kijelölte az ikonok szerepét a keresztény hagyományban. Tisztázta, hogy csak azért szabad őket tisztelni, mert hasonlatosak valami szenthez. Önmagukban nem érdemesek az imádatra – hiszen imádni csak a megfestett alak eredetijét szabad. De ez önmagában is azt jelentette, hogy az ikonok ellen intézett támadás az egész vallás elleni támadásnak minősül.

János ellenfelei tudni akarták, miféle autoritás támasztja alá érvrendszerét. Okkal kételkedtek abban, hogy a Biblia bármit is mondana a kérdésről. János válasza viszont egyszerű volt: sok keresztény gyakorlat nem támaszkodik írásos autoritásra, hanem egy élő hagyományrendszerben gyökerezik, amely épannyira érvényes. Ha ezt megtámadják, az egyház elveszti élő erejét. Damaszkuszi Jánosnak meggyőződése volt, hogy az ikonok elleni támadás a lényegétől fosztja meg a kereszténységet, s néhány ima ismételgetésére faragná le, az iszlámhoz hasonlóan – bár ez utóbbit sehol nem írta le.

De mi vetette fel ezt a lehetőséget? Damaszkuszi János a császári beavatkozást tekintette az egyház Achillesz-sarkának. „A világi uralkodóknak nincs joguk az egyház ügyeibe avatkozni" – tiltakozott. „Az állam megfelelő kormányzása a *baszileusz* dolga, de az egyház ügyeiben a papok és a teológusok szava számít. Ez a támadás rablással ér fel." A hit tisztasá-

gát csak az biztosíthatja, ha a császár kellő távolságban marad tőle. Ez az álláspont sokban hasonlított Hitvalló Maximoszéra, és nyíltan ellentmondott az uralkodók cezaropapista terveinek, amelyek, bár különböző módokon, jellemzőek voltak II. Jusztinianoszra, III. Leóra és fiára, V. Konstantinra is. Damaszkuszi János támadása a császári autoritás ellen azt jelentette, hogy nincs kompromisszumos megoldás. V. Konstantinnak kellett azután egy olyan képromboló teológiát kidolgoznia, amely valamelyest közelített Damaszkuszi János ikonokat védő érvrendszeréhez.

V. Konstantin

V. Konstantin trónra lépése 741-ben zűrzavaros és megdöbbentő eseményekkel járt. Az előző évben segített apjának megverni az arabokat. Nagy és meghatározó győzelem volt ez, s csaknem negyven évre biztosította Bizánc békéjét a keleti határok mentén, mivel az Omajjád kalifátus felbomlott – az Abbászida uralkodók váltották fel őket. Erőfeszítéseiért a császár nem kapott jutalmat: sógora, Artavaszdosz kiűzte Konstantinápolyból, és uralkodásának jelképeként helyreállította az ikonokat. A trák és anatóliai katonai kormányzóságok hadseregeinek segítségével Konstantin 743-ban visszaszerezte a várost. Egyik első feladata az volt, hogy megvédje a képromboló ideológiát. A második parancsolat – „Ne készíts magadnak faragott képet..." – már nem volt elegendő, még akkor sem, ha a szalamiszi Epiphaniusra hivatkozott, aki ismert és tudós egyházatya volt a 4. század elején.

V. Konstantin *Vizsgálódások* című tanulmánygyűjteményében fejtette ki nézeteit. Azzal kezdte, hogy meghatározta, hogyan viszonyul a képmás az eredetihez, vagyis a prototípusához. Elismerte, hogy sokfajta kép létezik, de ragaszkodott hozzá, hogy az igazi képnek lényegében azonosnak kell lennie eredetijével. Ezt alátámasztandó, a kaiszareiai Eusebius

Konstantin császár nővéréhez írt levelét idézte, amely világosan megkülönböztette Krisztus „lényegi tulajdonságait hordozó” képét a Jézusról mint emberről festett képtől. A művészet szerinte nem képes megragadni az előbbit. S mivel ez így van, érvelt Konstantin, Krisztus igazi képét csak az oltáriszentségben lehet fellelni. Ő is arra az érvelésre támaszkodott, hogy az ember Isten képére teremtetett – vagyis ha szívébe fogadja Krisztus és a szentek példáját, a közönséges hívő is az ő erényeik visszatükrözője – azaz képe – lehet. Ezt a képek etikai elméletének nevezik. Fontosságát az adta, hogy olyan lehetőséget nyitott meg a világi vallásos emberek előtt, amely azelőtt csak a papi rend számára állt nyitva.

Konstantin hozzájárulása az ikonokról szóló vitához a meghatározhatóságról szóló érvelése volt. Ez persze elindította a vitát Krisztus természetével kapcsolatban. Az érvelés a következő volt: ha valaki a művészeten át akarja meghatározni Krisztust, az mindenképpen csapdába esik. Vagy isteni természetének rovására hangsúlyozza ember voltát, mint a nesztoriánusok, vagy összekeveri kétféle természetét, ahogyan azt a monofiziták teszik. Az ikonok tehát ellentmondanak az egyház Krisztusról szóló tanításainak, amelyek az egymást követő zsinatokon kristályosodtak ki.

754-re Konstantin úgy érezte, hogy eljött az idő egy újabb zsinat összehívására, hogy szentesítse képellenes teológiáját. A Bizánci Birodalom püspökei közül sokan összegyűltek – nem kevesebben mint 338-an jöttek el –, de más pátriarkátusokból nem érkezett egyetlen követ sem: ez mutatja, mennyire elszigetelte a képromboló ideológia Bizáncot a többi egyháztól. A zsinat kisebb kiegészítésekkel elfogadta a császár megfogalmazta téziseket. Az összegyűlt püspökök és szerzetesek támogatása mindenesetre meggyőző volt. Részben természetesen a császár iránti hűségükről szólt. Ez a téma konkrétan fel is bukkan egy korabeli párbeszédben egy képromboló

és egy ikontisztelő ember között. Az előbbi azzal vádolja a másodikat, hogy eleve nem lehet igaza, mert ellentmond az uralkodónak: nem tudja-e, hogy a császár „Krisztus követője", s ezért ő tudja leginkább, mit kell tenni?

A 754-es zsinaton V. Konstantin, legalábbis bizánci kontextusban, teológiai és egyházi legitimációt adott a képrombolás ideológiájának. Ugyanakkor világosan ki is fejtette a képellenesség érvrendszerét, hogy szembeszálljon Damaszkuszi Jánosnak a képek védelmében írt okfejtéseivel. A képrombolás eszmerendszere a keresztény társadalomnak egy egészében hagyományos elképzelésén nyugodott. Középpontjában a császár állt, aki a megfelelő rend kialakítása érdekében együttműködött a püspökökkel. A keresztény vallás legfőbb helyszínét a templomok jelentették, középpontjában pedig a liturgiának és a kereszt tiszteletének kellett állnia. Mindezeket az egyházi hierarchia szentesítette és tartotta ellenőrzése alatt. Az ikonokat a zsinat azért utasította el, mert „nincs olyan ima, ami szentté tehetné őket. Ezért éppolyan értéktelenek, amilyennek a művész alkotta őket." V. Konstantin biztosítani akarta, hogy a hatalom a megfelelő kezekben legyen. Ezt látta a rendezett és fegyelmezett társadalom alapjának.

Nem valószínű, hogy a 754-es zsinatot a vallásos művészet elleni általános támadás követte volna. Hiszen a zsinat határozatainak egy része inkább békítő szándékkal született. Mindent megtettek, hogy biztosítsák: megadják a kellő tiszteletet Máriának mint Isten anyjának, és hangsúlyozták közbenjáró szerepét, a szentekével együtt. Így a képrombolás óvatosan elhatárolta magát a vádtól, hogy ellenezné a szentek kultuszát. A templomdíszítésben a legnagyobb változás az volt, hogy a képellenes művészetre jellemzően egy keresztet állítottak a középpontba, az apszisba. Volt olyan, mint például a nicaeai Mária elszenderülése-templom, ahol Isten anyjának képét helyettesítették a kereszttel. Valószínű, hogy a Blakhernai-temp-

lomban V. Konstantin mozdíttatta el a Krisztus életét ábrázoló képsorozatot, s helyette késő antik virág- és lombdíszítéssel dekoráltatta az épületet. De számos épület képei elkerülték az azonnali megsemmisítést. Niketasz pátriárka csak a 767–68-as évben távolíttatta el a figuratív alkotásokat lakosztályaiból; a helyükre festett kereszték még ma is láthatók. De eddigre megváltozott a hangulat – V. Konstantin kezdte elveszíteni a türelmét azokkal szemben, akik nem ismerték el a 754-es zsinatot. Egy szerzetest halálra korbácsoltatott, mert az új Julianus Apostatának és második Valensnek nevezte: ez persze annál inkább megerősítette üldöző hírét.

A szerzetesi körökben egy István nevű remete volt a fő ellenfele: később Ifjabb Szent Istvánként kanonizálták. István fiatal korában az Auxentius hegyre költözött, amely a Márvány-tengeren éppen átellenben volt Konstantinápollyal, s a fővárosból könnyen el lehetett érni. Egyre többen tisztelték szentségéért, s a konstantinápolyi elit gyakran fordult hozzá lelki tanácsokért. A 754-es zsinatra meghívott egyházi vezetők is kikérték a tanácsát. István azt mondta, hogy bojkottálniuk kellene a zsinatot, s ha szükséges, meneküljenek el a birodalomból. A császár csak a zsinat után szerzett tudomást István befolyásáról. Követet küldött hozzá, hogy megszerezze István aláírását a zsinat határozataira. Ám hiába gyakorolt rá nyomást, István nem volt hajlandó beleegyezését adni. Ha más oka nem is lett volna, abba semmiképpen nem egyezett volna bele, hogy a zsinat kiátkozta Germanosz pátriárkát: őt magát Germanosz keresztelte meg, és mindvégig a legnagyobb tisztelője maradt. István sorsa ezzel megpecsételődött. De Konstantin jobban szerette volna meggyőzni és maga mellé állítani, mint az egyház többi vezetőjét. Ezúttal viszont nem járt sikerrel. Végül 765. november 28-án a szentet a csőcselék elé vetették, és a tömeg agyonverte. Nem István volt az egyedüli ellenálló. A börtönben találkozott más egyházi emberekkel is, akiket azért zártak

be, mert nem értettek egyet a 754-es zsinattal. A felszínen a zsinat elismeréséről volt szó, valójában azonban más volt a vita tárgya: nemcsak a képek kérdése, hanem a többi pátriarkátussal való viszony és a császári hatalom kérdése is.

Az István-epizód Konstantin uralkodásának más aspektusaira is rámutat. Először is: a császár szövetségre lépett a főváros lakosságával. A versenyeket és a lóversenyteret használta arra, hogy maga mellé állítsa a népet. Konstantin képellenessége egyáltalán nem csak „uralkodói eretnekség" volt. Nagyon is erős támogatást élvezett, s ez biztosította, hogy a császárra még hosszú idővel halála után is szeretettel emlékeztek. A lóversenytér a nyilvános megszégyenítések gyakori színtere lett: itt hurcolták meg az uralkodó ellenségeit. Az emberek lelkesen fogadták az efféle eseményeket. Az Ifjabb Szent István életéről szóló beszámolóban is van egy élénk színekkel megfestett jelenet. A császár egyik kegyeltje csatlakozott Istvánhoz, és belépett egy szerzetesrendbe. A császár visszahozatta a fővárosba, és kiállíttatta a lóversenytéren. Szerzetesi ruháját letépték és a tömeg közé hajították. Ezután a férfit tisztára mosták, és katonai egyenruhába öltöztették. Hogy megbocsátását mutassa, a császár – a nép ujjongása közepette – egy kardot akasztott a vállára. Ez a rituálé hangsúlyozta a szerzetesrendek és a hadsereg szembenállását. Kijelölte azt is, kik a császár igazi támogatói: a nép és a katonaság. Lehetséges, hogy Konstantint támogatói kényszerítették arra, hogy erőszakosabban adjon nyomatékot képellenes intézkedéseinek.

A birodalmi kormányzat tagjai nem igazán rajongtak a képellenességért. A palota vezető tisztségviselői közül is többen István hívei voltak, s halála megadta a jelet egy császárellenes összeesküvésre, amelynek a legelőkelőbbek között is voltak tagjai. A szervezkedés annál is veszélyesebb volt, mivel Konstantin pátriárka hallgatólagos támogatását élvezte. A császár először száműzetésbe küldte a pátriárkát, majd még-

is visszahozatta, és körülhordoztatta a lóversenytéren. Mielőtt kivégezték, rituálisan megalázták, s ugyanez a sors várt az összeesküvés más tagjaira is.

Az összeesküvés leleplezésekor a császár a szerzetesrendek ellen is támadást indított. V. Konstantin eddig jóindulattal viseltetett a kolostorok iránt: ő volt például Anthouszának, a mantineioni kettős kolostor alapítójának és vezetőjének patrónusa, s egyik lányát is róla nevezte el. Bár a monda szerint Anthousza annak idején kigyógyította a császárt átmeneti vakságából, sorsát ő sem kerülhette el. A császár egyik embere állítólag úgy kínozta meg, hogy égő ikonokat rakott a testére. Könnyen lehet, hogy ez puszta fikció, a szent életrajzának kelléke, mert Konstantin intézkedései máskülönben sokkal prózaiabbak voltak. Konstantinápolyban szerzeteseket és apácákat hordoztatott körül a lóversenytéren, miközben a tömeg becsmérelte őket. Ezután kényszerítették őket, hogy megtagadják szerzetesi esküjüket, s össze kellett házasodniuk. A katonai kormányzókat a császár arra biztatta, hogy bánjanak hasonlóképpen a szerzetesekkel a provinciákon is. Ugyanakkor számos kolostor vagyonát lefoglalták, épületeiket pedig katonai célokra használták fel.

A császár ellenfelei a kolostorok ellen intézett támadását összekötötték a szentek kultuszával szemben megnyilvánuló egyre erősebb ellenállásával. Állításuk szerint ereklyéket pusztított el, és azokat, akik felajánlásokat tettek a szenteknek, hogy segítsék gyógyulásukat, „halálbüntetéssel, vagyonuk elkobzásával, száműzetéssel vagy kínzással fenyegette, mert istentelenséggel vádolta őket". Ez utóbbi élesen különbözik a császár korábbi írásaitól, hiszen azokban azt bizonygatta, hogy egyetért Isten Anyjának és a szenteknek a közbenjáró hatalmával; élhetünk a gyanúval, hogy a császárellenes források erősen túloznak. Konstantin kolostorellenes intézkedéseinek az volt az oka, hogy néhány szerzetes nem fogadta el a 754-es zsinatot. Ennek csak részben volt alapja az

ikonok kérdése: ugyanilyen fontos volt a császári beavatkozás az egyház ügyeibe. Eddigre a szerzetesek magukévá tették Damaszkuszi János tanait. Ő rámutatott, hogy az ikonok alapvető részei az élő keresztény hagyománynak. Ugyanez volt a helyzet a kolostorokkal is – s ezeket éppúgy fenyegették a császár intézkedései. Akárcsak a képekről, a kolostorokról sem rendelkezett a Biblia: nem lehetett tehát a Szentírással alátámasztani létüket. A szerzeteseket nem szentelték fel úgy, mint a papokat, viszont gyakran sokkal nagyobb spirituális hatalmat tulajdonítottak maguknak.

Az ikonok fölött dúló harc megmutatta, mennyire összekapcsolódtak a keresztény hit különböző aspektusai. Az ikonok ellenzése elárulta, hogyan vélekedik valaki a szerzetesek szerepéről, sőt általában mit tart a keresztény társadalom megfelelő rendjének. Konstantin nem vette üldözőbe a szerzeteseket általában, bár ellenfelei szerették ezt állítani róla; voltak olyan apátságok és rendházak, amelyek alkalmazkodtak a császár kívánságaihoz. Az sem valószínű, hogy Konstantin kételkedett volna a szentek közbenjárásának érvényességében vagy erejében. Sokkal inkább arról van szó, hogy korlátozni akarta a szentek kultuszához kötődő mágikus gyakorlatokat, amelyeknek gyakran az ikonok álltak a középpontjában. Ellenezte, hogy bizonyos szerzetesek pénzért árulják a szentek szolgálatait, és hogy egyesek a szentek fényében sütkérezzenek. Túl sok volt a sarlatán. Talán az volt a legfontosabb Konstantin számára, hogy megtörje a szerzetesek ellenállását a 754-es zsinattal szemben, de ugyanakkor meg is akarta tisztítani a szerzetesi ideálokat, hogy – lelki és jótékonysági értelemben vett – társadalmi hasznosságukra essen a hangsúly. Szerinte a szerzetesi viselkedésnek alkalmazkodnia kellett volna a képellenesség etikai teóriájához. Konstantin részben így próbálta meg átalakítani a keresztény társadalmat – hogy az a megfelelően megszervezett uralom körül forogjon. Meg-

kísérelte Jusztinianosz törvényeinek szellemében helyreállítani a császári hatalmat, de hallgatólagosan mellőzte annak egyetemességvágyát. Konstantint Bizánc érdekelte: horizontja nem terjedt túl birodalma határain. Az ő kereszténybirodalom-fogalma szűk volt és befelé forduló: számos tekintetben az Ótestamentumra támaszkodott.

A 787-es zsinat

Amikor Konstantin 775-ben meghalt, eredményei szilárdnak látszottak, de alig tíz év alatt megváltozott a helyzet. Mi lehet ennek a magyarázata? Nagyrészt Eiréné volt az oka, Konstantin menye, aki meghatározó szerepet játszott az ikonok tiszteletének helyreállításában. Úgy tűnik, mindig az ikonok elkötelezett híve volt. Ez a tényező valószínűleg nem játszott szerepet abban, hogy V. Konstantin őt jelölte ki fia és örököse, IV. Leó (775–780) házastársául. Sokkal fontosabb volt a születési helye: Athén. Ennek stratégiai jelentősége volt abban az időben, amikor épp elkezdődött a görög területek apránként való visszaszerzése. Amikor IV. Leó meghalt, átmenetileg Eiréné lett az uralkodó mint fiatal fia, VI. Konstantin régense. Mivel sógorai és a hadsereg nagy része ellene fordult, a palotában és a kormányzatban keresett szövetségeseket, s ez nem is volt nehéz, mert ezekben a körökben mindvégig voltak olyanok, akik hajlottak a képtisztelet visszaállítására. Az egyházon belül is egyre erősödött az az érvelés, hogy Bizánc elvágta magát a keresztény világ nagyobb részétől. Pál pátriárka (780–784) éppen ezért mondott le hivataláról, s ragaszkodott hozzá, hogy haladéktalanul teljes ökumenikus zsinatot kell összehívni. A helyére kijelölt Tarasziosz, aki addig a birodalmi kormányzatban dolgozott, csak akkor volt hajlandó elfogadni a pátriárkai trónt, ha összehívják az ökumenikus zsinatot, és újra napirendre tűzik az ikonok kérdését. Ez meg is

történt 786-ban, de a találkozót félbeszakította a birodalmi őrezred. Akciójukkal számos püspök is egyetértett.

Eiréné gyorsan cselekedett. Összegyűjtötte a hozzá hű csapatokat és feloszlatta az őrezredet. A zsinatot a fővárosból Nicaeába költöztette, s így ott vette kezdetét 787-ben. Elég képviselő gyűlt össze a római püspökségből és a keleti pátriarkátusokból is, hogy valóban ökumenikus jellegű legyen a zsinat. A 787-es zsinat elutasította a 754-es képromboló zsinatot, viszont nem adott választ az ikonokat ellenzők érveire, s azok etikai és krisztológiai implikációira. Hatálytalanította a Damaszkuszi János ellen 754-ben kibocsátott kiátkozást, de nem idézte munkáit a képek védelmében felsorolt autoritások között. A zsinaton összegyűlt egyházi személyiségek hangsúlyozták, hogy az ikonok ellenzőinek érvelésével szemben a képek nem a festők kitalálásai, hanem megfelelnek az egyház hagyományainak. Természetes kísérői az evangélium történetének, azzal a különbséggel, hogy a látvány hatalma nagyobb intenzitással ruházza fel őket. Hogy megcáfolják a képellenes vádat, amely szerint az ikonok összezavarják a bálványimádásszerű érzelmeket a tisztelettel, a zsinat hangsúlyozta, hogy az ikonokat mindig is csupán tisztelettel illették. S még ekkor is csak az ábrázolt alak hasonlatosságának szólt a tisztelet, s nem a képek anyagának, mert a zsinat résztvevői szerint „az eredeti elérésének vágya és szeretete mozdítja meg szívünket".

A szervezők azt remélték, hogy a 787-es zsinat elhozza az egyházi békét. Nem kritizálták nyíltan III. Leót és V. Konstantint. A képrombolás eszméje igazi atyjának a már rég halott nikoleiai Konstantin püspököt tették meg. A második nicaeai zsinaton (amelyet gyakran csak a második Nicaeának neveznek) tizenhét olyan püspök vett részt, aki már a 754-es zsinaton is jelen volt. Fontos kérdés volt, hogy mi legyen a sorsuk, s a vita megmutatta azt is, mekkora szerepe van a szerzeteseknek a zsinatban – a jelenlevőknek

csaknem egyharmada szerzetes volt. Ők a képellenes püspökök többségének esetében ellenezték a megbocsátást. Az egyik kérdés az volt, hogy akad-e a püspökök között olyan, akit erőszakkal vettek rá a képek elítélésére. A nicaeai Hüpatiosz beismerte, hogy az ő esetében nem volt szükség erőszakra – ő az ikonellenesség elvei szerint nevelkedett. Beismerésének ereje nagy hatással volt a többi püspökre is. Egyetértettek vele, és ezt kiabálták: „Vétkeztünk, s most bocsánatért esedezünk!" A szerzetesek fenntartásai ellenére a képmegtagadó püspököket visszavették az egyházba, legfőképpen Tarasziosz pátriárka (784–806) nyomására. A szerzetesek egyik vezetője, a sztudioszi Szabasz arra célzott, hogy a konstantinápolyi pátriárka csupán az uralkodónő utasításait hajtja végre: vagyis nem szabad bízni abban, hogy meg tudja tartani az egyház függetlenségét.

A szerzetesek jelenléte meglehetősen kellemetlen volt a második nicaeai zsinaton. Még több aggodalomra adtak okot azok a szerzetesek, akik nem voltak hajlandók megjelenni a zsinaton, mert szimóniával (lelki javakkal való üzérkedéssel) vádolták a püspököket – a háttérben pedig ott álltak azok a szerzetesek, akik az ikonok ellenzőivel értettek egyet. V. Konstantin üldözései megmutatták a szerzetesek megosztottságát, amely a második nicaeai zsinat után is folytatódott, és azzal a hatással járt, hogy radikálisabbá tette a szerzetesek követeléseit. Gyanakvással szemlélték nemcsak Taraszioszt, de utódját, Niképhorosz pátriárkát (806–815) is. Előzőleg mindketten az államigazgatásban dolgoztak, s onnan kerültek a konstantinápolyi egyház élére. Mivel fő céljuk az együttműködés és a kompromisszum kialakítása volt, igyekeztek békés megoldásokat találni, és egyetértettek a keresztnek a képrombolók számára központi jelentőségű tiszteletével. Sok szerzetes úgy látta, hogy Tarasziosz és Niképhorosz túlságosan is engedékeny az ikonellenességgel szemben, és túl könnyen tesznek eleget a császári udvar követeléseinek.

Egy másik ikonellenes elvet is elfogadtak: a képek etikai elméletét. A nagy példa Kegyes Szent Philaretosz volt, egy jótékonyságáról ismert paphlagoniai földbirtokos. Emelkedett szellemű kereszténysége és jótékonysága egészen elszegényítette, de vagyoni helyzete ismét rendbe jött, amikor VI. Konstantin (780–797) feleségül kérte egyik lányát. Philaretosz a fővárosba költözött, és ott folytatta jótékony tevékenységét: senki sem lehetett volna jobb példája a jótékonyság mellett elkötelezett kegyes életű világi emberben megtestesült képellenes etikának. Tevékenysége felkeltette a radikálisabb szerzetesek gyanakvását, akik a fővárosban kialakulni kezdő kultuszát szándékosan egy képekért mártírhalált halt fiktív hőssel próbálták helyettesíteni.

Ebben a nehéz helyzetben bukkant fel a szerzetesek egy új vezér alakja: Theodórosznak hívták. Az államigazgatásban dolgozó családból származott, nagybátyja pedig a második nicaeai zsinat egyik központi szerepet játszó apátja volt. 794-ben ő lett a konstantinápolyi egyházkörzethez tartozó Sztudiosz apátja, amely talán a legerősebb és legbefolyásosabb volt a fővárosi kolostorok közül. Első próbatétele akkor következett el, amikor VI. Konstantin elhatározta, hogy elhagyja első feleségét, Philaretosz lányát, és az udvarhölgyét veszi feleségül, aki viszont történetesen Theodórosz egyik unokatestvére volt. Ez botrányos volt: az első eset, hogy egy keresztény uralkodó elvált a feleségétől. Voltak, akik ellenezték, de Tarasziosz pátriárka a császár fenyegetésére beleegyezett: az uralkodó ugyanis azzal zsarolta, hogy visszaállítja a képellenes intézkedéseket. Theodóroszt megdöbbentette a pátriárka gyávasága, és szakadást idézett elő az egyházon belül. Intézkedéseiért száműzetésre ítélték, de ez nem tartott sokáig, mert a császár néhány hónap múlva maga is elveszítette trónját. Theodórosz viszont nem hagyta annyiban a dolgot, és a következő pátriárka, Niképhorosz idején is felélesztette az egyházszakadást. Ezért ismét száműzetés várt rá.

Theodóroszt később, a Bizánc történetében sűrűn előforduló hadiszerencsétlenségek egyike után viszszahívták. 811-ben a császárt, akinek szintén Niképhorosz (802–811) volt a neve, a balkáni hágókon fogságba ejtették a bolgárok. Őt magát megölték, hadseregét pedig visszaverték. A bolgárok vezére, Krum kán Konstantinápoly ellen vonult seregeivel. Az új császár, Niképhorosz veje a Theodórosz Sztuditész által vezetett szerzetesekbe vetette minden bizalmát. Ez, úgy tűnt, nem a legjobb megoldás a hadi katasztrófák idején. A főváros köznépe és katonasága is V. Konstantin emlékét idézte. A képrombolókkal szimpatizálók felfeszítették a császári sírok bejáratát a Szent Apostolok templomában, és a sírjánál imádkoztak. Mindenfelé az a szóbeszéd járta, hogy látták V. Konstantint, amint elhagyja sírját, és megvédi városát a bolgárok támadása ellen. A helyzet egy képromboló államcsínyt készített elő: sok tekintetben népfelkeléshez hasonlított, s az lett az eredménye, hogy 813-ban egy katonai parancsnok, Leó került a trónra. Miután megbirkózott a bolgár veszedelemmel, a képek kérdésének szentelte figyelmét. Niképhorosz pátriárka nem volt hajlandó engedni a nyomásnak, s ezért 815-ben leváltották – nem sokkal azelőtt, hogy egy újabb egyházi zsinat gyűlt össze, amely a 754-es zsinat határozatai szerint helyreállította a képromboló határozatokat. V. Leó (813–820) egy új, ikonellenes pátriárkát nevezett ki: Theodotoszt (815–821).

A képellenesség helyreállítása V. Konstantin elveinek széles körű népszerűségére épült. Úgy tűnik, általában örültek neki az emberek. Az üldöztetés nem volt jellemző. Az új rezsim mindössze annyit kért, hogy az egyház működjön együtt az új pátriárkával. A legtöbb püspök és apát hajlandó is volt erre, s ezzel a volt pátriárka, Niképhorosz és Theodórosz Sztuditész elszigetelődött. A képek ellenzői nem so-

kat tettek, hogy továbbfejlesszék V. Konstantin érveit. Ezek éppen elegendőnek tűntek, és külön alátámasztotta őket a képrombolók *florilegium*a: egy Jóannész Grammatikosz összeállította antológia, amely a képellenesség új fázisának intellektuális összefoglalása volt. Jóannészt egyáltalán nem csak a teológia érdekelte, s műve jól mutatja, hogy a képekről szóló vita sokkal tágabban értelmezhető intellektuális kérdéseket is felvetett. V. Konstantin ellenfeleinek egyik legnagyobb vádja az volt a császár ellen, hogy túlságosan világivá tette a művészetet és a kultúrát. Ezért tért vissza a birodalmi művészet repertóriumába Konstantin lóverseny- és fogathajtó-rajongása. Úgy tűnik, ennél nem ment tovább, de rámutatott egy valódi problémára, amit a képek ellenzői észrevettek: hogy a szent és a profán közötti különbség egyre inkább eltűnt, amint a szent egyre inkább áthatotta az élet és a kultúra minden területét. A képromboló ideológia megpróbálta immár újra tisztán megvonni a határokat.

A szent és a profán összekeveredésének egyik áldozata a világi, vagyis a klasszikus műveltség tanulmányozása volt. Az oktatás bármilyen szintje csak a főváros néhány vezető családja számára volt elérhető. Theodórosz Sztuditész és öccse tanítója például kezdetben édesanyjuk volt, később pedig nagybátyjuk, egy állami hivatalnok vette át oktatásukat. A 8. század végén a tanítás színvonala egyszer csak jelentős fejlődésnek indult. Arra is nagy igény volt, amint az Geórgiosz Khoeroboszkosz nyelvtankönyvéből is látható, hogy újra összefoglalják és sokak számára elérhetővé tegyék a késő ókor grammatikai értekezéseit. Geórgiosz a Hagia Szophia könyvtárosa volt, de vallásos elkötelezettségéről nem szól egy adat sem. Kortársa volt Diakónus Ignatiosz, aki később Nicaea képromboló püspöke lett. Ignatiosz azzal büszkélkedett, hogy megmentette a klasszikus műveltséget, s leveleinek eleganciája arról árulkodik, hogy ez nem üres dicsekvés volt.

A képrombolás második fázisa sokat köszönhetett az oktatás megemelkedett színvonalának. Legjelentősebb intellektuális alakja Leó Mathématikosz volt, Jóannész Grammatikosz unokatestvére, s rövid ideig Thesszaloniki ikonellenes püspöke (840–843). A Konstantinápolyban született és nevelkedett Leó a hagyomány szerint Androsz szigetén tett szert alapos matematikai és természettudományi tudására. Elképzelhető, hogy mint jó kapcsolatokkal rendelkező fiatalembert, a fővárosból Görögország területére menesztették, hogy távoli kolostorokban keressen kéziratokat, de ez lehetett minden oktatása. Hamarosan akkora tiszteletben állt tudománya, hogy Mamún kalifa (813–833) meghívta Bagdadba, ahol éppen felélesztették a klasszikus tudományokat. Leó nagyon alaposan ismerte az ókor tudományos, matematikai és csillagászati szövegeit. Fennmaradt egy széljegyzet, amelyet Euklidész *Elemei*hez írt. Kéziratban megvolt neki Ptolemaiosz *Syntaxis*a is, a csillagászatról írt nagy műve, amelyet Nyugaton inkább *Almagesta*ként ismernek. A híres illusztrált vatikáni Ptolemaiosz a görög tudomány iránti megújuló érdeklődés jele, de – bár a 830-as évek elején készült – úgy tűnik, hogy nem Leó műve. Mégis nagyon értékes munka, s valószínűleg hivatalos ajándéknak szánták.

A képrombolás második fázisának idejéből fennmaradt tudományos kéziratok meglepően nagy száma a világi oktatás újraéledéséről tanúskodik – ez Theophilosz (829–842) uralkodásának idején érte el csúcspontját. Ikonellenessége ellenére jó uralkodónak tartották, s később igazságosságáért emlékeztek meg róla. Nagy építkező is volt. Kiegészíttette a császári palotát, s kortársait elkápráztatta a sok márvány és nemesfém. Automatákat – például aranyozott ágon ülő mechanikus madarakat – készíttetett a trónterembe, hogy az Abbászidák udvartartását utánozza: bryasi palotája is egy arab kéjpalota mintájára épült.

Ez a divat illett udvarának világi tendenciáihoz, de annyiban paradox volt, hogy Teophilosznak kellett utoljára szembenéznie egy komoly arab támadással Bizánc ellen. 838-ban Mutaszim kalifa (833–842) legyőzte Teophiloszt, és elfoglalta Amoriont, az anatóliai katonai tartomány fővárosát, amely a császár apjának szülővárosa is volt. Ez nagyon ártott az uralkodó presztízsének, és sokan képellenességének büntetését látták benne. Ez volt a *Negyvenkét amorioni mártír* témája, amely beszámol a kifosztott városban fogságba ejtett katonák sorsáról, akik nem voltak hajlandók áttérni az iszlám hitre, s ezért kivégezték őket. A 838-ban bekövetkezett vereségek előkészítették az utat a képellenesség eltörléséhez Teophilosz 842-ben bekövetkezett halála után.

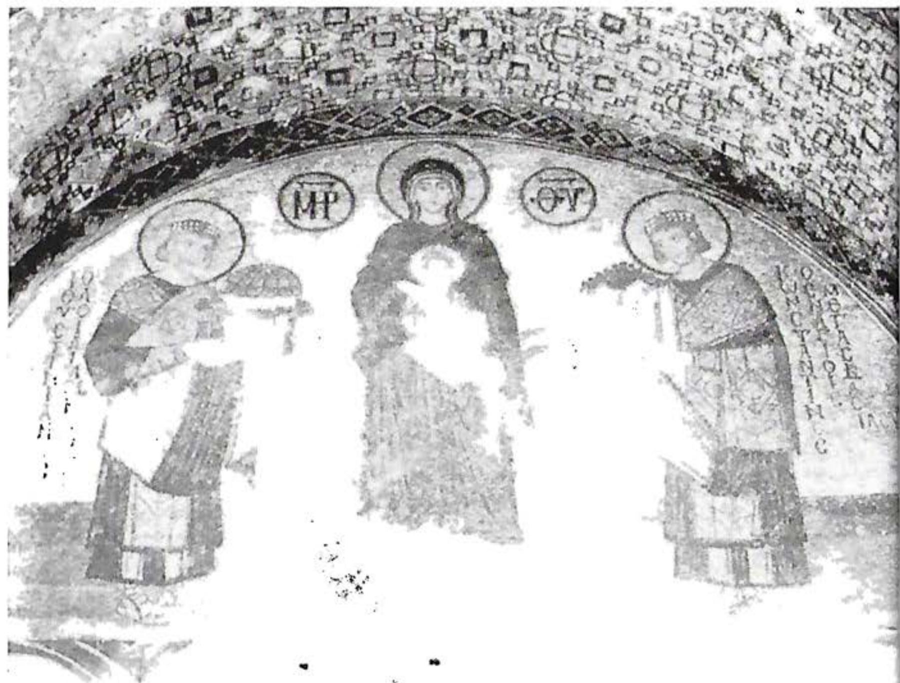
Az ortodoxia győzelme

A képellenesség második időszaka alatt a császároknak nem kellett sokat törődniük az ellenzékükkel. A képrombolást leginkább Niképhorosz pátriárka (meghalt 828-ban) és Theodórosz Sztuditész (meghalt 826-ban) ellenezte. Régi ellenségek voltak, és nemigen hiányoztak a császárságnak. A trónjától megfosztott pátriárka jól viselte a sorsát. Nem is kísérelte meg, hogy beavatkozzon az egyház ügyeibe: visszavonulásának éveit azzal töltötte, hogy egy értekezést írt aképrombolás teológiája ellen, amely saját korában nem keltett nagy hatást. Theodórosz már nem viselkedett ilyen nyugodtan. Nyíltan szervezkedett a képrombolás ideológiája ellen. Rengeteget levelezett, s így fenntartotta támogatóinak táborát, akik közül többen az udvarban is nagy befolyással rendelkeztek. Többéves száműzetés után lehetővé tették számára, hogy kényelmes visszavonultságban töltse utolsó éveit.

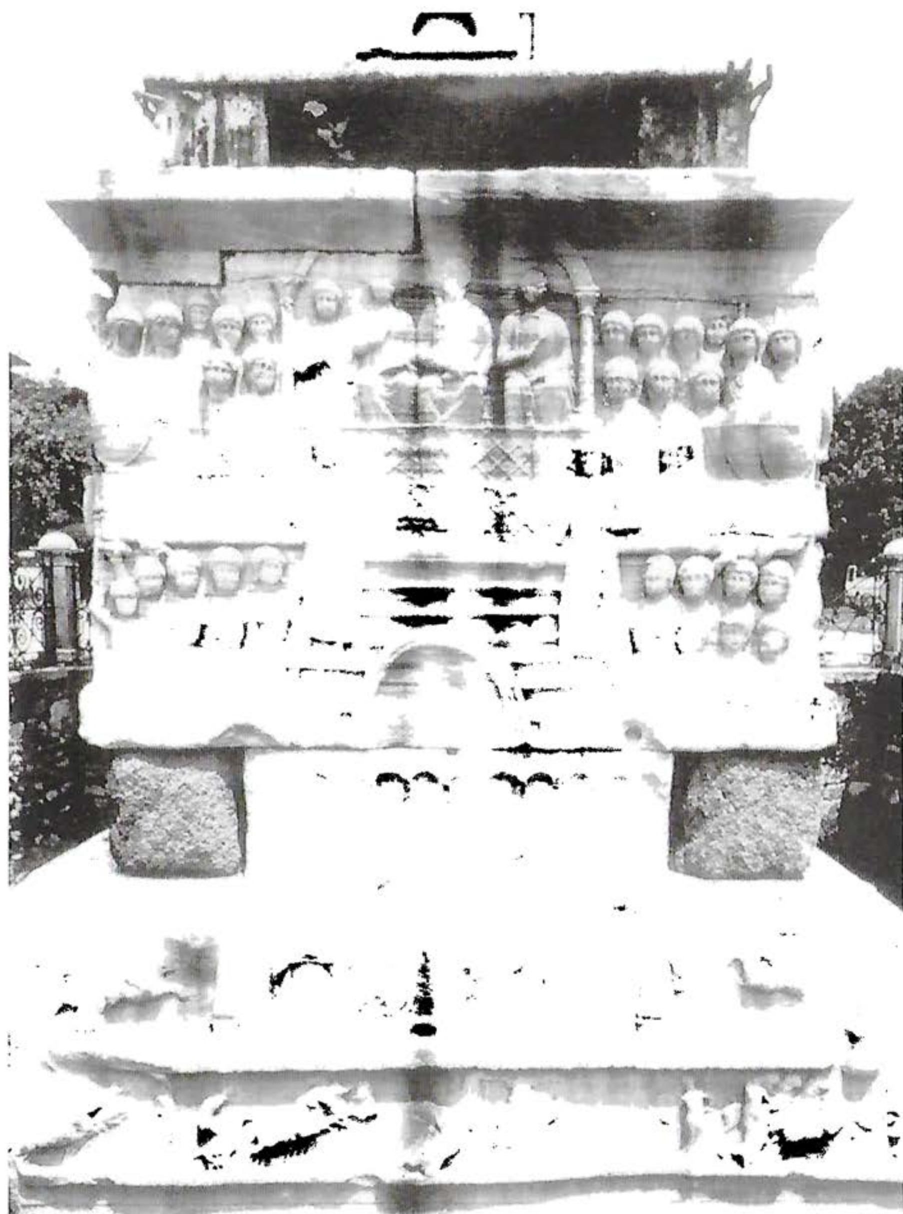
Bár nem voltak éppen hősök, Niképhorosz és Theodórosz sokat tettek a képek tiszteletének helyre-

1. Nagy Konstantin kolosszális szobrának feje: Palazzo dei Conservatori, Róma.

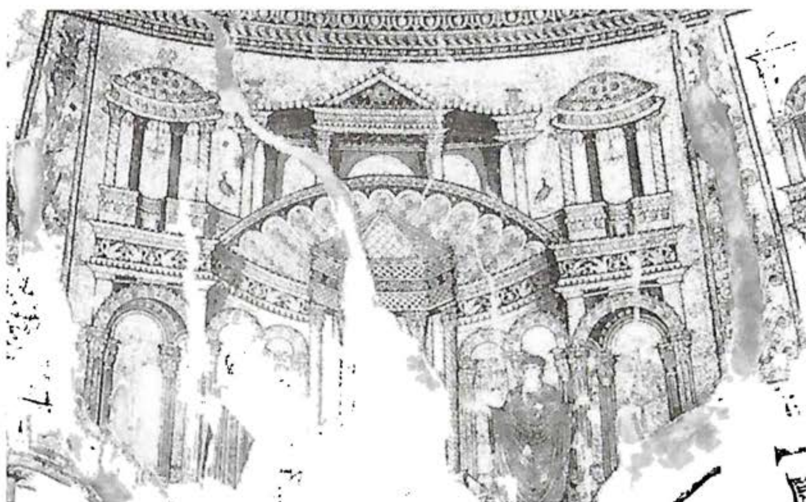
2. Konstantin/Jusztinianosz mozaikja: Hagia Szophia-templom, Isztambul. A templom előcsarnokába vezető déli ajtó fölött található mozaik valószínűleg a 10. századból származik. Jobbra Konstantin látható, amint Konstantinápoly városának makettjét átnyújtja a Szűzanyának és a Gyermeknek, míg Jusztinianosz (balra) a Hagia Szophia-templom kicsinyített mását ajánlja fel. A mozaik a Bizánci Birodalom alapítóiként jeleníti meg Konstantint és Jusztinianoszt; a Hagia Szophia szimbolizálja Jusztinianosz törvényhozó és építő munkáját, amellyel formába öntötte a birodalom új fővárosát megalapító Konstantin elképzeléseit.

3. I. Theodosiust a lóversenytéren ábrázoló obeliszk részlete: Hippodrom, Isztambul. Ezt a domborművet ahhoz a Karnakból származó obeliszkhez adták hozzá, amelyet I. Theodosius a konstantinápolyi Hippodrom (lóversenytér) közepén állított fel. Theodosiust és családját ábrázolja, amint elnökölnek a játékokon.

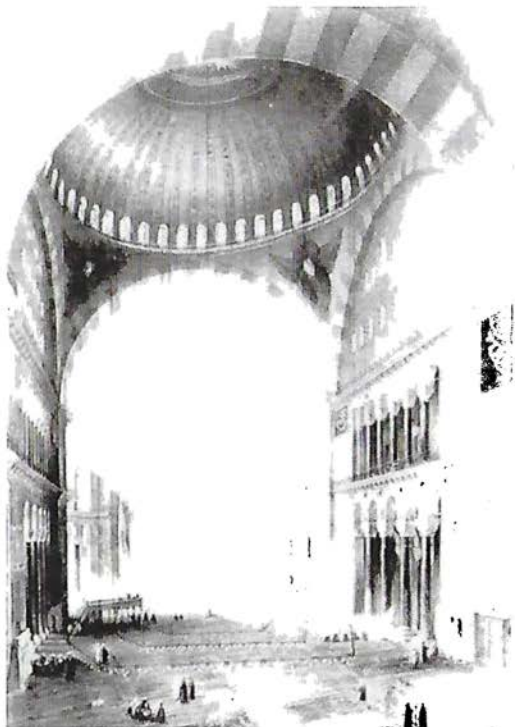
4. Konstantinápoly városfalai: 412-ben épültek, II. Theodosius uralkodása alatt. A fal a római katonai tervezés nagy alkotása – 1204-ig minden ellenségétől megvédte a várost.

5. Mozaik a Rotundából: Thesszaloniki. A Rotunda eredetileg a pogány Galerius császár mauzóleuma volt – az 5. században alakították át keresztény templommá. A mozaikdekoráció a szentek kalendáriumát ábrázolja. A szentek égi lakóhelye olyan, mint az idealizált császári palota.

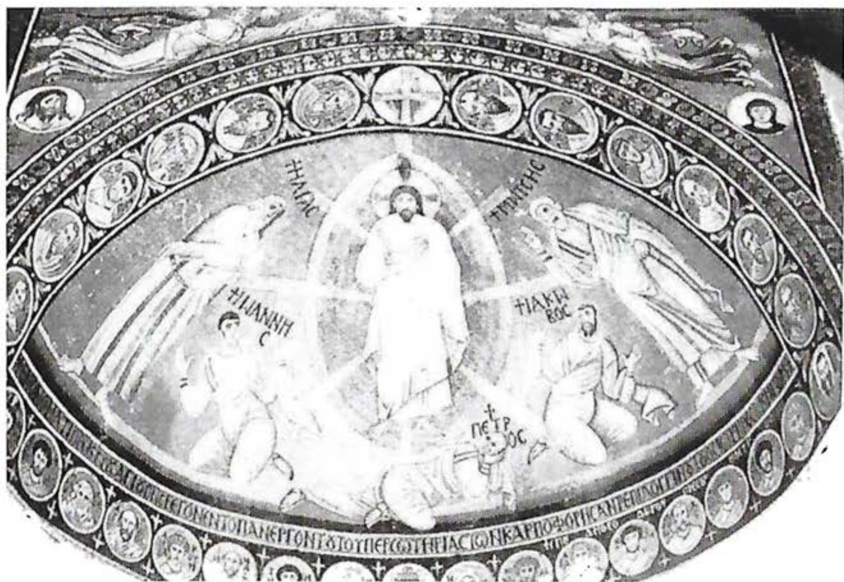

6. A Szent Szergiosz és Bakkhosz-templom belseje: Isztambul. Jusztinianosz és Theodóra építtette a Hormiszdaz-palotában, ahol a császári trónra lépésük (527) előtt éltek. Kísérletező tervezése és káprázatos építészeti megoldásai miatt Jusztinianosz korának legizgalmasabb épületeként tartják számon.

7. A Hagia Szophia-templom belseje: Isztambul. A törökök a 19. század közepén Gaspa és Giuseppe Fossatit kérték f hogy állítsák helyre a templomot. A templombelsőben látható festményeik megfelelnek az épület romantikus atmoszférájának.

8. A Szent Katalin-templom apszismozaikja: Sinai. A templomot Jusztinianosz segítségével fejezték be 550 körül. Az apszis mozaikja Krisztus színeváltozását ábrázolja, de Krisztus és az apostolok emberi formában jelennek meg, ami a reprezentáció lehetőségeinek újfajta megközelítésére vall.

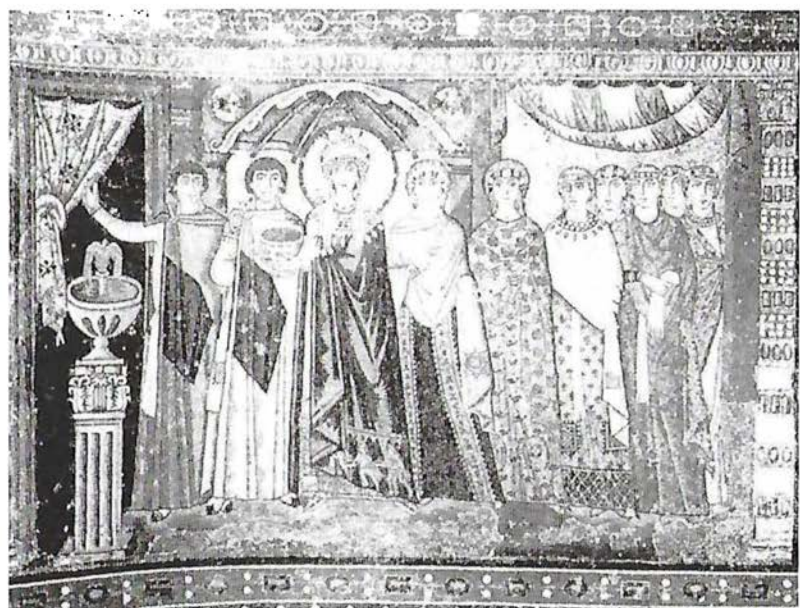
9. Krisztust ábrázoló ikon: Szent Katalin-templom, Sinai. A 6. század végéről származik – ez az első ránk maradt Krisztus Pantokrátor-ábrázolás. Talán Krisztus valamelyik akheiropoietai (nem emberi kéz festette) képe után készült, amelyek ekkortájt váltak népszerűvé. Krisztust szakállal ábrázolja, de a későbbi Pantokrátorokra jellemző komorság helyett a művész inkább a Megváltó emberségét hangsúlyozta. Azt az érvelést tükrözi, hogy Krisztus képei a megtestesülésről tesznek tanúságot.

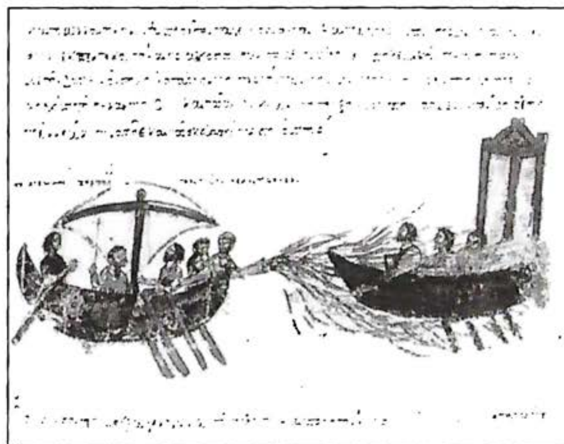
10. Mihály arkangyalt ábrázoló elefántcsont dombormű: British Museum, London. A 6. század közepéről származik. Ez a legnagyobb ránk maradt bizánci elefántcsont-faragvány, és egyike a legszebbeknek is. Felirata így szól: „Fogadd az esdeklő kérését”.

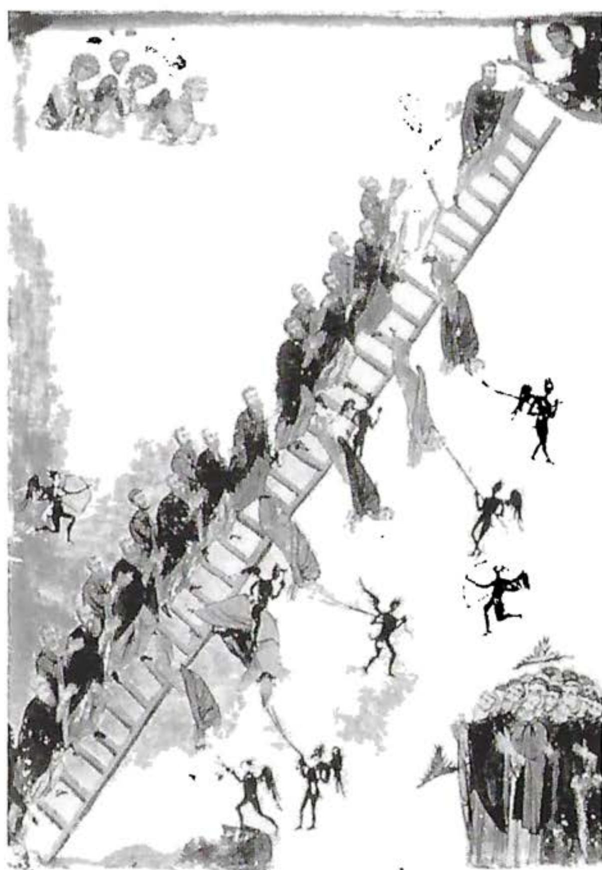
11. Jusztinianosz és kísérete: San Vitale, Ravenna.
A templom szentélyének északi falán.

12. Theodóra császárné és kísérete: San Vitale, Ravenna.
A templom szentélyének déli falán.

13. A Madridi Szkülitzész-krónika: Biblioteca Nacional, Madrid. A görögtűz pusztító hatását ábrázoló miniatúra a 12. századból. A kép felirata: „A római flotta egy ellenséges hajóra tüzel”.

14. „Az erények létrája” – Lépcsős Szent János ikonja: Szent Katalin templom, Sinai. A 12. századi ikon Lépcsős Szent János misztikus felemelkedését ábrázolja. A szent Istenhez emelkedik fel egy harmincfokú létrán, az óvatlanokra pedig ördögök leselkednek.

15. Dávidot ábrázoló tányér: Metropolitan Museum, New York.
Dávid legyőzi Góliátot. A vámosok pecsétje arra utal,
hogy Hérakleiosz császár (610-641) uralkodása idején készült.
A jelenet a császárnak a perzsák fölött aratott győzelmét ünnepli.
Az ótestamentumi témájú kép azt az ideát hangsúlyozza,
hogy Bizánc az új Izrael.

16. A jeruzsálemi Sziklatemplom kívülről. Építését Abd al-Malik kalifa kezdte el 691-92-ben. Mohamed éjszakai utazásának emlékére készült, és célja, hogy rányomja az iszlám bélyegét egy még mindig nagyrészt keresztény városra.

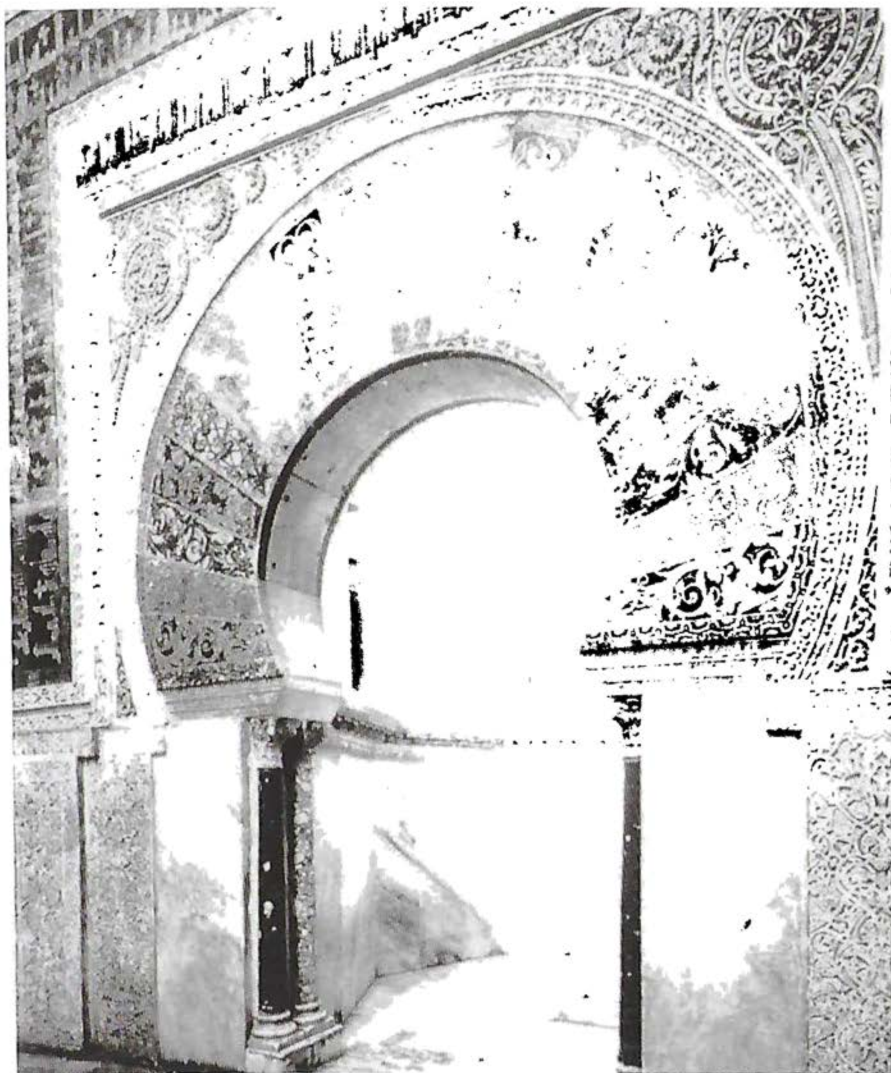

17. A jeruzsálemi Sziklatemplom belseje. A díszítés legeredetibb jellegzetessége az, hogy a Koránból vett szövegekből áll.

18. Mozaik a damaszkuszi nagy mecsetben. A kép paradicsomi látképet ábrázol, és az ókor illuzionista művészetének utolsó hajtása.

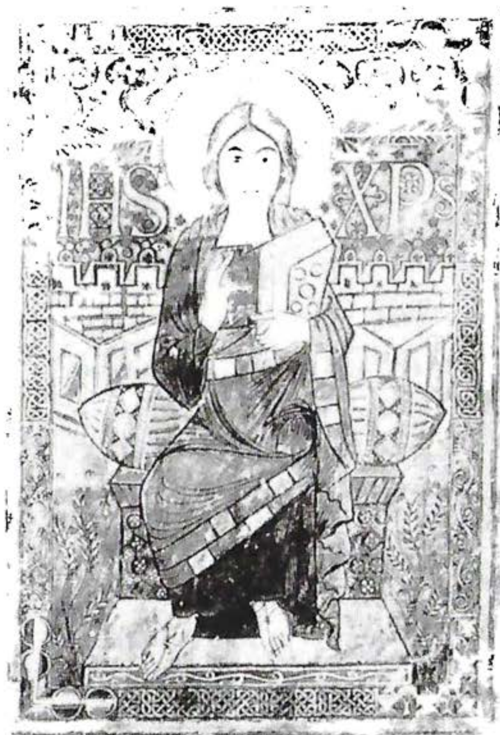
19. Muzulmán kalligráfia: nishapuri tányér, 9. század, Victoria and Albert Museum, London. Az iszlám a kalligráfiában a díszítőművészet eredeti és kielégítő formájára talált rá – a szövegek a Koránból származtak.

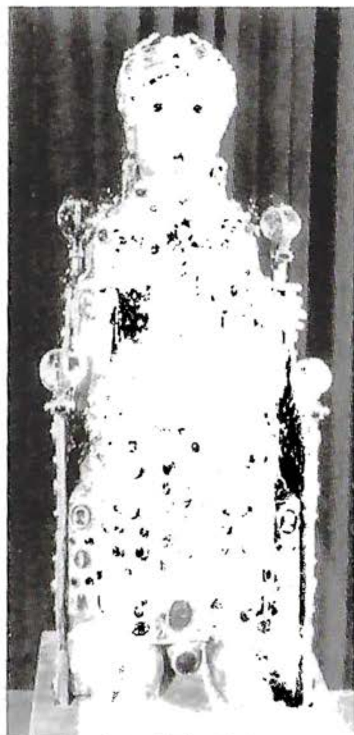
20. A mihrab bejárata Córdoba főmecsetjében. A mihrab falifülke, amely a mecset Mekka felé néző oldalán található. A mecset kiemelkedő jelentőségű pontja. Ez a mihrab a 10. század közepéről származik, mozaikdíszítése pedig bizánci mesteremberek munkája volt, akiket Bíborbanszületett VII. Konstantin császár küldött Córdobába.

21. A Hagia Eiréné-templom bejárata, Isztambul. Eredetileg Jusztinianosz uralkodása alatt épült a 6. században. 740-ben a képromboló V. Konstantin építtette újra egy földrengés után. Az apszisban a képellenes időszak keresztje látható.

22. Krisztus király, Godescalco evangeliáriuma: Bibliothèque Nationale, Párizs. A 781-ben készült kéziratot Nagy Károly rendelte meg, hogy megünnepelje fia, Pippin római megkeresztelését, és megköszönje Hadrianus pápának, hogy elvállalta a gyermek keresztapaságát. Nagy Károly és Hadrianus viszonya ebben az időszakban volt a legjobb.

23. Sainte-Foy ereklyetartó szobra: Conques, Franciaország. A csodatévő ereklyék tisztelete Nyugat-Európában ahhoz vezetett, hogy ember formájú ereklyetartókat készítettek.

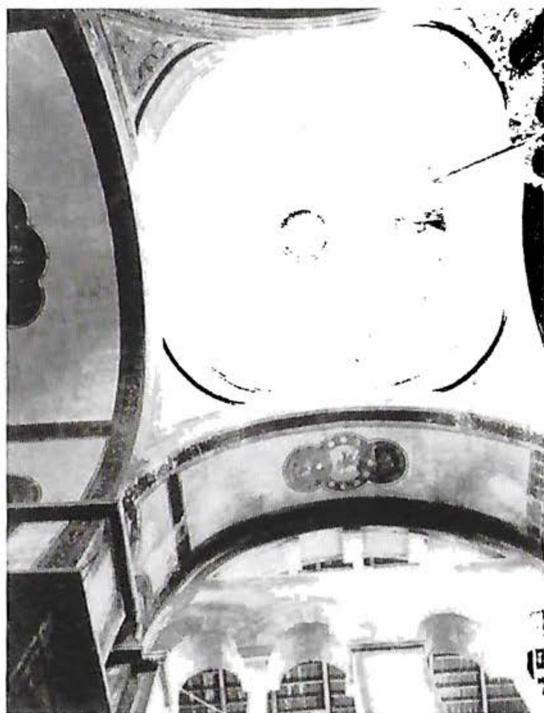

24. Apszismozaik: Hagia Szophia, Isztambul. A trónon ülő Mária a gyermek Krisztussal. A mozaik leírásakor Photiosz pátriárka egy álló Mária-ábrázolásra utal: így nem biztos, hogy Photiosz ezt a mozaikképet avatta fel 867. március 27-én.

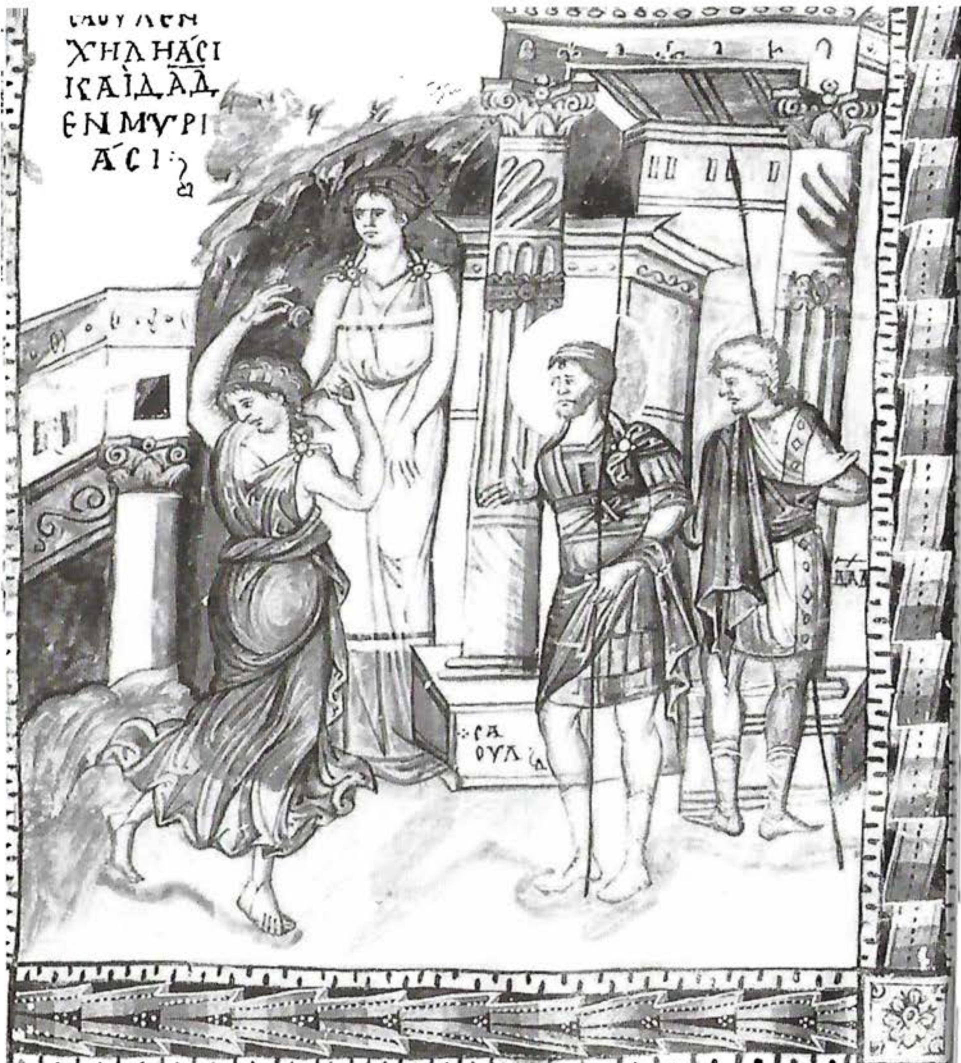
25. Apszismozaik: Mária elszenderülése-templom, Iznik. Álló Mária-alak a gyermek Krisztussal: ezt az elrendezést általában Hodegetriának nevezik. A képrombolás veresége után ez lett a standard apszisdekoráció. Ezt a mozaikot utólag állították helyre: az arany háttéren még látható a képrombolók keresztjének körvonala.

26-27. Mozaik a thesszaloniki Hagia Szophia-templom kupolájában. Krisztus mennybemenetelét ábrázolja – a Megváltót két angyal emeli a magasba. A kupola szegélyén a tizenkét apostol látható és Mária, két angyallal. A felirat szerint 880-ban készült.

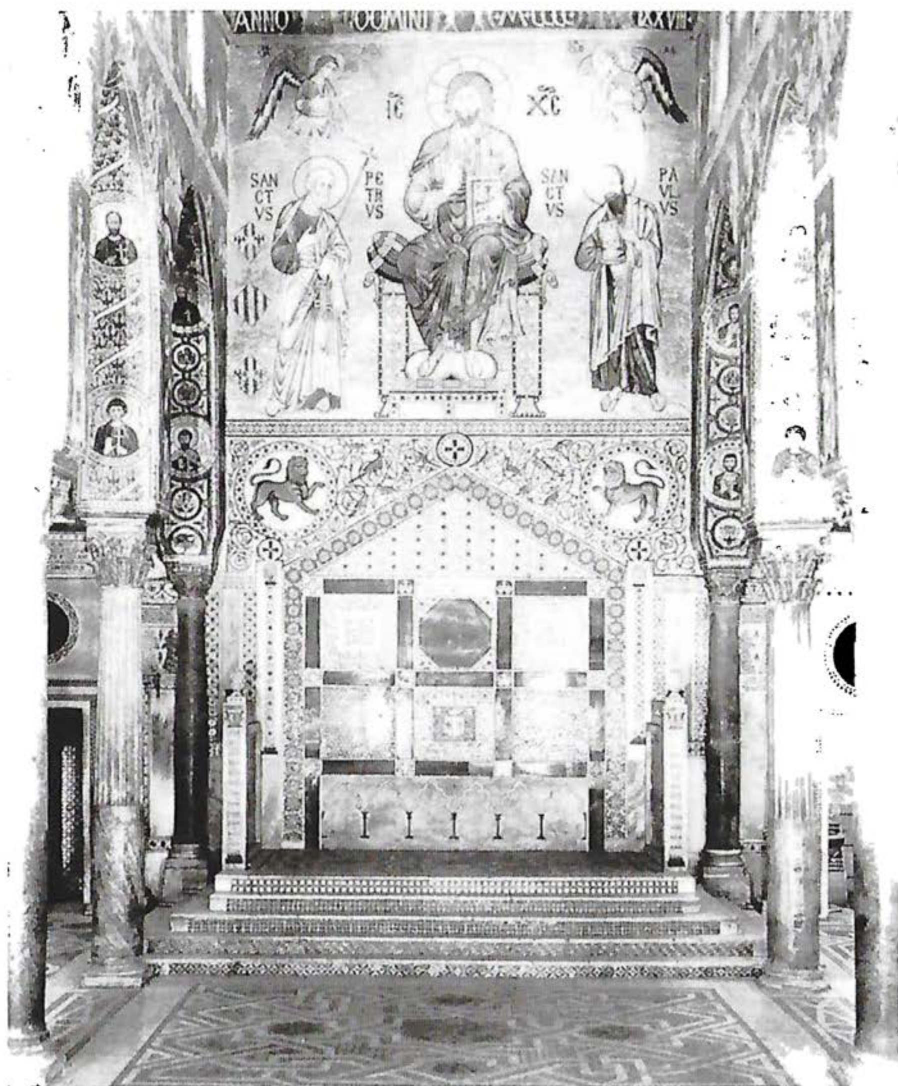
28. A Párizsi Zsoltároskönyv: Bibliothèque Nationale, Párizs. Ézsaiás imája. A próféta az éjszakát és a hajnalt megszemélyesítő alakok között áll. A zsoltároskönyv a makedón reneszánsz jellegzetes műve: a klasszikus művészet technikáit a kereszténység szolgálatába állítja.

29. A Párizsi Zsoltároskönyv: Bibliothèque Nationale, Párizs. Izrael lánya üdvözli Sault és Dávidot. Az ikonográfia alapja egy ókori jelenet: Iphigenia a tauroszok földjén. A felirat így szól: „Saul az ő ezreivel és Dávid az ő tízezreivel".

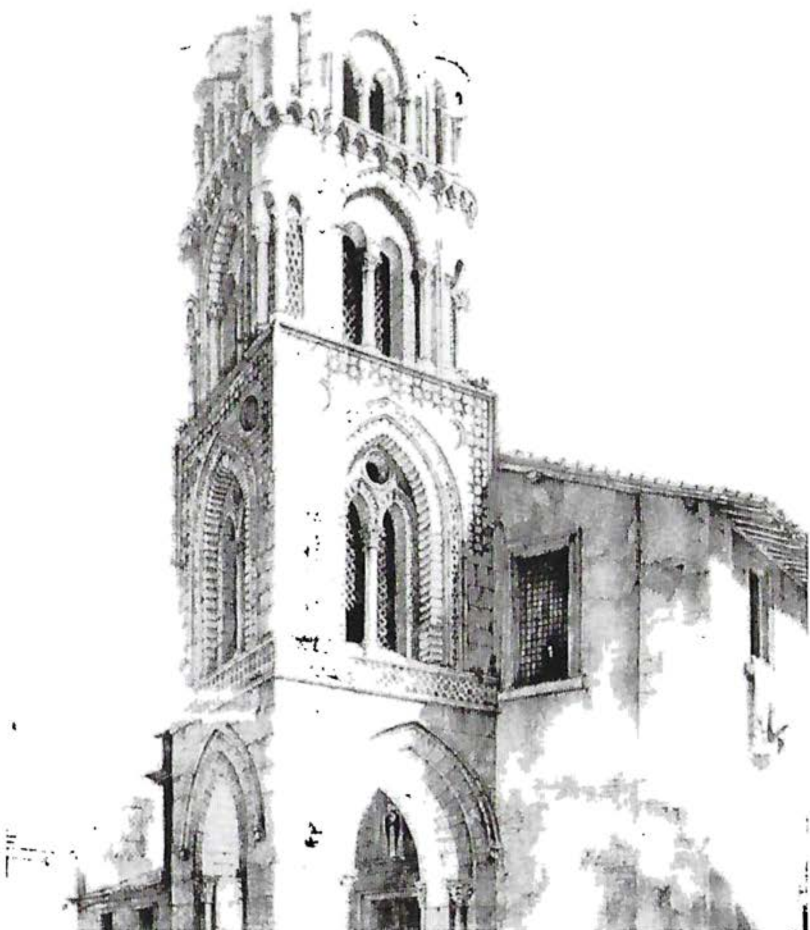
30. Bíborbanszületett Konstantint ábrázoló fatábla:
Puskin Szépművészeti Múzeum, Moszkva.
Krisztus megkoronázza Bíborbanszületett Konstantint (945-959).

31. A Cappella Palatina nyugati része, Palermo. A királyi emelvény fölött – figyeljük meg a két jelképes oroszlánt – egy trónon ülő Pantokrátor-figura látható, Szent Péterrel és Pállal.
Az épület dekorációját később egészítették ki a mozaikkal, amikor – valószínűleg – egy fogadótermet alakítottak át kápolnává.

32. Apszismozaik: cefalùi katedrális. Csak az apszist és a szentély oldalfalait dekorálták mozaikkal. A munkát 1148-ban fejezték be. Az apszis kagylóját normann módra a Pantokrátor mellképével díszítették. Alatta Mária látható angyalok társaságában.

33. A Martorana-templom harangtornya: Palermo (H. Galley Knight után). A muzulmán utazó, Ibn Jubayr csodálatát leginkább a templom harangtornya váltotta ki. Paradox módon ez nyugati hozzátoldás volt egy bizánci stílusban épült templomhoz.

állításáért. Úgy érveltek az ikonok védelmében, hogy figyelembe vették a bizánci elit magasabb műveltségi szintjét is. Érvrendszerük sokat köszönhetett az arisztotelészi logikának (még ha az „igazság erejeként" prezentálták is őket), amely biztosította számukra az intellektuális fegyverzetet, hogy szembeszállhassanak V. Konstantin képellenes teológiájával. Ellent tudtak mondani híres érvelésének Krisztus körülírásának következményeiről: vagyis hogy az ember vagy összekeveri, vagy pedig szétválasztja kétféle természetét. Theodórosz és Niképhorosz látta, hogy a képrombolók azt feltételezik: a művész feladata Krisztus körülírása. De ez egyáltalán nem így van, érveltek: a folyamat a megtestesülés csodájának elkerülhetetlen következménye. Pontosan ezért tesznek a képek tanúságot a megtestesülésről. S mint ilyenek, a khalkedóni zsinat tanításának felelnek meg, amely kimondta, hogy Krisztusnak két tökéletes természete van: isteni és emberi is, s ezeknek egysége nem osztható fel, és nem is jelent zűrzavart. A képrombolók ellenállása Krisztus ábrázolásával szemben a megtestesülés tagadása, vagyis azt vitatja, hogy Krisztus ember és Isten is egyszerre.

Niképhorosz és Theodórosz is sokat foglalkozott V. Konstantin azon állításával, hogy a kép lényegében azonos a prototípussal. Ez támasztotta alá a képrombolók ideáját, hogy Krisztus igazi képe az oltáriszentség – s ez volt az egyik leghatékonyabb érvük. Niképhorosz és Theodórosz megfordította ezt az érvet, s azt mondták, hogy a képrombolók azzal, hogy az oltáriszentséget pusztán Krisztus képének látják, tagadják a valódi jelenlét ideáját. Akárhogy is, az utóbbi meghatározása logikátlanul leszűkítő volt. Az ikonok két védelmezője ehelyett azt mondta, hogy a képnek és ábrázoltjának azonossága viszonylagos, ami azt jelenti, hogy a kép valamilyen mértékben részesedik az általa ábrázolt dolog vagy személy tiszteletéből és erényeiből. Ily módon a képek etikai felfogását, amelyet az ikonok védelmezői soha nem

vitattak, magukra a képekre lehetett alkalmazni. Éppen úgy, ahogyan az erényes keresztény részesedik Krisztus és a szentek érdemeiből (bármilyen alacsony fokon is), egy kép is részesedhet belőlük. Jól kifejtett, de kevésbé leszűkítő érvelés volt ez a képek szerepéről, amely ugyanakkor távol tartotta magát az ikonok tiszteletének extrém formáitól.

Theodórosz Sztuditész más szempontból is nagyon jó munkát végzett. Halála után támogatóinak csoportjai folytatták az ellenállás hagyományát. A sztudioszi apátság az elégedetlenség centruma lett az egyházhoz és az udvarhoz tartozók között is. Theophilosz császárt olyannyira bosszantotta, hogy újabb üldözésekbe kezdett. A festő Lazarosz kezét a császár parancsára összeégették, de ez nem gátolta meg abban, hogy amint elengedték, azonnal visszatérjen az ikonfestéshez. A császár üldözésének estek áldozatul a Graptoi (szó szerint: „írással megjelölt") testvérek is, akiket azért neveztek így, mert homlokukra jambikus verseket tetováltattak, amelyek „az eltévelyedett eretnekség silány edényeinek" nevezték őket.

Náluk is veszélyesebb volt a patrícius Szergiosz, akit 832-ben száműztek képvédő hitéért. Ő volt a későbbi pátriárka, Photiosz apja; felesége pedig távoli rokona volt Theophilosz feleségének, Theodórának – vagyis a bizánci politikai élet középpontjában állt. Ugyanúgy, ahogyan V. Konstantin idején is voltak komoly hivatalokat betöltő emberek, akik a császár nézetei ellen fordultak, így volt ez Theophilosz uralkodása alatt is. Ennek oka valószínűleg az udvar politikájában rejlett. Az állami hivatalnokok valószínűleg hátrányba kerültek a képromboló uralkodók idején, mert ezek az időszakok inkább a hadseregnek kedveztek. Talán azt is ellenezték, hogy V. Konstantin és Theopilosz annyira a nép kegyeit keresi. Valószínűleg a kegyességet is másképp gyakorolták – ehhez is köthető ellenzékiségük. Az állami hivatalnokok voltak a birodalom legjobban képzett emberei, s ezért másoknál jobban érdekelte őket a képekről szóló vi-

ta. Nyilvánvaló volt, hogy az érvelésben a képek melletti intellektuális kiállás győzedelmeskedett, annak köszönhetően, hogy Niképhorosz és Theodórosz olyan jól továbbfejlesztette Damaszkuszi János gondolatait.

Végül a képek restaurációja 843-ban belső munka volt, amelyet Theodóra császárné hajtott végre, legközelebbi rokonai támogatásával. Theodóra egyszerűen újra hatályba léptette a második nicaeai zsinat határozatait, s az ortodoxia győzelmeként ismertté vált esemény tiszteletére egy újabb ünnepet jelölt ki: az ortodoxia győzelmének ünnepét, amelyet évente kellett megülni az eretnekség legyőzésének emlékezetére. Mivel a képek tiszteletének helyreállítása mindkét esetben császárnék nevéhez fűződik, akiket rokonaik és szimpatizánsaik csoportja támogatott, számos történész azt feltételezi, hogy a nők valamilyen módon természetesen kötődnek az ikonokhoz. Még az a feltételezés is megszületett, hogy a nők erősebben kötődtek a keresztény vallás mágikus és az érzelmekre ható elemeihez. Kedves történetek szólnak arról, hogy Eiréné és Theodóra is ikonokat tartott magánlakosztályában. Az uralkodócsalád más nőtagjairól is az maradt fenn, hogy titokban imádták az ikonokat. Hogy ez általában igaz volt a vezető udvari családok nőtagjaira nézve, azt az is bizonyítja, hogy Theodórosz Sztuditész aktív levelezőtársai között negyven nő is akadt. A társadalomnak egy egészen másik szintjén, Ifjabb Szent István börtönőrének felesége is rejtegetett ikonokat a férje elől, s megengedte a szentnek, hogy tisztelje őket. Lehet, hogy István megölésében a főváros utcáin nők is részt vettek, de az biztos, hogy az ikonokat hosszú időn át az otthoni istentiszteletekre használták, s ez a szféra hagyományosan a család nőtagjainak befolyása alatt állt. Elég példa áll rendelkezésünkre, amely azt mutatja, hogy a nők nagy hatalommal bírtak a családon belül, s hogy ők határozták meg a családi élet vallásos jellegét. Mivel a képellenes császárok a nyilvá-

nosság beleegyezését akarták igazán biztosítani, nagyon is könnyen lehet, hogy a nők zavartalanul folytathatták otthoni képtiszteletüket.

Az ikonok tiszteletéről szóló viták középpontjában az egész bizánci kultúra karakterének meghatározása állt, amely számunkra ma már ismeretlen kis drámák sorozatában zajlott. De a legfőbb választóvonalak nyilvánvalóak. A 6. és a 7. században egyre inkább megerősödött a képek kultikus tisztelete, amely már-már azzal fenyegetett, hogy monopolizálja a keresztény vallást. Volt némi igazsága azoknak, akik ezt a bálványimádáshoz tartották hasonlatosnak, hiszen a képeknek egyre többen tulajdonítottak mágikus erőt, s ez a zsidók és a muzulmánok kritikáinak is kitette Bizáncot. A képekbe vetett hit átalakította a keresztény vallást, és sokféle határt mosott el. Azt a hierarchiát is fenyegette, amely a bizánci társadalmi rend alapját képezte. Egyre inkább szükségessé vált a képek szerepének és funkciójának világos meghatározása. Végül is ez volt az, amit az ikonvita kikristályosított, s ehhez a képek ellenzői legalább annyira hozzájárultak, mint védelmezőik. Mielőtt megjelent a képrombolás ideológiája, rengeteg ikont ruháztak fel csodatévő erővel. A második nicaeai zsinaton az egyházatyák összeírták a csodatévő képek listáját, de a képek végső, 843-as restaurációja után az ikonok tisztelői inkább nem hangsúlyozták mágikus tulajdonságaikat. Fő eredményük az volt, hogy megvédték a vallásos művészet szerepét, mert a liturgia természetes velejárójának és az elmélkedés segítőjének tekintették az ikonokat. Ez biztosította a bizánci civilizáció sajátosságát, amely nemcsak a latin kereszténységtől, hanem az iszlámtól is megkülönböztette. A képrombolás ideológiája vallási szempontból terméketlen volt. Túlságosan szó szerinti volt, és nem ismerte fel, hogy minden vallási rendszernek képesnek kell lennie a változásokra a körülmények hatására. Ma már könnyű kritizálni az ikonok védelmezőit, például Damaszkuszi Jánost, mert bizonyítékokat

fabrikáltak, hogy az ikonoknak megadják a megfelelő védelmet az Újtestamentum vagy az egyházatyák írásainak alapján. De az, hogy egy folyamatos hagyomány szerepét hangsúlyozták, amely képes új elemeket is magában foglalni, összhangban volt meggyőződésükkel, hogy a megtestesülés csodája továbbra is működik – ez Krisztus örökségének lényege, amelyet az apostolok és a szentek tartanak fenn.

Rövid távon a képrombolás nagyon nagy előnyöket jelentett Bizánc számára. III. Leó és V. Konstantin arra használták, hogy leplezzék az iszlám győzelmek fenyegette császári uralom helyreállítására tett kísérleteiket. Ez megmenekítette Bizáncot a politikai anarchiától, amely a 8. század elején jellemezte. A képromboló császárok hatékonyan működő államot hagytak maguk után, amely a makedón dinasztia 9–10. századi eredményeit is megalapozta. Az ikonellenesség a kolostorok kulturális befolyását is csökkentette, amely a 7. században meghatározó volt. Emelkedett az oktatás színvonala; a világi tanulmányokat saját magukért művelték, és a klasszikus kultúra számos aspektusát feltámasztották. Ez pedig helyreállította a bizánci kultúra elvesztett egyensúlyát.

Bizánc és a Nyugat

A nyugati kereszténység a képromboló viták során vált önálló entitássá – ekkor szakadtak el többé-kevésbé teljesen a Bizánchoz és a keleti kereszténységhez fűződő kötelékei. Nagy Károly római megkoronázását 800 karácsonyának napján hosszú ideje az elválás szimbolikus eseményének tekintik, de a Római Birodalom két felének egysége mindig is mesterséges volt. Akármennyire is megtermékenyítette egymást a két kultúra a századok során, és akármilyen gyakori volt is a kétnyelvűség a művelt elit köreiben, mindig két külön kultúra maradt: az egyik latin, a másik görög nyelvű. Ezt a kereszténység győzelme és a birodalmi főváros Konstantinápolyba költöztetése leplezte egy ideig. A Nyugat – és ez a későbbi barbár királyságokat is magában foglalja – mindig úgy nézett a konstantinápolyi császárra, mint végső döntőbírára. A főváros Konstantinápolyba költöztetésének egyik hatása az volt, hogy a hadsereg és a kormányzás nyelve a latin lett keleten is, még ha a görög meg is maradt az egyház és a kultúra nyelvének. Ez a fejlemény valamennyire elmosta a kelet és a nyugat közötti választóvonalat.

Gyengülnek a kötelékek

A nagy latin teológus, Augustinus ebben a közegben képes volt befogadni a keleti, kappadókiai egyházatyák új gondolatait. Ezek a gondolatok azonban beolvadtak abba a jellegzetesen nyugati teológiai szemléletmódba, amelynek kialakításában éppen Augustinus játszotta a legjelentősebb szerepet. Biz-

tosította, hogy a nyugat érdeklődési körei és jellegzetességei nagyon különbözzenek a keletéitől. Nem a közbenjárásra és a tökéletesedésre tette a fő hangsúlyt, hanem a predesztinációra és a közösségre. Bár folyamatosan szűrődtek be újabb gondolatáramok keletről, Augustinus teológiájának felhasználásával alaposan megszűrték őket. Ebben a kora középkori fogalmi és kulturális csereforgalomban lehet, hogy a Nyugat volt a befogadó fél, de egyáltalán nem volt passzívnak mondható. A folyamatot az tette lehetővé, hogy a közös hiten és közös politikai elkötelezettségeken alapuló valamilyen fokú egység egészen a 8. századig eltartott, és személyes kötelékek is éltek a kétféle társadalom elitje között. Nagy Szent Gergely pápa (590–604) az Anicius családból származott, amelynek egy évszázaddal azelőtt Juliana Anicia, Konstantinápoly jótevője is a tagja volt. Gergely maga pedig Konstantinápolyban volt pápai nuncius *(apocrisarius)*, mielőtt pápa lett.

Ezeket a kötelékeket megerősítette az is, hogy Jusztinianosz visszafoglalta Itáliát, Szicíliát és Észak-Afrikát, s különösen megerősítették őket a longobárd inváziók, amelyek miatt a római szenátorok sietve Konstantinápoly biztonságába menekültek. Cassiodorus kivétel volt. Ő ott maradt a Vivariumban, abban a kolostorban, amelyet ő maga alapított Dél-Itáliában. Itt be tudta fejezni idősebb kortársa, Boëthius munkáját, akinek az volt a célja, hogy a „görögök bölcsességét" megismertesse a latin nyelvű nyugattal. Míg Boëthius Arisztotelész logikáját fordította le és látta el kommentárokkal, Cassiodorus megalkotta az *Institutiones*t, egy olyan szöveggyűjteményt, amely klasszikus szövegeket tartalmazott keresztény formában. Izidornak, Sevilla püspökének valamivel későbbi összeállítása ugyanezt végzi el spanyol kontextusban. Ezek a munkák fontos szerepet töltöttek be a műveltség feltámasztásában a Karoling-időszakban. Bár kicsit leegyszerűsítve, megőrizték a latin nyelvű nyugat számára a

görög művelődés alapjait, ahogyan Jusztinianosz korában éltek.

A 7. század monotheléta vitái sem ásták alá Bizánc és Róma közeli kapcsolatát – inkább nagyon is működő kapcsolatról árulkodnak. A konstantinápolyi szakadárok Rómában kerestek menedéket és támogatást. Végül a római álláspont győzedelmeskedett. Konstantinápoly és Róma kötelékei megerősödtek, ahogy az iszlám előretörése miatt egyre többen menekültek keletről Rómába. Számos pápának a görög volt az anyanyelve. Sőt egy ideig úgy látszott, hogy a görög lesz a pápai hivatalok közös nyelve. Például amikor Wilfred, York püspöke Rómába ment a 8. század elején, hogy egy kérvényt nyújtson be a pápai hivatalhoz, a pápai szinódus görögül folytatta le a tárgyalást. Rómában növekedett a görög nyelvű kolostorok száma, és a 7–8. században a pápa sok embere ezekből került ki. A legjobb példa erre a tarsusi Theodor, akit a 7. század közepén Canterbury érsekévé neveztek ki.

A képrombolás kezdetekor Róma még mindig nagyvárosnak számított a kor mércéjével mérve, bár területe sokat csökkent legfényesebb napjai óta. Nagy zarándoktemplomai voltak, mint például a Szent Péter, amely Konstantin idejében épült fel. Számos bazilika épült az 5. században az akkori pápák rendeletére. Néhány nagy ókori épület is fennmaradt, mint például a Castel Sant'Angelo, ahogyan a középkorban nevezték, vagy a Pantheon, amely 609-ben lett Santa Maria Rotonda-templommá. Kissé korábban egy 1. századi csarnok épületéből alakították ki a Santa Maria Antiqua-templomot, amelyet a 8. század elején VII. János pápa (705–707) számos mesteri freskóval dekoráltatott ki. Hogy a művészek Konstantinápolyból érkeztek-e, az mindegy – a freskók mindenesetre azt bizonyítják, hogy Róma és Konstantinápoly ugyanahhoz a világhoz tartozott. János pápa maga is egy bizánci tiszt fia volt. Ha ő maga vitázott is II. Jusztinianosszal a trulloszi zsinat elis-

meréséről, 711-ben utódja kötelességszerűen elvonult Konstantinápolyba, ahol illő tisztelettel fogadták, és megint létrejött valamiféle kiegyezés Konstantinápoly és Róma között.

Ezt a működő kapcsolatot III. Leó lépései megzavarták. Azzal kezdődött, hogy 724-ben vagy 725-ben megadóztatott olyan pápai birtokokat Dél-Itáliában és Szicíliában, amelyek addig adómentességet élveztek. Ezt betetőzte „képromboló" rendelete 730-ban, amelyet II. Gergely pápa és utódja, III. Gergely is élesen ellenzett. Először is, a megelőző két és fél évszázad egyháztörténetének nagy része arról szólt, legalábbis a felszínen, hogy Róma megmutatta Konstantinápolynak, mi az igazi ortodoxia. Másodszor: az ikonok Róma vallási életének integráns részei voltak, mint ahogy így volt ez minden más bizánci várossal is. Ikonokat használtak a körmenetekben; a lateráni Krisztus-ikon a város oltalmazó zászlaja lett, és csodatévő képnek hitték, amelyet nem emberi kéz alkotott. Az ikonok kultikus tárgyként funkcionáltak Rómában. Így míg Isten Anyjának kultusza Konstantinápolyban az ereklyék, az öv és a fátyol köré szerveződött, Rómában az ikonok álltak a középpontban. Isten Anyjának kultusza jó példa a bizánci import szerepére Róma vallási életében. Amikor 609-ben a Pantheont templommá alakították át az ő tiszteletére, Konstantinápolyból egy Mária-ikont küldtek az esemény megünneplésére. I. Sergius pápa (687–701) elrendelte, hogy a Mária-ünnepeket, vagyis a karácsonyt, az angyali üdvözletet és Mária mennybemenetelét hivatalosan körmenettel kell ünnepelni. VII. János is szerette az ikonokat. Egy ikon, amelyet Madonna della Clemenzaként emlegetnek, őt mutatja, amint megcsókolja Mária lábát. A Rómából eredő ikonográfiának megfelelően Mária mint uralkodónő jelenik meg, akárcsak egy mozaikon – amely eredetileg a Szent Péter-bazilikát díszítette –, amelyet szintén VII. János rendelt meg: ezen a pápa közeledik felé, s magát „Isten Szent Anyja Szolgálójának" nevezi.

A pápa politikai célokra használta a Mária-kultuszt. Míg II. Jusztinianosz az „Isten szolgája" címet sajátította ki, VII. János Isten Anyjának kultuszán át fejezte ki a pápaság magasabb helyét a bizánci hierarchiában. Krisztus és anyja álltak a keresztény kegyesség középpontjában. Rómában ennek külön hangsúlyt adott egy ekkortájt kialakuló, Mária mennybemeneteléhez kötődő szokás. A lateráni Krisztus-ikont körmenetben a Santa Maria Maggioréhoz vitték, hogy találkozzék az ott elhelyezett Mária-ikonnal, amelyet Szent Lukács alkotásának hittek.

III. Leó „képromboló" rendelete mélyen sértette a római vallásosságot. A pápa presztízsét is fenyegette, vitatta Nagy Szent Gergely pápa érvelését a vallásos művészet érvényességével kapcsolatban, amelyet Serenushoz, Marseilles püspökéhez írt, 599-ben, illetve 600-ban keletkezett levele tartalmazott. Ez az egyik legfontosabb kijelentés a vallásos művészet funkciójáról a kereszténység kontextusában, már csak azért is, mert a művészetről alkotott nyugati nézetek alapja lett a középkorban. Gergely leveleit újra meg újra felhasználták és magyarázták. A pápa megtudta, hogy Marseilles püspöke vallásos festményeket pusztított el, mert akadtak olyanok a nyájában, akik helytelen módon imádták őket – úgy, ahogyan csak a Szentháromságot lett volna szabad. Gergely elismerte, hogy ha valóban ez történt, az megvetendő és megállítandó cselekedet volt, ám az volt a véleménye, hogy a püspök túl messzire ment. A vallásos képeknek megvolt a maguk helye a keresztény istentiszteletben. A pápa azt írta Serenusnak, hogy „azért tesszük ki a képeket a templomokban, hogy akik nem tudnak olvasni, azok legalább a falakon láthassák azt, amit a könyvekből nem értenek meg". Gergely fejlesztette ki a vallásos művészet mint „az írástudatlanok könyve" témát. Az ikonokat magukat nem említette Serenushoz írt leveleiben – magyarázatai a templomokat díszítő narratív képsorokra vonatkoznak –, de nézeteit általában a vallásos kép-

zőművészetre vonatkoztatták. Gergely világosan megmondta, hogy a képeket nem szabad imádni, de arról nem beszélt, hogy lehet-e őket tisztelni, s az, hogy ebben az időszakban nagyon sok fogadalmi kép lett fődekorációvá a római templomokban, a képeknek olyan fokú tiszteletére mutat, amilyen Bizáncban is kialakult.

Róma az ismert módon reagált a képekről szóló vitára. 731-ben III. Gergely pápa összehívott egy szinódust, hogy elítélje a bizánci császár egyoldalú újításait. Számos bizánci egyházi ember, aki ellenezte a képromboló ideológiát, Rómába menekült. Ezt jelképezi a Santa Maria Romana néven ismert ikon története is, amelyet I. Germanosz pátriárka parancsára Rómába szállítottak, azután pedig, amikor elmúlt a veszély, ismét visszavitték eredeti helyére. A bizánci menekültek tovább erősítették a görög kolostorokat, amelyek Róma életének fontos részeivé lettek. A 8. században talán Róma kolostorainak egynegyede görög volt, és ez így maradt a 9. század során is. A képrombolás második szakaszában az ikonok védelmezői Rómától várták a segítséget. Theodórosz Sztuditész azt hitte, hogy a pápaságnak jogában van elítélni egy törvénytelen szinódust. Azt mondta, hogy ebben a helyzetben „Róma püspöke veheti át az ökumenikus zsinat hatalmát". Theodórosz szerint csak a pápának állt módjában elsimítani az újabb képromboló időszak okozta egyházszakadást Konstantinápolyban. I. Paschal pápa (817–824) görög szerzeteseket hozatott, amikor megalapította a Santa Prassedét, amelyhez a Zeno-kápolna épült még, édesanyjának síremléke. Ennek a kápolnának a dekorációja egyedülálló módon bizánci jellegű. Nem tanító és nem is dekoratív, hanem egy sor dogmatikus állítást volt hivatott ábrázolni. A kápolna előrevetíti a bizánci templomok díszítésének fejlődését a 9. század vége felé és a 10. században.

Láthatjuk, hogy a 8. század közepén Itáliában zajló radikális változások ellenére megmaradtak az ellentétek és rokonszenvek régi mintázatai. 731-ben Ravenna, Itália bizánci fővárosa elesett és a longobárdok kezére került, akik azonban a pápa kezdeményezésének köszönhetően 743-ban mégis visszaadták. Az viszont nem világos, hogy a pápa Bizánc érdekében járt el, vagy saját magának akarta megszerezni a várost. Akárhogy is, nem birtokolhatta sokáig Ravennát, mert 751-ben ismét visszavették a longobárdok. Mivel a bizánciak már nem tartották kezükben a vidéket, a pápaságnak gondoskodnia kellett magáról. Tárgyalásokba kezdett a longobárdokkal, a „szent köztársaság és Krisztus római hadserege" nevében. Egyre inkább kikristályosodott az elképzelés, hogy a pápai Róma önálló politikai egységet alkosson. De Bizánc árnya még mindig felette lebegett. A Lateráni Palotát ekkortájt építették át úgy, hogy a konstantinápolyi császári palotára hasonlítson. Zakariás pápa (741–752) bronzkaput építtetett a pápai palotához, III. Leó pápa (795–816) pedig egy fogadótermet, amelyet Khrüszotriklinosznak nevezett.

A fényes külsőségek ellenére a pápaságnak védelemre volt szüksége a longobárdokkal szemben. III. István pápa (752–757) 753 őszének végén sietve átkelt az Alpokon, hogy Pippintől, a frank uralkodótól kérjen segítséget. Döntő jelentőségű találkozásuk 754 januárjában zajlott le, Ponthieu-nél. A pápa felkente Pippint a frankok királyává. Viszonzásul Pippin azt ígérte, hogy visszaszerzi Ravennát a pápaság számára. 756-ban egy charta („Pippin ajándékozási okirata") erősítette meg, hogy a korábbi ravennai helytartóság immár a pápa birtoka. A pápaság megszerezte, amit akart, miközben a frankok elkezdték mérlegelni kötődéseiket, amelyek bonyodalmakat ígértek. Eddig nem foglalkoztak a képek kérdésével, de itáliai tartózkodásuk alatt tudomást szereztek a

nagy ellentétről, amely eltávolította egymástól a pápaságot és a bizánci egyházat. 767-ben egy konferencia zajlott Gentillyben, mégpedig frank támogatással. Elsősorban diplomáciai célja volt: hogy megoldja az itáliai helyzetet. Rómából és Konstantinápolyból is érkeztek követségek. Pippin meg akarta vitatni a pápaságot és Bizáncot elválasztó teológiai különbségeket, egyebek között a képek kérdését is. Ez azt bizonyítja, hogy a frank uralkodó tudatában volt: a pápasággal való együttműködésnek teológiai dimenziói is vannak; hogy a frank egyház érdekei nem feltétlenül esnek egybe a pápaság érdekeivel; és hogy elegendő hatalommal rendelkezett ahhoz, hogy magyarázatra kényszerítse a pápaságot.

S a pápaságnak volt is mit magyaráznia. Egy arisztokratákból álló frakció csalással a csoport egyik tagját, Konstantint helyezte Szent Péter trónusára. 769-ben zsinatot hívtak össze az ügy tisztázására. Külön meghívtak frank püspököket is, ami szintén azt jelzi, mekkora szüksége volt a pápaságnak a frankokra, hogy szabályozzák az ügyeit. A zsinat nagyrészt a botrányról szólt, és megerősítette, hogy a pápa megválasztása a római papság kizárólagos hatáskörébe tartozik, az új pápát pedig a papok a római katonasággal és néppel együtt iktatják be. A zsinat formálisan megtagadta a 754-es képromboló zsinatot is. Ezzel is azt hangsúlyozták, hogy Róma többé nem áll bizánci fennhatóság alatt.

Az előző évek zűrzavarai után Hadrianus pápa megválasztása 772-ben elhozta a várva várt stabilitást. Hadrianus nem arisztokrata volt, hanem a római egyház berkeiből származott. Nagybátyja és gondviselője Theodotus volt, a pápa egyik tisztviselője, akinek adományozóportréit ma is láthatjuk a Santa Maria Antiqua-templomban. Theodotus a templomhoz tartozó *diaconia* adminisztrátora volt. A diaconiák jótékonysági intézmények voltak, amelyek a pápa támogatásával működtek. Hadrianus a jótékony munkának ebben a szellemében nevelkedett,

és ez jellemezte pápaságát is, amikor helyre akarta állítani Róma városát. Megjavíttatta Aurelius falait és a vízvezetékeket, és számos régi templomot is helyreállított. Még nagyobb gyakorlati jelentősége volt annak, hogy újraszervezte a pápai birtokokat Róma körül. A megemelt bevételeket a város diaconiái kapták, hogy folytathassák jótékonysági tevékenységüket. Ez volt a leghatékonyabb módja annak, hogy megerősítse a pápai uralmat Rómában.

Hadrianusnak a pápai trónra lépése egybeesett a longobárdok elleni frank támadással. 774-ben Nagy Károly megszállta Pavia longobárd királyságát. Míg folyt az ostrom, úgy döntött, hogy a húsvétot Rómában tölti. A városban a rómaiak patríciusaként üdvözölték. Első útja Szent Péterhez vezetett: imádkozni ment az apostol sírjához, amely a város falain kívül volt. Nagy Károly ezután betartotta a szokást: a pápától kért engedélyt, hogy beléphessen a városba. A longobárd királyság tönkretétele több szempontból is előnyös volt a pápaság számára: nagyobb lett a biztonság, és megnőtt az esély egy pápai állam létrehozására Itália középső részén, a korábbi ravennai helytartóság területén. Hátránya az volt, hogy a frankok sokkal szigorúbb ellenőrzés alatt tartották a pápaságot. Bár Konstantin adománylevelének hitelességéről – a középkor leghíresebb oklevél-hamisításáról – soha nem győződhetünk meg teljesen, ekkortájt kezdett alakot ölteni a charta. Az volt a célja, hogy megerősítse a pápaságot a frankokkal folytatott tárgyalások során. Az adománylevéllel kapcsolatos legenda úgy szólt, hogy amikor Konstantin Rómából Konstantinápolyba tette át a székhelyét, Szilveszter pápára hagyta a birodalom nyugati részének vezetését. A legenda a 8. században egyre erősödött, ahogyan a pápaságnak meg kellett védenie függetlenségét a bizánci, longobárd és végül a frank követelésekkel szemben.

I. Hadrianust nyilván örömmel töltötte el Eiréné császárnő tapogatózása, amikor azt próbálta megtu-

dakolni, volna-e esély arra, hogy a pápa követeket küldjön egy zsinatba, amely helyreállítaná a képek tiszteletét. Az uralkodónő lépései elismerték, amit Róma a maga hagyományos szerepének látott: a hit őrzőjének szerepét. Mint a múltban annyiszor, ismét érvényt szerezhetett álláspontjának. Eiréné meghívása a pápaság független státusának is nyomatékot adott, egy olyan időszakban, amikor az félig-meddig a frankok gyámsága alatt állt. Hadrianus nagyon is tisztában volt a protokollal ahhoz, hogy ne hagyja ki Nagy Károly nevét a bizánci udvarral folytatott levelezésből. Az, hogy a bizánciak úgy döntöttek, saját verziójukból kihagyják az uralkodót, később szerencsétlen következményekkel járt, mert a képek kérdésében elhidegítette egymástól Nagy Károlyt és a pápaságot. Míg Nagy Károly megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Bizánccal, Hadrianus pápa fenntartotta őket. Amikor a zsinat végül összegyűlt Nicaeában, 787 szeptemberében, két pápai küldött is jelen volt – s mindkettő a szerepének nagyon is megfelelő Péter nevet viselte. A kereszténység legfőbb püspökségének képviselőiként tisztelték őket: a zsinat döntéseit aláírók közül az ő nevük szerepel legfelül, s mindketten Hadrianus pápa nevében írták alá az okiratot. A zsinat viszont meglehetősen korlátozott sikerrel járt a pápaság számára. A pápai legátusok nem játszottak kiemelkedő szerepet a vitákban. Azt sem tudták elérni, hogy a római „bizonyító szövegeket", amelyek között Nagy Gergely Serenushoz írt levele is szerepelt, felvegyék a zsinat által elfogadott hivatalos listára. A képrombolást nem nyilvánították kategorikusan eretnekségnek, ahogyan azt Hadrianus kívánta. A zsinathoz írt levelét kijavították, hogy megfeleljen a bizánciak igényeinek. Róma elsőbbségének hangsúlyozását nem vették figyelembe, a pápaságot pedig az öt legfontosabb pátriarkátus egyikének tekintették csupán. Hadrianus dicsérte Nagy Károlyt, és követendő példaként állította a keresztény uralkodók elé, akit a bizánciaknak is utánozniuk kel-

lene, de a levélnek ezt a részét nem olvasták fel a zsinatban. A zsinat süket maradt Hadrianus kérésére, hogy adják vissza a pápai birtokokat a dél-itáliai, szicíliai és illyricumi egyházi fennhatósággal együtt.

Mindezek ellenére nyilvánvaló volt, hogy Bizánc elfogadja Róma szerepét az ortodox hit megtartójaként. Így a pápaság győzelemként könyvelhette el és állíthatta be a zsinatot. Hadrianus soha nem tagadta meg, és a növekvő frank elégedetlenség ellenére is makacsul védelmezte érvényességét, a zsinat határozatairól szóló görög nyelvű okirat latin fordításának döbbenetesen rossz minősége ellenére is, amelyért neki kellett vállalnia a felelősséget. A fordítás meghamisította a zsinat nagy óvatossággal megfogalmazott téziseit. A görög nyelvű teológusok gondosan különbséget tettek a *latreia* és a *proszkünészisz* fogalma között. A *latreia* azt az isteni imádatot jelentette, amely egyedül a Szentháromságot illetheti meg, míg a *proszkünészisz* csupán tiszteletet jelentett, amely a képeknek és más szent tárgyaknak, illetve embereknek járt. A latin fordítás mindkettőt egyszerűen *adorare*ként említette (a szó jelentése: imádni és tisztelni). I. Hadrianus elküldte a fordítást a frank udvarnak, mert a frank uralkodó és egyháza beleegyezését szerette volna, mielőtt hivatalosan elfogadja a zsinat határozatait. A fordítás csúsztatása talán azt jelzi, hogy meg sem nézte, mert bizonyosra vette az egyetértést.

A Karoling könyvek

Nagy Károly teológusait mélységesen felháborította az iromány. Úgy tűnt, hogy a 787-es zsinat a bálványimádást propagálja, amely nekik egyáltalán nem felelt meg, hiszen a frank seregek éppen megpróbálták elválasztani a szászokat bálványaiktól. Megjelölték a sértő passzusokat, és megfogalmazták ellenvéleményüket. Ennek volt némi politikai hátszele is, ami jól látható abból a kritikából, hogy egy nő – Eiréné csá-

szárnő – eleve nem lehet alkalmas egy zsinat levezetésére, de a kifogások nagy része az ellen a vélekedés ellen irányult, hogy a képek tiszteletének a Szentírásban lefektetett alapja volna. A Karoling teológusok hajthatatlanok voltak abban, hogy a Biblia nem támasztja alá ezt a gyakorlatot – sőt, épp ellenkezőleg. A „bizonyító erejű szövegek" listáját sem fogadták el: azt mondták, hogy megtévesztő. A dokumentumot, amelyet *Capitulare versus synodum* néven ismerünk, elküldték I. Hadrianusnak, aki nekilátott megfogalmazni a választ, amely enyhíthet a fordítás hibái okozta károkon. Ezúttal vigyázott rá, hogy megkülönböztesse az *adorare* és a *venerare* igét. Hadrianus rámutatott, hogy Rómában nagy hagyománya van a képek tiszteletének, ami Nagy Szent Gergely munkássága alapozott meg. Megjegyezte, hogy mind III. Gergely pápa, mind pedig III. István pápa tartott olyan zsinatot (731-ben, illetve 769-ben), amely fenntartotta a képek legitimációját, s a 769-es zsinaton ráadásul a frank egyház is képviseltette magát, és elfogadta a döntéseit.

A pápa válaszát nem fogadták nagy örömmel. Éles véleménykülönbségre mutatott rá egy olyan kérdésben, amelyet Nagy Károly nagyon is komolyan vett. Hogy miért, azt ma már inkább csak találgathatjuk, de határozottan volt rá politikai oka is. Nagy Károly úgy érezte, hogy a bizánciak semmibe veszik, hiszen úgy viselkedtek a zsinaton, mintha más keresztény uralkodó egyáltalán nem számítana. Otthon pedig küzdenie kellett a germán pogánysággal és a kelta hitvilág maradványaival. De ennél is fontosabb volt, hogy ő nem ismerte az ikonokat. Ez nem azt jelenti, hogy a frank egyházban nem volt helye a vallásos művészetnek, de mindenesetre nagyon korlátozott helye volt. A szerep, amelyet a képek Rómában betöltöttek több mint két évszázadon át, nem volt jellemző a nyugati kereszténység más területeire. Tudjuk, hogy nyugati zarándokok és látogatók vittek haza ikonokat Rómából, de ezeket ritkaságként ke-

zelték. A tisztelet fókuszában inkább a szentek ereklyéi álltak. A frank egyházi emberek számára úgy tűnt, hogy a 787-es zsinat megpróbálta az ikonokat az ereklyék szintjére emelni. Az, hogy bármilyen emberi alkotásnak olyan tisztelet járjon, mint a szentek ereklyéinek, a szentek tagadásával ért fel a szemükben, és ez szerintük könnyen anarchiához, az egyháztól való elforduláshoz vezethetett volna. S mindenekfölött megváltoztatta volna az egyházi hierarchiát. Ezt pedig Nagy Károly megértette.

Károly bátorításával egyik vezető teológusa, Theodulf, Orléans püspöke nekilátott egy összefoglaló mű megírásának a frank egyház viszonyáról a képekhez, és egyéb ezzel kapcsolatos téziseiről. Az ő 790-től 793-ig tartó munkájának eredménye volt a *Libri Carolini* (Karoling könyvek) létrejötte, amely a frank teológia első szisztematikus összefoglalása. Széles körű befolyásra viszont soha nem tett szert. Egyetlen kéziratban maradt fenn, amely vagy a királyi, vagy a pápai udvar számára készült – ma a pápai könyvtárban található. Bár sokáig aszerint mérték egy-egy középkori dokumentum értékét, hogy hány kéziratban maradt fenn, nem ez az egyetlen módja, hogy meghatározzuk a fontosságukat. Az is fontos kérdés, hogy az iromány egy adott helyzetet vagy ideológiai rendszert tükröz-e. A Karoling könyveket, amint látni fogjuk, elhomályosította az események sokasága, de a bennük kifejtett gondolatok hosszú időn át hatottak, és csaknem egy évszázadon át megosztották a frank egyházat. A Karoling könyvek megírása nagy presztízsű vállalkozás volt. Ha nagyrészt az orléans-i Theodulf munkája volt is, más kiemelkedő frank teológusok, például Alcuin is támogatták és ellátták tanácsaikkal a szerzőt. Amikor a szöveg elkészült, megbeszélést tartottak róla Nagy Károly elnökletével. Egy írnok a margókra jegyezte az uralkodó rövid kommentárjait az egyes fejezetekről. Ilyesféle jelzőkkel illette őket: *bene, optime, perfecte,* vagy még lelkesebben: *ecclesiastice,* ami azt jelen-

tette, hogy „megfelel az egyházi hagyománynak". Annak a nézetnek az elutasítása, hogy „bármiről szól az Írás, azt a festők meg tudják festeni", egy *benét* érdemelt, míg az a kijelentés, hogy „ezért mi nem tagadjuk meg a képeket, csak legbabonásabb imádásukat", a *perfecte* minősítést kapta. Az a tény, hogy gondosan feljegyezték Nagy Károly véleményét, azt mutatja, hogy a munkának nagyon nagy fontosságot tulajdonítottak ebben az időben. Nagy Károly érdekeltsége a munkában abból is látszik, hogy az ő nevében írtak előszót hozzá. Ily módon demonstrálhatta, hogy megvédelmezi az egyházat „az ostoba zsinatok újdonságaitól és a császároktól, akik Istent káromolva, de rá hivatkozva uralkodnak".

Az „ostoba zsinatok és császárok" azzal fenyegettek, hogy aláássák a hit alapjait, ha – ahogyan Nagy Károly és püspökei látták – a képeknek egyenlő státust biztosítanak nemcsak az ereklyékkel, de az írással és a szentségekkel is. Ez a gyakorlat határozottan ellentmondott az Ótestamentum tiltásának a „faragott képek" ellen. Így megkérdőjelezte az Ótestamentum értékét is, amelyet a frankok különösen azért tiszteltek, mert előrevetíti az Újtestamentumot. Így az Ószövetséggel szemben elkövetett tiszteletlenség az Újszövetséget is káromolta... A frank egyház ragaszkodott a szó elsőségéhez: „nem a képek hordozzák az igazságot, hanem az írás szövege". Ez nem vezetett egy teljes képromboló ideológiához, mert a második parancsolatot kiegyensúlyozta Gergely Serenushoz írt levele, amelyet a Karoling könyvekben is idéztek. A leghíresebb részt, amely az „írástudatlanok könyvének" nevezi a képeket, megtartották, de nem fektettek rá külön hangsúlyt: a tanulatlanok számára természetesen a képek helyettesítették az írást. A Karoling könyvek megőrizték Gergely érvelését, amely szerint a képek imádata nem helyes, de a képrombolás sem az. A képeknek az a funkciójuk, hogy megörvendeztessék a szemet és emlékeztetőül szolgáljanak. A Karoling könyvek tagadták a művé-

szet szentségét: tagadták, hogy bármilyen kapcsolat volna a reprezentáció és az eredeti között, kivéve, hogy a nevük közös. A művészet szerintük nem segíti az elmélkedést: „Istent nem látható vagy ember alkotta dolgokban kell keresni, hanem a szívben; nem testi, hanem lelki szemeinkkel kell őt keresnünk". A könyvek szerzője elriasztó példaként azt hozza fel, hogy valaki esetleg összekeverheti a Szűz ábrázolását Vénuszéval. Az a véleménye, hogy az ókori mítoszok visszavonhatatlanul rányomták bélyegüket a művészetre, és a pogány témák sorát mutatja be, amelyeket a művészet ábrázolt. Ezzel a háttérrel többé-kevésbé elkerülhetetlen, hogy „hamis, gonosz, ostoba és illetlen" elemek keveredjenek a bibliai események lefestésébe. Még csak elgondolni is nevetséges, hogy a képeket hasonló tisztelet illethetné meg, mint a keresztet vagy a szentek ereklyéit, az oltáriszentségről nem is beszélve. Ezek megszentelt dolgok – a képek viszont nem azok.

A képek imádása szemben állt a frank püspökök szentségértelmezésével, s ráadásul fenyegette monopóliumukat felette. A Karoling könyvek tisztán kifejtették, hogy a szentség kérdéseiben a püspökök döntenek. Ezt lehetetlen lett volna foganatosítani, ha a képek lehetővé tették volna a közvetlen kapcsolatot az istenivel, hiszen ez azt jelentette volna, hogy az összekötő emberek, a püspök és a pap kimaradnak. A Karoling könyvek azért akarták az oltáriszentséget megtartani a vallásosság középpontjában, hogy fenntartsák a püspökök hatalmát. A frank egyház pedig hűséges maradt a hagyományos hithez, amely meg akarta őrizni Isten transzcendenciáját. Első pillantásra úgy tűnik, hogy a frank egyház álláspontja a képekkel kapcsolatban sok közös vonást hordoz a bizánci képellenes táboréval. Ez azonban csak a felszínen igaz. A bizánci képellenesség más körülmények között született. A képeknek a bizánci egyházban betöltött szerepét illető zsidó és muzulmán kritika semmilyen szerepet nem játszott a frank egyház reakció-

jában. S a társadalomban sem volt meghatározó szerepe a képek tiszteletének vagy az egyéni közbenjárás lehetőségébe vetett mély hitnek. A frank egyház reakcióját más körülmények és megfontolások alakították.

Sokan azt mondják, hogy a Karoling könyvek menthetetlenül elhibázott választ adnak a bizánci képellenes vitára, hiszen egy alapvető félreértésen alapulnak: a 787-es zsinat határozatainak teljesen elhibázott fordításán. Ám elképzelhető, hogy ez csak jót tett: hiszen elősegítette a Karoling könyvek létrejöttét, s ezek fő célja amúgy is az volt, hogy kidolgozzák a frank véleményt egy nagyon fontos kérdésről. A frank teológusok felismerték, hogy Bizánc és Róma is olyan módon tiszteli a képeket, hogy az az imádattal ér fel és olyan hozzáállást tükröz a hithez, amely ellentétben állt más nyugati szerzők, főleg Augustinus gondolataival – hiszen ő sokkal inkább a közösségre és közös imákra fektette a hangsúlyt, mint a kiválasztott közbenjárókra, legyenek azok szent emberek vagy ikonok. Augustinusnak nem volt ideje a vallásos művészetre: azt gondolta, hogy „azok, akik Krisztust és apostolait nem a szent könyvekben, hanem falra festett képekben keresik, megérdemlik, hogy vétkezzenek". Egyáltalán nem tartotta meglepőnek, hogy „az ilyen emberek tévedésbe esnek, ha gondolataikat képek mintájára alakítják". Augustinus a Szentírás szavaira fektette a hangsúlyt. A bűnről, az eleve elrendeltségről és a két város kapcsolatáról alkotott nézetei hosszú időn át hatottak a latin egyházra. A Karoling könyvek fő célja az volt, hogy visszatereljék a latin kereszténységet alapelveihez és szembeszálljanak Rómának a keleti kereszténységgel való flörtölésével.

Ezek az elvek hatottak a korabeli művészetre is. A királyként uralkodó Krisztus alakja a korai Karoling evangeliáriumok kedvelt illusztrációja volt, később viszont ritkábban fordult elő a Karoling művészet repertoárjában. Ez arra utal, hogy bizonyos vallási ké-

pekre egyre inkább gyanakvással tekintettek. Abban nagyjából mindenki egyetértett, hogy a feltámadott Krisztust helyesebb a lélek szemével keresni, mint a művészet közvetítésén át. Ez pedig megkérdőjelezte a Krisztus-képek értékét. Az ótestamentumi témák biztonságosabbak voltak, mert gyakran eleve isteni beleegyezéssel születtek, mint például a frigyláda. Ráadásul az Újtestamentum témáit is előrevetítették. Amikor az orléans-i Theodulf kápolnát építtetett a birtokán St Germigny-des-Prés-ben, az apszist egy olyan mozaikképpel díszíttette, amely a frigyládát ábrázolta négy angyal kíséretében. Ez tökéletes példája volt a Karoling könyvekben kifejtett tanainak.

A Karoling könyvek jórészt annak a szinódusnak készültek, amelyet Nagy Károly Frankfurtban hívott össze 794-ben, hogy megreformálja királyságát és népét – ez egybeesett a főurak találkozójával, akik világi ügyekről tárgyaltak. Senki nem gondolta, hogy Károly nemcsak a világi főurak gyűlését vezeti majd, hanem az egyházi zsinatot is, amelynek tagja volt a pápa két követe is. Ezt azzal magyarázta, hogy „ebben a zűrzavaros világban a mi vezetésünkre bízatott az egyház is". Mindkét gyűlés határozatait válogatás nélkül egy királyi kapituláréba (rendelkezésgyűjteménybe) foglalták. Nagy Károly dominanciája nyilvánvaló abból is, hogy az összegyűlt egyházfők a *rector Christiani populi* címmel ruházták fel. Károly a 787-es zsinatra adott válasznak szánta az általa öszszehívott szinódust. Vitatta, hogy a korábbi zsinatnak joga volt magát ökumenikusnak nevezni. Azt nem tagadta, hogy a frankfurti találkozó csak „helyi" zsinat, de a második nicaeai zsinattal ellentétben a hagyományos ortodoxia tanításait erősítette meg, s nem próbált gyanús újításokat bevezetni. Bizáncot elítélte, Rómát és a pápaságot viszont egyszerűen semmibe vette. A frankfurti zsinat kinyilvánította a frank egyház és nép autonómiáját.

A legrészletesebben tárgyalt hitbeli kérdés Frankfurtban az új spanyol eretnekség, az adopcionizmus

volt (eszerint Krisztus Istennek nem természetes, hanem fogadott fia lett volna). A képek tiszteletéről szóló vitával kevesebb időt töltöttek, aminek az volt az oka, hogy a Karoling könyvek szükségtelenné tették a hosszú megbeszéléseket, s nem az, hogy Károly meg akarta volna békíteni a pápaságot. A második nicaeai zsinat határozatait elítélték a Karoling könyvek alapján. Ez nagy ellentéteket szított Rómában, amit az tesz nyilvánvalóvá, hogy a zarándokhelyeken hatalmas ikonokat állítottak fel. Nagy Károly és I. Hadrianus viszonya hűvös maradt a pápa egy évvel később, 795 karácsonyán bekövetkezett haláláig. Nagy Károly megpróbálta helyreállítani a békét, és Alcuintól rendelt megfelelő sírfeliratot Hadrianus számára, s ezt fekete márványra vésette, gyönyörű klasszikus betűkkel.

A frank birodalom

I. Hadrianus uralta Rómát. Utódja, III. Leó (795–816) nem rendelkezett efféle autoritással, és hamarosan ellentétbe került a nagy római családokkal, akik előbb megvakították, majd kiűzték a városból. III. Leónak nem a bizánciak vagy a longobárdok, hanem a római arisztokrácia ellen volt szüksége Karoling-védelemre. Első kézből tapasztalhatta meg a frank uralkodó és a pápaság eltávolodásának hátrányait. Nagy Károly kötelességének érezte, hogy beavatkozzon: Rómában helyre kellett állítani a rendet. 800 novemberében érkezett meg, hogy megvizsgálja a pápa ellen felhozott vádakat és a pápa ellenérveit. Egy ponton aztán beleegyezett, hogy római császárrá koronázzák és felszenteljék. Nagy Károly életrajzírója, Einhard állítása szerint az uralkodó azt mondta, hogy ha tudta volna, mi a pápa szándéka, soha nem ment volna Rómába. Ez adott alapot annak a hitnek, hogy Károly valamiféle kényszer hatására vállalta a császárságot. Valószínűbb azonban, hogy Károly csak a

császári méltóságba való beiktatása körüli váratlan komplikációk miatt morgolódott a fiatal Einhardnak. Naiv dolog volna azt gondolni, hogy a császárnak kijáró üdvözlés, amellyel a Rómába bevonuló Károlyt fogadták november 24-én, váratlan meglepetés volt számára. Minden jel arra mutat, hogy eddigre már valamilyen megegyezésre jutottak. III. Leó pápa nézete a dologról jól látható abból a mozaikból, amellyel fogadótermét díszíttette a megelőző évben. A kép Szent Pétert ábrázolta, amint odanyújtja az érseki köpenyt III. Leónak, Nagy Károlynak pedig egy zászlót ad át – ennek felirata még a frankok *királyaként* nevezte meg. Ez azt a jelenetet egészítette ki, amelyen Krisztus Szilveszter pápának nyújtotta a palástot, és Nagy Konstantinnak a zászlót. Az üzenet nyilvánvaló volt: Károly az új Konstantin. Az, hogy a birodalom ura lett belőle, inkább csak az elismerése volt ennek a ténynek, mert már előbb magára vette ezt a szerepet. Frankfurtban is ő elnökölt az egyházi zsinaton, s ez nagyon hasonlított Konstantin uralmára. Vallási tanácsadója, Alcuin, a frank fennhatóság alatt álló területeket egyre inkább keresztény birodalomnak tekintette. De Frankfurt arra is rámutatott, hogy nőtt a távolság a pápaság és a frank uralkodó között. Mindkét oldal a megbékélés lehetőségét kereste. III. Leó abban bízott, hogy ha a frank uralkodót meg lehet győzni, hogy legyen a birodalom császára, az megerősíti a kötelékeit Rómával. Így integrálni lehet a Nyugat politikai és egyházi struktúráit, a frank hadak erejét és a keresztény ortodoxiát.

Kezdetben Károly is jó ötletnek látta ezt, de aztán akadtak komplikációk. Változtat-e vajon a császári cím Károlynak a saját népéhez való viszonyán? Hűségesek maradnak-e hozzá a frankok most, hogy római császár lett? 802-ben rávette a frankokat, hogy megesküdjenek: elfogadják új minőségében is. Az még aggasztóbb volt, hogy megkoronázása esetleg csökkenti hatalmát a pápaság fölött. Károly kezdett ráébredni, hogy császárrá koronázása talán nem annyira

a frank uralkodó hatalmának győzedelmes elismerése volt, mint ahogy az első pillantásra látszott, ha Konstantin adománylevelének vagy akár csak Ambrus I. Theodosius császárnak való ellentmondásának fényében veszi szemügyre a dolgot. Ezek azzal a tanulsággal szolgáltak, hogy a pápaságnak joga van felülbírálnia az uralkodó morális viselkedését.

További bonyodalmakat okozott a Bizánci Birodalommal való viszony. Károly megkoronázása vajon az egész birodalomra kiterjesztette uralmát, Bizáncot is beleértve? Megkoronázásának pillanatában Bizáncban az a vitatott helyzet állt fenn, hogy egy nő uralkodott: Eiréné császárnő, aki 797-ben letaszította a trónról és megvakíttatta fiát, VI. Konstantint, a törvényes császárt. Eiréné felismerte, hogy uralkodása alkotmányos bonyodalmakkal jár. Nagy Károly kiutat kínált a zavaros helyzetből: megkérte Eiréné kezét, s ő hajlandónak mutatkozott elfogadni az ajánlatot. Ez viszont felháborította a bizánci udvart, és Eirénét 802-ben letaszították a trónról. A bizánci közvéleményt felháborította a frank uralkodó elbizakodottsága is, amellyel római császárnak nevezte magát: hiszen a bizánciak voltak a rómaiak igazi örökösei.

Csak 813-ban sikerült rendezni a helyzetet, amikor a Bizánci Birodalom éppen a fenyegető bolgár veszéllyel volt elfoglalva. A bizánci császárt ismerték el a rómaiak uralkodójának, de Károly is megtarthatta császári méltóságát a királyi hivatallal együtt. Önmagát így nevezte meg: „Isten kegyelméből való császár és augustus, valamint a frankok és longobárdok királya". A római császári címet hallgatólagosan elhagyta. Ez meg is felelt Károly igényeinek. Ő maga koronázta meg fiát és örökösét, Jámbor Lajost, nem kérte ehhez a pápaság vagy Róma támogatását. Így két birodalom létezett egymás mellett: a frank és a bizánci, s elvileg testvéri szeretet fűzte őket egymáshoz.

Ez a Római Birodalom utolsó időszakára emlékeztetett, amikor a birodalom legtöbbször egy keleti és

egy nyugati félre oszlott. Bár a két oldal diplomatái erre a párhuzamra gondoltak, de visszatekintve láthatjuk, hogy egy új rend kialakulását jelképezte, amely az előző században született meg. Bizánc ragaszkodhatott a birodalmi címekhez, de a szó szorosabb értelmében már nem volt egyetemes hatalommal rendelkező birodalom. Nemcsak a nyugati kereszténység autonómiáját kellett elismernie, annak sajátos keresztény kultúrájával, hanem azt is, hogy csaknem egyenlő a státusuk.

A Karoling reneszánsz

Nagy Károly uralkodása alatt virágzásnak indultak a tudományok és a művészetek. A frank uralkodó sokat tett azért, hogy segítse a művészeteket, az oktatást és a tudósok munkáját. Gyakran a Karoling reneszánsznak nevezik ezt a kort, bár a tudósok általában nem kedvelik a „reneszánsz" kifejezést. Mindenesetre számos fontos ókori szöveget fedeztek fel és támasztottak új életre: például Livius, Tacitus és Terentius munkáit. Lemásoltak asztronómiai szövegeket is, és szép késő római miniatúrák reprodukcióival illusztrálták őket. Bár nem az volt a legfőbb céljuk, hogy megőrizzék az ókor örökségét, sok minden így maradt fenn. A Karoling tudósok nagyra értékelték az ókori irodalmat és – mint az orléans-i Theodulf – a művészeteket is. De ez csak mellékes következménye volt legfőbb céljuknak: Nagy Károly sürgetésére a keresztény társadalmat akarták megreformálni. A keresztény római múltra tekintettek vissza, amelynek ideálját olyan uralkodók testesítették meg számukra, mint Konstantin és Theodosius, és olyan pápák, mint I. Leó és Gelasius. Ez a múlt a római templomokban élt tovább, s ez fontos inspirációforrása volt a Karolin- templomépítészetnek is. Károly uralkodásának legnagyobb építkezése a hatalmas aacheni palota volt. Nyolcszögletű temploma még

ma is áll. A ravennai San Vitale mintájára épült, s alapanyagaiból is sokat onnan zsákmányoltak. Sok kézirat is Rómából és Itália területéről maradt a Karoling-kor tudósaira – keresztény és ókori szövegek egyaránt.

A Karoling reneszánsz nem csak annyit jelentett, hogy Itália késő ókori kultúrája északabbra költözött: az itáliai befolyás nagyon fontos volt, de csak egy áramlatot képviselt a sok közül. Nagy Károly kiváló tudósokat vonzott az udvarába: Itáliából Petrus Pisanust és Paulus Diaconust, de más területekről is érkeztek oda tudósok és egyházi emberek: a vizigótok területeiről, Írországból és az angolszász Angliából. Nyugat-Európa megtérése számos különböző keresztény egyházat hozott létre, amelyek a saját útjukat járták. Britannia és Írország például meglepően gyorsan fejlődött: az oktatásban, a tudományban és a művészetekben megelőzték a kontinenst. A Karoling reneszánsz összeszőtte ezeket a szálakat, és megteremtette közöttük az összhangot. Nem spontán események sora volt ez, hanem annak eredménye, hogy Nagy Károly tisztában volt azzal a morális felelősséggel, amelyet az uralkodás rótt rá. A 789-es, a papsághoz címzett *Admonitio Generalis*ból ez tisztán látható. Nagy Károly Jozija király példáját idézi, aki „a zsidókat fegyelmezéssel és tanítással vezette vissza Istenhez". Ha a papság be akarja teljesíteni funkcióját, tanultabbnak kell lennie, hogy megfelelőképpen okíthassa a népet Isten szavaira. Ezt az üzenetet tartalmazta néhány évvel később „A tudomány műveléséről" írt értekezés is, amely bátorította az egyházkerületi és kolostori iskolák felállítását.

Nyilvánvaló, hogy ezeknek az intelmeknek megvolt a maguk hatása. Számos iskola jött létre. És nemcsak egy sokkal jobban képzett egyházi elit kezdett így kialakulni, hanem az arisztokrácia köreiben is növekedett az írástudók száma. Nagy Károly és tanácsadóinak erőfeszítése, hogy emeljék az oktatás színvonalát, olyan alapot teremtett, amelyre építhettek a

jövendő generációk. A Karoling reneszánsz nem halt meg elindítójával együtt, ahogyan az gyakran történt a kulturális fellendülések esetében, hanem hosszú időre rányomta bélyegét Nyugat-Európa kultúrtörténetére, főleg mivel annyit tett, hogy meghatározza annak karakterét. Ennek során Nyugat-Európa szilárdabb lett, kevésbé változékony, és jobban ellen tudott állni a különféle külső befolyásoknak.

A Karoling reneszánsz alapvető programja sokban támaszkodott a *Trivium*ra és a klasszikus ókor retorikai hagyományaira, de az volt a feladata, hogy a kereszténységre oktasson. Alapszövegei között voltak Augustinus, Boëthius, Cassiodorus és Sevillai Izidor munkái. De a Karoling oktatást az ókortól leginkább az választotta el, hogy a latint immár holt nyelvként tanították, egy speciális kiejtéssel, amely megkülönböztette a mindennapokban használt vulgáris latintól. Ez a nyugati középkori kultúra maradandó jellegzetessége lett. Olyan művelt elitet hozott létre, amelyet egy mesterséges nyelv kötött össze. Ugyanakkor nagyobb szabadságot biztosított a világi irodalmak fejlődésének. Sokak szerint a Karoling irodalom legnagyobb műve az óangol *Heliand*, amely Krisztus életét germán eposszá alakította át, úgy, hogy az apostolokból Krisztus harcosai lettek.

A Károly udvarában létrejött irodalmi művek ugyan nem voltak ilyen izgalmasak, de fontosabbak voltak a keresztény társadalom új rendjének kialakítása szempontjából. Károly szerette volna egységesíteni az egyházi gyakorlatot. Ezért megkérte I. Hadrianus pápát, hogy állítson össze egy szertartáskönyvet. Amit Hadrianus végül elküldött, az nem felelt meg a frank egyház szükségleteinek, mert csak a pápa által személyesen celebrált misék rendjét tartalmazta. Így tehát Alcuin feladata lett, hogy írjon egy valódi misekönyvet. Bár más szertartáskönyveket is másoltak és terjesztettek, Alcuin műve egységesebbé tette a liturgiát. Munkája hosszú időn át élt, mert ez képezte a modern misekönyv alapját. Alcuin másik feladata az

volt, hogy készítse el a Biblia standard szövegét. Más Karoling tudósok a kolostori élet szabályait gyűjtötték össze, Szent Benedek hagyatéka alapján. Ezek a munkák alkották a Karoling reneszánsz lelkét, s ha némileg haszonelvűnek látszanak is, melléktermékeik izgalmasabbak voltak. Emelkedett a történetírás színvonala (a feljegyzéseké és a történelmi összefoglalóké) is. Sokszínűbb lett az irodalom. Alcuin összeállított egy fejedelmi tükröt Nagy Károly számára. Néhány generációval később Dhuoda, egy arisztokrata asszony gyűjtötte össze intelmeit fiának, Williamnek címezve. Az irodalmi kultúra intenzív fejlődése a Karoling-udvarban jól tükröződik a Karoling minuszkulák (folyóírásra szolgáló kisbetűk) megjelenésében is a 8. század végén. A kéziratokat korábban a szép, de nagyon munkaigényes unciális (kerekített) betűkkel írták. Ezt aztán gyorsan felváltotta a Karoling minuszkulák csinos folyóírása, amely az itáliai reneszánsz idején a nyomtatott könyvek tipográfiájának alapja lett. Sokan állítják, hogy a Karoling folyóírás megjelenése hasonló hatással járt, mint a nyomtatásé, hiszen felgyorsította a kéziratok másolását, s ezzel elérhetőbbé, szélesebb körben használttá tette a könyveket.

A Karoling reneszánsz maradandó eredménye az volt, hogy a nyugati kultúrát legalább olyan szintre emelte, mint amilyen Bizáncé volt. Hogy egy példát idézzünk, egy bizánci követség 757-ben különleges ajándékként egy orgonát hozott a frank király számára. Az udvarra mély benyomást tett a hangszer, amely Bizánc magasabb technikai fejlettségét is hangsúlyozta. 817-re a Karoling-udvar képes volt megépíteni egy orgonát bárminemű bizánci segítség nélkül. Eddigre a Karolingok sok tekintetben megelőzték Bizáncot. Gyönyörűen kifaragott elefántcsont tárgyaikat a bizánci mesterek művei a 10. századig nem érték utol. A Karoling fémművesek legszebb munkái az aacheni palota kápolnájának bronzajtói, legpompásabb alkotásuk pedig a milánói Szent Ambrus-templom Vol-

vinio-oltára. Bizáncból nem maradt ránk ehhez fogható mű. A hátulján az úgynevezett rekeszzománc-technikával készített figurák láthatók: a színes zománcos részek között vékony drótszálak feszülnek – ezt Bizánc csak később vette át a Nyugattól.

A korabeli frank történetírók szerint Nagy Károly mániákusan figyelte Bizáncot. Egyrészt büszke volt frank eredetére, és keresztény uralkodóként is elkötelezettnek érezte magát, de az a vágy is hajtotta, hogy utánozza és meghaladja Bizáncot. Ebben a tekintetben döntő hatással volt rá a második nicaeai zsinat, amely megmutatta, hogy a bizánciak mennyire nem tisztelik a frank uralkodót. Ugyanilyen aggasztóak voltak a zsinat határozatai is. Az, hogy a képekre mint a keresztény vallás alapvető kellékeire helyezték a hangsúlyt, sértette a frank egyház meglehetősen régimódi értékeit. Ez nem jelentette azt, hogy a Karoling művészet képellenes lett volna. Készítettek figuratív alkotásokat, de nagyrészt ótestamentumi alakoknak és jeleneteknek szentelték őket, talán mert – amint már kifejtettük – ezeket könnyebb volt igazolni. A Karoling művészek sokkal inkább ódzkodtak az újtestamentumi alakok és történetek ábrázolásától, mert ez azt sugallhatta, hogy a művészetnek spirituális erőt lehet tulajdonítani.

A második nicaeai zsinat határozatainak 794-es frankfurti elítélése ellenére a képek kérdése továbbra is foglalkoztatta a Karoling-udvart. Nem sokkal Nagy Károly halála után, 814-ben Claudius, Torino püspöke vetette fel újra a problémát. A püspök elszánt képüldöző volt: gyakorlatilag a keresztény hithez való mindenféle hozzátoldást elvetett. Ellenezte a kereszt és az ereklyék tiszteletét is, és kritizálta a szentek kultuszát, valamint a zarándoklást. Képellenes álláspontja véletlenül különös jelentőségre tett szert 824-ben, amikor a bizánci császár, II. Mihály (820–829) levelet írt nyugati kollégájának, Jámbor Lajosnak. A levél hangneme tiszteletteli volt, ami már önmagában is a megváltozott erőviszonyokat tükrözte. Az írás

hivatalosan megerősítette, hogy a bizánci egyház érvénytelenítette a második nicaeai zsinat határozatait. Nem valószínű, hogy a levél kifejezetten a frank vélemény előtt akart meghajolni. Ha mégis így volt, akkor nagyon ügyesen fogalmazták. A bizánci császár leírta, hogy a képek imádói kereszteket vetettek ki a templomokból. Szélsőséges példákat idézett, például hogy egyesek ikonokat tettek meg keresztszülőnek, vagy hogy a képekről lekapart festéket az áldozás kellékeibe keverték, sőt egyesek oltárként használták az ikonokat. Ezek a képrombolók elriasztó horrortörténetei voltak, de mélyen érintették a Karoling-udvart. Jámbor Lajos alaposan átgondolt választ íratott, amelynek *Libellus synodalis* lett a címe. A Párizsban 825-ben összegyűlt szinódusnak adták elő. Tartalmazta a képek tiszteletének frank kritikáját, és kritizálta I. Hadrianus pápát azért, mert támogatta a második nicaeai zsinatot. A torinói Claudius szélsőséges képellenességétől a frankok elhatárolódtak, de Agobard, a lyoni püspök finomabban megfogalmazott képellenessége egybeesett a Karoling-udvar véleményével. Alapja Augustinus érvelése volt, amely szerint csak Krisztus közvetít Isten és ember között. Nem szabad hagyni, hogy a képek Krisztus helyét bitorolják, mert ez azt is jelentené, hogy az anyag magasabb rendű, mint a szellem. Agobard elfogadta, hogy a képek segíthetik a megemlékezést, és hogy lehetnek az ortodox hit tartozékai is. Bár a Karoling könyvek nem terjedtek el széles körben, a bennük lévő gondolatmenet határozta meg a Karoling gondolkodók nézeteit. Hrabanus Maurus, Fulda apátja és Mainz későbbi érseke azt mondta, hogy „a megváltás tökéletes és áldott megtartója az írott szó, míg a kép gyönyörködtetheti a szemet újkorában, de ha megöregszik, csak teher, mert gyorsan eltűnik, és nem adja át híven az igazságot". Walahfrid Strabo elfogadta a történeti képek létjogosultságát, és elismerte, hogy segíthetik a kegyes gondolatokat, de fenntartotta, hogy imádásuk puszta babonaság. Ezek a

Karoling egyházfők mind elfogadták azt az érvelést, hogy a képek az írástudatlanok könyvei.

A második nicaeai zsinat határozataira adott Karoling-válasz segített meghatározni a nyugati kereszténység civilizációját, amely addig egyrészt töredékes volt, másrészt pedig elveszett a részletekben. Létrejött egy tiszta gondolatrendszer a vallásos művészet céljairól, amelyeket mindig alá kellett vetni az írott szónak – olyannyira, hogy olyan különös Karoling képek is születtek, amelyek szavakból állnak. A történelmi képek és a festményeken ábrázolt történetek elfogadhatók voltak. Az ikonokban nem bíztak igazán. A képeket nem volt szabad tisztelni. Határozottan elutasították, hogy spirituális erőt tulajdonítsanak nekik.

Ez a bizalmatlanság az ikonokkal szemben határozottan megkülönböztette egymástól Bizáncot és a Nyugatot, és volt egy egészen váratlan következménye is. A középkori Bizáncból nem maradt ránk önálló szobor, míg a nyugati művészetek egyik legnagyobb értékét a szobrok jelentik. Ennek magyarázata paradox módon az, hogy Nyugaton elutasították az ikonok tiszteletét – ugyanakkor viszont jobban tisztelték az ereklyéket. Ezeket egyre gyakrabban olyan ereklyetartókban helyezték el, amelyek a szenteket ábrázolták. Ezzel a gyakorlattal sok tanult pap nem értett egyet, ellenezte például az angers-i Bernard is. De hamarosan megbánta, hogy gúnyt űzött a conques-i Sainte-Foy ereklyetartó szobrából, mert megtudta, hogy a szent nő sírjánál csodák történnek. Felismerte, hogy a szobor „nem pogány bálvány, amelynek áldozatokat mutatnak be, s nem is használják jóslásra, hanem egy szent szűz kegyes emlékhelye, ahol az igazak megtalálják a bűntudatot, és közbenjárásáért könyörögnek bűneik miatt". Az ereklyetartó szobrok nyugati népszerűsége csak egy példája a vallásosság sokféle megnyilvánulásának a művészetekben. Aláhúzza azt is, hogy mennyire eltért a Nyugat fejlődésének útja Bizáncétól ebben a tekintetben.

Az ortodoxia győzelme

Nagy Károly megkoronázása 800 karácsonyának napján kevésbé bizonyult megalázónak, mint azt sok bizánci feltételezte. Uralkodásának végén Károly elfogadta azt a kitételt, hogy csak a bizánci uralkodó nevezheti magát római császárnak. Ez biztosította, hogy Bizánc továbbra is a Római Birodalom örököseként tekintsen magára. Ám ettől azért még a bizánciak szembesültek azzal a ténnyel, hogy hatalmuk megcsappant. Az iszlám gyors és csaknem teljes győzelme traumatikus hatással volt Bizáncra. Az első reakció apokaliptikus volt: úgy tűnt, az iszlám győzelmei azt jelentik, hogy kezdetét vette a világvége. Aztán kiderült, hogy nem ez a helyzet, de Bizánc birodalmi igényei irreálisnak tűntek az iszlám hatalmával szemben. A birodalmi szellemet az a hit tartotta mégis életben, hogy a területi veszteségek nem nyomnak annyit a latban, mint Konstantinápoly Isten akaratából való fennmaradása. Ez volt a bizánci identitás belső magja, ám az iszlám nyomása ezt is keményen próbára tette. Új definícióra volt tehát szükség. A képek ellenzői ezt a hagyományos módon akarták megadni: úgy, hogy a császárra és az egyházi hierarchiára építenek. A képek tiszteletét mint szükségtelen újítást utasították el, amely időnként a bálványimádás határait súrolta. Ellenfeleik úgy érveltek, hogy az ortodoxia magában is elegendő alap a bizánci identitás fenntartásához. Az ortodoxiát pedig hamarosan a képek védelmével azonosították, s egyben egy spirituális elit uralmát jelentette. De a képellenesség ellenzékét nem támogatta sem a bizánci papság, sem a köznép. Középpontjában egy szerzetesi érdekcsoport állt. Ereje onnan származott,

hogy sokan támogatták a magasabb rangú császári tisztségviselők közül, akik többek között láthatták, hogy a képek többé nem jelentenek fenyegető veszélyt – most, hogy a császári uralom megerősítésével helyreállt a bizánci társadalom rendje. Éppen ellenkezőleg: a képek hasznosak, hiszen dicsőíteni lehet velük a császári uralmat, és az új Sionként jeleníteni meg Konstantinápolyt.

A képek győzelme

Theophilosz császárnak látszólag nem volt nehéz dolga az ellenzékével, ám halála után alig egy évvel mégis elvetették a képellenesség ideológiáját, s a képek visszatérését 843. március 11-én az ortodoxia győzelmeként ünnepelték. Amint láttuk, ez özvegye, Theodóra munkája volt, s azé a rokonaiból és támogatóiból álló csoporté, amely zsinatot hívott össze a képek tiszteletének helyreállítására a második nicaeai zsinat határozatainak megfelelően. Motivációjuk nem egészen világos. Theodóra császárnő helyzete nem volt túl erős – csak régensként uralkodott hároméves fia, III. Mihály helyett. Theophilosz uralma a kalifátustól elszenvedett vereségek sorozatával ért véget, s azzal a megaláztatással, hogy a frank uralkodóhoz kellett fordulnia katonai segítségért. Ezek a gyengeségek kétségkívül hiteltelenné tették a képrombolók pozícióját.

Némely tekintetben hasonló volt a helyzet Eiréné császárnővel, aki 787-ben erősítette meg a képek tiszteletét. A cél akkor is a bizánci társadalom békéje és egyetértése volt. Eiréné Tarasziosz pátriárkára, egy volt hivatalnokra bízta a feladatot; Theodóra Methodioszt választotta pátriárkájának (843–847). Igaz, hogy Methodiosz eredetileg szerzetes volt, de Teophilosz uralkodása idején az udvarban is fontos szerepet töltött be. Könnyen lehet, hogy Theodóra az ő tanácsára döntött úgy, hogy a képek tiszteletének

helyreállítása lesz a legjobb eszköz a bizánci társadalom különböző rétegeinek megbékítésére. Methodiosz azzal akarta megszelídíteni a kolostori szárnyat, hogy egy ismert szerzetest, a Theophilosz ellen forduló Mikhaelt nevezte ki *szünkellosszá*, lelki tanácsadójává. Methodiosz fokozatosan akarta elérni a célját, csakúgy, mint elődje, Tarasziosz. Ám akárcsak elődje, ő is kihívta maga ellen a sztuditák, Theodórosz Sztuditész követőinek haragját, akik attól féltek, hogy csökken a befolyásuk, ha a képek restaurációját a pátriárka támogatja.

Akárcsak az előző restauráció, az ortodoxia győzelmének ünnepe nem szüntette meg azonnal a bizánci elit megosztottságát. Amikor Methodiosz 847-ben meghalt, Ignatiosz (847–858) követte, az ikonok mellett kiálló császár, I. Mihály (811–813) fia. Az új pátriárkának sikerült megbékítenie a sztuditákat, de ennek az volt az ára, hogy magára dühítette Methodiosz támogatóit. Köztük volt Theodóra bátyja, Bardasz is, aki egyre nagyobb hatalomra tett szert, amint unokaöccse, III. Mihály idősebb lett és kezdte elutasítani anyja befolyását. Bár Bardasz semmi esetre sem támogatta a képrombolókat, támogatta Leó Mathématikoszt, aki azelőtt Thesszaloniki képromboló érseke volt, és most a Magnaura épületegyüttesben található palotai iskolában tanított. Bardasz nem akarta veszni hagyni a képrombolás második időszakának kulturális eredményeit. Az, hogy Leó Mathématikosz támogatta, csak hangsúlyozza az uralkodó elit megosztottságát. Bardasz 858-ban elmozdította Ignatioszt a pátriárkai trónról, és Photiosszal (858–868, 877–886), egy kiemelkedő állami hivatalnokkal helyettesítette. Photiosz máris elismert tudós volt, s pátriárkasága megadta neki a lehetőséget, hogy domináns szerepet töltsön be Bizánc kulturális életében. Intellektuális kiválósága nem tette kedveltté az Ignatioszt támogató szerzetesek körében. Állandó lett a megosztottság. Photioszt 868-ban elűzték, és újra Ignatiosz lett a pátriárka. 877-ben, Ignatiosz ha-

lála után aztán Photiosz visszaszerezte a pátriárkai trónt.

A képek tiszteletének 843-as helyreállítása tehát évtizedekre megosztotta az egyházat. Akár az is lehetséges lett volna, hogy megint a képellenes ideológia győzedelmeskedik. Photiosz ezt valós veszélynek tekintette. 861-ben egy képrombolás-ellenes zsinatot hívott össze. Ez arra is lehetőséget adott, hogy felmutassa képrombolás-ellenes kapcsolatait: úgy tűnik, Photiosz rokona volt Tarasziosz pátriárkának, apját pedig Theophilosz császár száműzte, mert kiállt a képek védelmében. Photiosz úgy nézett a képrombolás győzedelmeskedésének fenyegető veszélyére, ahogyan azt még gyerekkorában megszokta, amikor nagyon is számolni kellett az erejével. Visszatekintve immár nyilvánvaló, hogy a képrombolás második fázisában sokkal kisebb hőfokon zajlottak a viták, mint azelőtt. Mindkét oldal egyetértett abban, hogy a képek tiszteletének határait kell megvonni. Amint azt Jámbor Lajoshoz írt levelében II. Mihály kifejtette: megengedte, hogy „a magasabban elhelyezett képek a helyükön maradjanak, hogy a festmények betölthessék az írás szerepét". A képek védői a maguk részéről elfogadták a képekről szóló etikai elméleteket, amelyeket a képellenesek terjesztettek. A képek restaurációja után a legerősebb választóvonal az egyházon belül, ha nem is az egész társadalomban, egy a képrombolóknak tett engedményeket ellenző kolostori csoport és a Methodiosz pátriárka körül kialakuló visszafogottabb, kiegyezésre törekvő csoport között feszült. A különbség inkább a politikában, mint az egyházi tanokban rejlett. Ezek a körülmények segítenek megmagyarázni a képek restaurációjának óvatos jellegét. Az egyik legfurcsább dolog az, hogy a képrombolás időszakát közvetlenül követő periódusból nem maradtak fenn ikonok (táblaképek formájában). Lehet, hogy ez csupán véletlen, de sokkal valószínűbb, hogy azért történt így, mert az ilyen ikonokra – amelyeknek egyesek varázserőt tulajdonítot-

tak – még mindig gyanakvással tekintettek. A bizonyítékok azt látszanak alátámasztani, hogy 843 után eléggé erősen ellenőrizték a vallásos művészeti alkotásokat. Lehet, hogy a második nicaeai zsinat úgynevezett „művészeti rendelete" nem a művészek szabadságát szándékozta korlátozni, hanem meg akarta őket védeni a képellenes vádaktól, amelyek szerint a vallásos művészet az ő találmányuk, s a haszonért alkották, tehát értéktelen. Bármi volt is a zsinat résztvevőinek szándéka a rendelettel, az biztos, hogy 843 után úgy értelmezték, hogy a vallásos képeknek meg kell felelniük a hagyománynak. S az ortodox hagyomány letéteményese és magyarázója természetesen az egyházi hierarchia volt. Akárhogy is, gyakorlatilag valamennyi közvetlenül az ortodoxia győzelme után született mű hivatalos megrendelésre készült, vagy a császári udvar, vagy a pátriárka kérésére.

A pénzérmék ikonográfiáját is azonnal megváltoztatták. Ahhoz a típushoz tértek vissza, amelyet II. Jusztinianosz vezetett be a képellenesség időszaka előtt: az érmék az egyik oldalukon Krisztust ábrázolták, a másikon pedig a császárok portréja állt. Az egyetlen különbség az volt, hogy elhagyták a Krisztust *Rex regnantium*nak, vagyis királyok királyának nevező feliratot. Ez talán annak hallgatólagos elismerését jelentette, hogy Bizánc már nem tart igényt az egyetemes uralomra. A Bronzkapuról, a nagy palota ünnepi bejáratáról eltávolították a képrombolók keresztjét, és Krisztus képével helyettesítették. A császári palotában helyreállították az arany fogadótermet, a Khrüszotriklinoszt. Helyére tették a trón mögötti falmélyedésben álló Krisztus-képet is. Vele szemben, a terem bejárata fölött Isten Anyjának festett képe függött. A gyülekezőterem boltozatát angyalokat, az apostolokat, mártírokat és egyházatyákat ábrázoló ikonok díszítették, a főhelyen pedig III. Mihály császárnak és pátriárkájának a portréja állt. Nem sokkal később, szintén a palota területén, újradekorálták a Világítótorony templomát. Kupolájában egy Krisztus

Pantokrátor- (a Mindenség ura) ábrázolás állt, angyalok kíséretében: jobb kezét áldásra emelte, baljában pedig az evangéliumokat tartotta; az apszisban Isten Anyjának képe volt látható, „amint értünk nyújtja tiszta karját, hogy megváltást hozzon az uralkodónak és győzedelmessé tegye ellenségei fölött". A templom falainak felsőbb részeit pedig további apostolokat, mártírokat, prófétákat és egyházatyákat ábrázoló képek díszítették.

Leírásukat Photiosz pátriárkának köszönhetjük. A korszakból fennmaradt alkotások nagy része valamilyen módon hozzá kapcsolódik. Photiosz folytatta a Methodiosz pátriárka megkezdte munkát. Máig vitatják például, hogy a Hludov-zsoltároskönyv, a képrombolást követő időszak egyik mesterműve Methodiosz vagy Photiosz támogatásával készült. Ez egy úgynevezett marginális zsoltároskönyv, mert lapszéli illusztrációk díszítik. Mint sok ilyen zsoltároskönyv esetében, a Hludov-zsoltároskönyv képei is polemikusak: a hit ellenségei ellen irányulnak – főleg a legyőzött képrombolók ellen. Ugyanakkor a hit hősei is helyet kapnak az illusztrációk sorában. A képek védőit Niképhorosz pátriárka képviseli. Theodórosz Sztuditész nem jelenik meg a könyvben. Ez azok érveit támasztja alá, akik azt feltételezik, hogy Methodiosz megrendelésére készült a zsoltároskönyv: ő ugyanis nem szerette a sztuditákat, viszont Niképhorosz pátriárka volt a tanítója. De Photiosz ugyanúgy ápolta Niképhorosz emlékét. Bár valóban eldönthetetlen a kérdés, hogy melyik pátriárka rendelte meg a könyvet, Photiosznak van egy nagy előnye: sokkal több ideje volt rá, mint Methodiosznak. S ráadásul Bizánc egyik legnagyobb elméje is volt.

Photiosz azoknak a hivatalnokcsaládoknak az egyikéből származott, amelyek biztosították a bizánci kormányzás folyamatosságát és sikerét. Kiváló nevelésben részesült, bár ennek részleteiről nem sokat tudunk. Könyvjegyzéke, a *Bibliotheke* összegezi fiatalkori olvasmányait. Akkor írta, amikor egy bagdadi

követség tagjaként utazott, vagy 838-ban, vagy pedig 845-ben, vagyis amikor húszas éveinek közepén vagy végén járt (születési dátumát sem ismerjük pontosan). A lista emléket állít hatalmas olvasottságának. Főleg az irodalom, a történelem és a retorika érdekelte, keresztény és pogány írások is; az ókori költészetet és filozófiát viszont kihagyta a felsorolásból, bár bizonyíthatóan jól ismerte mindkettőt. Nem azért, mert gyanakvással nézett a pogány szövegekre, hiszen nagyon is sok szerepel közülük a listáján, hanem mert munkájának célja az volt, hogy egyfajta segédkönyvet állítson össze a kereszténység kritériumainak megfelelő irodalmi stílusról. Photiosz célja az volt, hogy egyenlőségjelet tegyen az irodalmi minőség és az erkölcsi, illetve vallási értékek közé. Az ókori filozófiát és költészetet pedig nehéz lett volna ebbe a keretbe beilleszteni, hiszen értékeik annyira eltértek a kereszténységéitől. Bár fiatalkorában írta, a *Bibliotheke* jól mutatja szerzője észjárását. Az ókori múlt nem önmagáért érdekelte. A késő antikvitás érdekelte igazán, az első keresztény római császárok időszaka, és mélyen tisztelte a kereszténység és az ókor értékeinek általuk megteremtett szintézisét. Ez volt az az alap, amelyen reménye szerint a bizánci kultúra és identitás újjáépülhetett a képellenesség legyőzése után.

Bár elképesztően nagy volt a műveltsége, Photiosz hivatalosan soha nem tanított. Állami hivatalnok volt: mielőtt 858-ban pátriárka lett, *protaszekretisz* volt, vagyis a birodalmi igazságszolgáltatás vezető pozícióját töltötte be. Megszervezett viszont egy irodalmi szalont, amely a házában járt össze rendszeresen, és ezen a körön keresztül alakította korának intellektuális klímáját. A kör tevékenységéről valamennyi fennmaradt Photiosz *Amphilokhia* című írásában. Ez egy sor rövid fejezetet tartalmaz, amelyben Photiosz barátja, Amphilokhos, Küzikosz püspöke kérdéseire válaszol. A legtöbb kérdés a teológiára vonatkozik, de a válaszokban megjelenik Photiosz szélesebb körű mű-

veltsége is. A 137–147. fejezetek például Arisztotelész *Kategóriák* tanulmányát kommentálják, amely a logika bevezetéséül szolgált. Photiosz egyetértett Arisztotelész logikai nézeteivel, mert nem jelentettek semmiféle veszélyt a kereszténységre nézve. Platónt viszont éles hangon kritizálta, hiszen az ő ideális állama és az ideákról szóló elmélete kihívást jelentett a keresztény világnézet számára. Photiosz képtelenségnek tartotta Platón nézeteit. Julianus Apostata példáját idézte, hogy megmutassa, mi történik, ha valaki komolyan veszi őket. Konzervativizmusának hatásos kifejezése az a prédikációja, amelynek fő témája a Szűz fogantatása. Ebben nevetségessé teszi azokat, akik nem hisznek a szűztől születés csodájában, de készségesen elfogadják a pogány mítoszokat és metamorfózistörténeteket. Azokra gondolt, akiknek túlságosan a fejébe száll az ókori szerzők olvasása, és elfelejtik, hogy a klasszikusok tanulmányozásának célja a kereszténység által felvetett intellektuális problémák megoldásához szükséges eszközök megszerzése.

Photiosz minden szerénytelenség nélkül alkalmas volt a pátriárkai hivatalra. Már megjegyeztük, mekkora hangsúlyt fektetett a képellenesség fenyegetésére. Ennek családi okai is voltak, de ez azért nem magyaráz meg mindent. Az ortodoxia győzelme a valóságban nem volt egészen teljes. Az egyházon belüli harcok lassították a templomokat dekoráló képek helyreállításának folyamatát. A Hagia Szophia-templom még mindig érintetlenül állt, amikor Photiosz pátriárka lett. Ahogy ő írta le: „szomorú látványt nyújtott, miután varázslatos képeit lekaparták; a fény halovány sugarakban áradt a látogatókra, és az ortodoxia arca e tekintetben szomorúnak tűnt". A pátriárka saját termeit a képek védelmezőinek mozaikjaival díszítették: Germanosz, Tarasziosz, Niképhorosz és Methodiosz pátriárka alakjával. Lehetséges, hogy ezek Ignatiosz pátriárka megrendelésére készültek, de valószínűbb, hogy Photiosznak köszönhetjük

őket, mivel olyan szoros kapocs fűzte Taraszioszhoz, Niképhoroszhoz és Methodioszhoz. A templom középső részében Photiosz a Szűz és a gyermek képét helyeztette az apszisba. Ezt abból a szentbeszédből tudjuk, amelyet a kép felszentelésekor tartott, 867. március 29-én. A kutatók sokáig azt hitték, hogy Photiosz ugyanazt a képet írta le, amely ma is a Hagia Szophia apszisában látható. Alapos okunk van azonban feltételezni, hogy ez nem így van. Vannak, akik azt gondolják, hogy a ma látható mozaik létezésére csak a 14. században derült fény, amikor földrengés rázta meg a területet, és elpusztította a fölé rakott mozaikot, amelyet Photiosz írt le. Akárhogy is, a fennmaradt kompozíción Mária egy trónon ül, míg Photiosz a felszenteléskor mondott beszédében a „szemünk előtt mozdulatlanul *álló* Szűzről" beszélt [a szerző kiemelése]. A mozaik felirata így hangzik: „A megtévedettek által elmozdított képeket most kegyes uralkodók ismét a helyükre állítják". A betűk archaikusak, és inkább 8. századi keletkezésre vallanak, mint a 9. század közepére. A szöveg valószínűleg Eirénére és fiára, VI. Konstantinra utal mint „kegyes uralkodókra", a mozaik pedig a 787-es zsinat után készülhetett, hogy mutassa a képek védőinek győzedelmét, éppúgy, ahogyan a Bronzkapun egy Krisztus-képpel helyettesítették a képellenesek keresztjét. Ez számos problémát vet föl. A Photiosz leírta álló Szűz képe pontosan úgy nézhetett ki, mint a nicaeai Mária elszenderülése-templom apszisát díszítő mozaik, amelyet 843 után állítottak helyre. Azelőtt egy kereszt volt a helyén, amelynek nyomai még mindig látszottak a 20. század elején. A képrombolók rendszerint egy kereszttel helyettesítették a figuratív képeket, ez volt az általános gyakorlat, de ha ez így volt a Hagia Szophia ma látható apszismozaikjával is, mi az oka annak, hogy Photiosz nem egyszerűen eltávolíttatta a fedőréteget és a vakolatot? Hiszen a bizánci művészet egyik legcsodálatosabb alkotásáról van szó. Azt is nehéz volna elhinni, hogy a képrom-

bolás második fázisa, amely mindössze huszonnyolc évig tartott, elég volt ahhoz, hogy egy ilyen mozaikot elfeledjenek. Ha meg akarjuk válaszolni a kérdést, bár valóban csak találgathatunk, könnyen lehet, hogy Photiosz rá akarta nyomni a bélyegét a Hagia Szophia-templomra, és azt gondolta, hogy erre egy új apszismozaik a legmegfelelőbb eszköz. 843-ban mindenesetre egy álló (Hodegetria) Szűz jelképezte az ortodoxia győzelmét, s nem egy trónján ülő Mária. Ezért lehetséges, hogy amikor Photiosz mozaikavató szentbeszédére gondolunk a Hagia Szophia-templomban, lelki szemeinkkel inkább egy a nicaeai Mária elszenderülése-templomban található mozaikhoz hasonló képet kell elképzelnünk, s nem azt, amit ma láthatunk a Hagia Szophiában.

Photiosz hangsúlyozta a művészet életszerűségét. Ez nem csupán a művészeti értékítélet hellenisztikus normáinak mechanikus követését jelentette. A mai szem számára a bizánci művészet egyáltalán nem naturalisztikus – vagyis nem törekszik a valósághű ábrázolásra. Inkább szigorú és nagyon ünnepélyes. De Photiosz azt várta a közönségétől, hogy működésbe léptetik képzelőerejüket és érzelmeiket, s így behatolnak a mozaik ábrázolta figurák mögé, és megtapasztalják azok valóját. Ezért ragaszkodott ahhoz az állításához, hogy „a látásból származó megértés messze felülmúlja a halláson át való tanulást". Másképpen fogalmazva: a képzőművészet sokkal közvetlenebbül és tartósabban hat az írott szónál, mert a látás érzéke fölötte áll a hallásénak. Photiosz természetesen abból indult ki, hogy a könyveket hangosan olvasták. Szűz Mária képe a keresztény hit alapjaira tanított: hogy „közbenjár megváltásunkért, és Isten tiszteletére tanít, gyönyörűség szemünk és elménk számára is, s így a bennünk lakozó isteni szeretet felemelkedik az igazság megérthető szépségéhez".

Photiosz ezt nem egyéni keresésként gondolta el, hanem olyan közös vállalkozásnak tekintette, amelynek a liturgia adja meg a megfelelő keretet. A képze-

lőerőt is kollektívként gondolta el, s erre annyival könnyebb is hatni, mint az egyéni képzeletre. Akár tudatában volt ennek, akár nem, Photiosz sokat tett azért, hogy alakítsa a kollektív képzeletet. Minden valószínűség szerint ő áll a *Sacra Parallela* 9. századi kézirata mögött – ez egy Damaszkuszi Jánosnak tulajdonított *florilegium* –, amely nem kevesebb mint 1658 lapszéli illusztrációt tartalmaz. A képek nagy része szenteket és keresztény szerzőket ábrázol, többek között Methodiosz pátriárkát is, ami arra mutat, hogy Photiosz volt a megrendelő. Túl nagy vállalkozás volt ez ahhoz, hogy egy magánszemélynek vagy kolostornak tulajdonítsuk. Olyan portrégalériával szolgált, amely megőrizte a szentek hagyományos ikonográfiáját. Irodalmi megfelelője a Római Ulpius (vagy Elpius) által írt értekezés, amelynek címe „A testi jellegzetességekről", és Krisztus, a szentek, az apostolok, a próféták és az egyházatyák vonásait írja le. A művészektől elvárták, hogy alkalmazkodjanak az egyházi hagyományokhoz. Ugyanakkor a kollektív képzelőerőt megalapozó elvárásokat is alakították.

Volt már szó arról, hogy a képek helyreállítása után sok illusztrált zsoltároskönyv született: ezek közül a Hludov-zsoltároskönyv a legismertebb, amely valószínűleg Photiosz pátriárkának köszönhetően jött létre. A lapszéli képek a különböző verseket magyarázzák. De nemcsak tanító, hanem vitázó szándékkal is készültek: számos közülük az ortodoxia támadói ellen irányult, és élvezettel ünnepelték a képrombolók felett aratott győzelmet. Sokan érveltek már meggyőzően amellett, hogy a képek célja részben a bizánci identitás újrafelfedezése volt, hiszen ez nagyrészt eltűnt a képrombolás időszakában. Az identitást pedig általában negatív terminusokkal a legkönnyebb meghatározni: vagyis úgy, hogy kiválasztjuk az ellenségeit. Bizáncban az eretnekek és a zsidók számítottak hagyományosan ellenségnek. A képrombolást a legnagyobb eretnekségnek állították be, amely az egész birodalmat fenyegette. Ugyanakkor a zsi-

dókkal is könnyen össze lehetett kötni. Photiosz elszántan zsidóellenes volt, és második pátriárkaságának időszakában üldözte is a zsidókat. A bizánci identitás helyreállítása tehát tudatosan reakciós módon történt, vagyis a múlthoz való visszatérést jelentette – és továbbra is a zsidókat tekintette fő ellenségének.

Az az előnye megvolt, hogy Bizánc fenntarthatta: az ő népe az új választott nép, de az meglehetősen furcsa, hogy az illusztrált zsoltároskönyvek alig utalnak az iszlámra mint fő ellenségre. A képrombolás időszaka után bizánci tudósok megpróbálták a Korán alapján bebizonyítani, hogy az iszlám szigorú monoteizmusa hibás, de nem jártak sok sikerrel. Az iszlám olyan probléma maradt, amellyel Bizáncnak soha nem sikerült megbirkóznia. Egy 10. század eleji pátriárka azt bizonygatja a kalifához írt levelében, hogy az iszlám és Bizánc „együtt tündököl, mint két fényes jelzőtűz az ég boltozatján". Úgy tűnik, a pátriárka igencsak meg akarta kerülni a dolgokat.

A művészet és a liturgia

A képek a lehető legpozitívabb módon erősítették az ortodoxiát. Photiosz állítása szerint Mária képének felszentelése a Hagia Szophiában „az ortodoxia hajnalát és felcsillanó napját" jelezte. De fontos volt, hogy a képek ne csússzanak ki az ellenőrzés alól, ahogyan az a képrombolás időszaka előtt történt. Photiosz gondoskodott róla, hogy integrálják őket a hivatalos templomi életbe. Azt az ideát egyáltalán nem támogatta, hogy egy kép varázserővel rendelkezhet. A képek egyre inkább onnan nyerték hatalmukat, hogy összekapcsolódtak a liturgiával. A képrombolás időszaka előtt a bizánci templomok díszítésének nem volt adott rendje, de a 9. század közepétől megjelentek a standard díszítésleírások. A Világítótorony-templom újradekorálását követően a bizánci templomdíszítés állandó elemei lettek a ku-

polában látható Krisztus Pantokrátor-ábrázolások (angyalok karának kíséretében) és a felemelt karral álló Mária képei az apszisban. Az ünnepek ciklusairól szóló képek egészítették ki őket, amelyek az evangéliumok legfontosabb jeleneteit ábrázolták. Ezek hiányoznak a Világítótorony-templomból, ami azt bizonyítja, hogy a standardizáció folyamata ekkortájt még épp csak elkezdődött. Kifejlődését természetesen nem tulajdoníthatjuk csupán Photiosznak, de az biztos, hogy volt része benne. Az ikonográfia soha nem volt túlságosan szigorúan megszabott – mindig hagyott teret a változatosságnak. A központi kupolát például nem mindig a Pantokrátor-figurával díszítették. A konstantinápolyi Szent Apostolok templomában, amelyet a 9. század végén építettek újra, a kupola Krisztus mennybemenetelét ábrázolta. Ennek egy kicsit más volt az üzenete, mint a Pantokrátor-ábrázolásnak, amely az isteni uralomra és rendre fektette a hangsúlyt; a mennybemenetel ennél drámaibb volt, mivel kapcsolatot teremtett Krisztus földi küldetése és mennybéli uralma között. A Krisztus földi életéről megemlékező ünnepek legnagyobbikának számított. A Szent Apostolok templomának új dekorációja a teljes ünnepi kört ábrázolta, s ezzel talán az első volt a bizánci templomok között.

A 9. században kialakuló dekoratív minták organikusan összekapcsolódnak az építészet fejlődésével. A bazilikaszerkezetet felváltotta a centrális terű templom, amelyet egy centrális kupola egyesített. Bár volt némi változatosság az alaprajzokban, ezt a fajta templomot általában befoglalt görög kereszt alaprajzú templomnak nevezik. Ilyenfajta kísérletek már a képrombolás időszaka előtt megjelentek, de csak 843. után fejlesztették ki ezt az épülettípust. A nagy osztrák művészettörténész, Otto Demus szavaival: „koncepcióját alapvetően a boltozatok fejezték ki", amelyek egy centrális kupolában futnak össze. A kupola azt az illúziót kelti, mintha az égből lelógó baldachin volna, és illik a templomépítészet szimbolikájá-

hoz, amely szerint a templom „a földi mennyország, Isten legmagasabb lakóhelye". Az új építészeti stílus a liturgia változásainak is megfelelt – ez is megkezdődött már a képrombolás időszaka előtt. A liturgia gerincét kezdetben a papság és a világi hívők körmenetei jelentették a templom főhajója felé. Ennek a bazilika felelt meg leginkább. Ahogyan egyre inkább feleslegessé vált a körmenet, a szentélyt és az apszisokat egyre inkább elválasztották a templom fő terétől az azt koronázó kupola alatt, és a *templon*, vagyis a szentély határa inkább elválasztó vonallá változott. Az áldozás kellékeit ettől kezdve inkább az északi apszisban készítették elő, és nem kívülről vonultak be velük a templomba. A liturgia drámai játékát immár a papság adta elő, nagy része pedig a szentély határa mögött játszódott láthatatlanul, bár a legfontosabb mozzanatoknak tanúi lehettek a templom főhajójában a kupola alatt összegyűlt hívők is, akik így részt vehettek Krisztus halálában, feltámadásában és megdicsőülésében.

Ennek a tapasztalatnak a jelentőségét növelte a dekoráció. Megint csak Otto Demus szavaival: „Az egész templombelső egyetlen hatalmas ikonná vált, amelynek keretét a falak adták." Ez lehetett talán a képrombolás felett aratott győzelem legteljesebb kifejeződése, de egyszersmind azt is jelentette, hogy az egyes képekhez való viszonyt a liturgia irányította és határozta meg. A képek az érzelmekre hatottak. Hiszen nemcsak Krisztus életét és szenvedését segítettek megjeleníteni, hanem a prófétákat is, akik előre jelezték eljövetelét, az apostolokat, akik hittek benne, az evangélistákat, akik terjesztették az igéit, és a szenteket és mártírokat, akiket ő vezérelt. Az, hogy a képek a liturgiának rendelődtek alá, kivédte azt a veszélyt is, hogy mágikus vagy babonás gyakorlatok fókuszába kerüljenek. Akár tudatosan akarták ezt így a második nicaeai zsinat résztvevői, akár nem, az egyház sokkal hatékonyabban az ellenőrzése alá vonta a képeket, mint a képrombolás kora előtt.

Úgy tűnik, hogy a képek helyreállítása megerősítette a bizánci rendet. Mindezt nem lehet egyedül Photiosz pátriárkának tulajdonítani, de a fennmaradt szövegek és más emlékek nagy része őrá mutat. A kritikus időszak, amelyből a megelőzőnél jóval több információ maradt fenn, Photiosz első pátriárkaságával esik egybe. Photiosz hitt a hagyományokban. Az volt a véleménye, hogy „a hagyománytól való legkisebb eltérés is a hit teljes megvetéséhez vezet". Munkáját restaurációként állította be: a régi rend helyreállításaként. Ez pedig amúgy is jellemző a konzervatívokra. Az általa meghatározott kultúra sok tekintetben tradicionalista volt, abban az értelemben, hogy egy ideálisnak tekintett múltra tekintett vissza. Ugyanakkor a múltból vett elemeket úgy rendezte el, hogy valami egészen újat hozzanak létre. A folyamatnak megvolt a saját logikája, de világos meghatározását Photiosznak az az elhatározása adta meg, hogy megvédi az ortodoxia győzelmét. A képek helyreállítása önmagában még nem volt elegendő. Photiosz központi szerepet tulajdonított a képeknek az ortodox egyházban, de sebezhetőek maradtak volna, ha nem illeszkednek be tökéletesen az egyház hagyományaiba. Ez azt jelentette, hogy alárendelték őket a liturgiának, és hogy a megfelelő autoritások tartották őket ellenőrzésük alatt.

A makedón reneszánsz

Photiosz nemcsak egy idealizált múltra nézett vissza: a birodalom múltját kereste, Konstantin és Jusztinianosz múltját. Mint minden bizánci, ő is elfogadta, hogy a császár Isten adta hatalommal rendelkezik. Meggyőződése volt, hogy a birodalom egészsége a császár kegyességétől függ, és hogy a birodalmat mindig a császár erényei újították meg. Ez nem azt jelenti, hogy az egyes császárokkal mindvégig zökkenőmentes volt a kapcsolata. 868-ban, miután egy ál-

lamcsíny I. Baszileioszt, a makedón dinasztia megalapítóját helyezte a trónra, Photiosznak el kellett hagynia pátriárkai státusát. Kilenc évvel később riválisa, Ignatiosz halála után ismét ő lett a pátriárka – a császár gyermekeinek nevelőjeként újra szert tett I. Baszileiosz bizalmára. Ez nem volt elég ahhoz, hogy Baszileiosz utódja, VI. Leó is kedvelje – amikor 886-ban trónra került, gyorsan elbocsátotta Photioszt.

Photiosz ezért teljes mértékben a tudatában volt a császárral való viszonya fontosságának. Az egyik leggyönyörűbb művészeti alkotás, amit támogatott, Naszianszi Gergely prédikációinak illusztrált kiadása volt, amelyet ma Párizsban őriznek. Photiosz pátriárkaságának második időszakában ajándékozta I. Baszileiosznak a kéziratot. A címlapon Baszileiosz látható, amint átvesz egy koronát Gábriel arkangyaltól és egy hadizászlót Illés prófétától. Ezt a császárné, Eudokia portréja követi, fiaival, Leóval és Sándorral. Nem nehéz kitalálni, hogy Photiosz miért Naszianszi Gergely prédikációit választotta a császár számára ajándékul. Gergely nemcsak nagy egyházatya volt, de I. Theodosius nevezte ki Konstantinápoly pátriárkájává – rá pedig, bár néha unokájával, II. Theodosiusszal egybeolvasztva, az új Róma egyik nagy keresztény császáraként emlékeztek. Photiosz szándékosan játszott ezzel a párhuzammal Gergely és Theodosius, illetve önmaga és I. Baszileiosz között. Gergely és Theodosius együtt le tudta győzni az ariánus eretnekséget; Photiosz hasonló címet ajánlott a császárnak mint a képrombolás legyőzőjének. Arra is emlékeztette, hogy ha meg akarnak felelni a pozíciójukkal járó felelősségnek, akkor együtt kell dolgozniuk.

A lapszéleken illusztrált zsoltároskönyvekkel szemben Naszianszi Gergely homíliáinak gyűjteménye egész oldalas képekben bővelkedik. A császári portréktól eltekintve témájuk nagyrészt bibliai, de vannak a szentek életéből vett epizódok és történelmi jelenetek is közöttük. Érdekességüket részben az adja, hogy nagyon érzékenyen magyarázzák az illusztrált

szövegrészeket. Ez Photiosznak köszönhető. A stílust a névtelen művész(csoport) határozta meg, minden bizonnyal Photiosz egyetértésével. Az illusztrációk az illuzionista festői stílus első megnyilvánulásai, amely jellemző maradt a makedón császárok udvarának művészetére. Ennek mesterművei a Leó-Biblia, a Párizsi zsoltároskönyv és a Józsué-tekercs, amely a 10. század közepe táján keletkezhetett. Az ezeket megalkotó művészek rengeteget tanultak a klasszikus festészet technikáiból, olyannyira, hogy klasszikus elemekkel is élnek, mint amilyen például a megszemélyesítés.

A korszak bizánci festészetének nyilvánvaló visszafordulása a klasszikus művészethez a „makedón reneszánsz" kifejezés létrejöttéhez vezetett. Ahogyan a „Karoling reneszánsz" is hasznos terminus, hiszen leírja a nyugati kultúra fejlődési irányát a 8. század végén és a 9. században, a „makedón reneszánsz" terminust arra használják, hogy leírják vele a bizánci kultúrát a makedón dinasztia uralkodása idején: a 9. század közepétől a 11. század közepéig. A reneszánsz a szó szigorúan vett értelmében nem a legmegfelelőbb szó arra a kulturális megújulásra, amely Bizáncban és a középkori Nyugaton történt időről időre. Sokan kerestek rá jobb szót, de nem sok sikerrel. Talán az a legjobb, ha a „reneszánszt" afféle rugalmas terminusnak tekintjük, amely nem jelent mást, mint sokféle formában előforduló kulturális megújulást. Ugyanakkor, bár meglehetősen esetleges szálak kötik csak össze őket, a Karoling és a makedón reneszánsz meglepően sok közös vonást mutat. Mindkettő egy udvari elit terméke volt, s ezért bizonyos mesterségesség jellemezte őket; mindkettőt a keresztény Római Birodalom ideológiai támaszának szánták; mindkettő Konstantin keresztény birodalmát tekintette modelljének, azt próbálták újrateremteni idealizált formában; és mindkettő kialakította a maga minuszkuláris folyóírását, s ez felváltotta a lassúbb, nehézkesebb unciális betűvetést. Természete-

sen volt köztük különbség is: egyrészt a nyelv, másrészt Konstantinápoly városa... Aachent egyszerűen nem lehetett összehasonlítani Konstantinápollyal – a pápai Rómának pedig soha nem volt esélye arra, hogy a Karolingok birodalmának fővárosa legyen. Ennek három oka volt. Először is, a Karoling uralkodó és a pápa viszonya nagyon sokban különbözött a bizánci császár és a pátriárka kapcsolatától. Róma távolsága a Karoling hatalmi centrumoktól olyan önállóságot biztosított a pápáknak, amilyennel a pátriárkák soha nem rendelkeztek, hiszen közvetlenül a császár szomszédságában kellett élniük. Másodszor: a Karoling Nyugaton a képzett elit nagyrészt az egyházi emberekből került ki, míg Bizáncban sokkal többen voltak a világiak. És végül: a Karoling-birodalom kevésbé volt egységes, mint a bizánci: egyrészt egy uralkodói dinasztia tisztelete, másrészt valamilyen fokú etnikai közösség tartotta egyben. Ezzel ellentétben Bizáncban a főváros volt a birodalom: a hatalom és erőforrásai példa nélküli módon Konstantinápolyban sűrűsödtek össze. Bizánc történelmének nagy része megegyezik a főváros történelmével. Ezek a különbségek alakították a Karoling- és a makedón kor kulturális újjáéledését, és biztosították sajátos jellegüket. De közös céljuk az volt, hogy a klasszikus műveltség maradványait a keresztény társadalom szolgálatába állítsák, s így új szintézist teremtsenek, amely igazolja a császári uralomban kicsúcsosodó hierarchikus rendet.

Vagyis a megújulásnak ezeket az időszakait nagymértékben a politika határozta meg. A klasszikus művészet utánzása mindig is az elit ízlését jellemezte, különösen Bizáncban. Az oktatásnak szintén nagy szerepe volt a bizánci elit meghatározásában. Ez nem azt jelenti, hogy nem sikerülhetett írástudatlan kalandoroknak is beférkőzniük a soraiba és a legmagasabb pozíciókba emelkedni, mint azt például I. Baszileiosz példája is bizonyítja, de azért az ilyen felkapaszkodottak is csaknem mindig tisztelték a tu-

dást, és gyermekeiket a legjobb oktatásban részesítették. I. Baszileiosz Photioszra bízta fiai nevelését.

A bizánci oktatás alapját a magániskolák jelentették. A középiskolákban leginkább grammatikát oktattak, s a diákok itt sajátították el az irodalmi görög nyelvet. Ezek világi intézmények voltak – ebben az időben a bizánci egyház még nem vállalt különösebb felelősséget az oktatás területén. A legtöbb ilyen iskola Konstantinápolyban működött. Biztosan akadt néhány a provinciák centrumaiban is, de nincs róluk tudomásunk. Az ígéretes tehetségű diákokat általában Konstantinápolyba küldték tanulni. Egy-egy iskola sikere azon múlott, hogy mennyire sikerült a vezetőjének elhelyeznie tanítványait a bizánci állami hivatalokban, és a legsikeresebb középiskolák valószínűleg anyagi támogatást is kaphattak a császártól vagy a pátriárkától. Az iskolamester pozíciója a volt tanítványok hálózatának középpontjában gyakran igen befolyásossá tette a tanítókat, s ezért igyekeztek is kapcsolatban maradni legkiválóbb tanítványaikkal. Egy-egy mester tanítványaiból klikkek alakultak, hogy segítsék egymás karrierjét. Az iskolaéveik alatt kialakított kötelékek a legtartósabb kapocsnak számítottak a bizánci elit tagjai között.

A középiskolák fő célja az volt, hogy biztosítsák a bizánci hivatalnokok megfelelő képzését. Csak nagyon kevés diák akart tovább tanulni. Nem is létezett még egyetemi oktatás. Az állam időnként támogatott egyes kiemelkedő tudósokat, akik magasabb szintű oktatásra is képesek voltak. A legambiciózusabb vállalkozás Bíborbanszületett Konstantin császáré (945–959) volt: ő filozófia, retorika, geometria és asztronómia tanszéket hozott létre. Az ígéretes diákoknak anyagi támogatást is adott, és meghívta őket a császári asztalhoz vacsorázni. Intézkedéseinek célja az volt, hogy emelje a hivatalnokok képzettségét.

Így tehát az oktatás támogatása nem volt egészen önzetlen cselekedet. A tudás és az iskolázottság érté-

kes árucikknek számított a bizánci társadalomban. Sikeres karrierek előtt nyitották meg az utat. Ugyanakkor kontrollálni is kellett őket. A 9. századtól egyre gyakrabban megjelenő klasszikus szövegek újabb és újabb kiadásai az ókori szerzők által összegyűjtött széles körű tudás és tapasztalat továbbadását tették lehetővé. Ez fenyegetést jelentett a császári hatalom számára, amely isteni törvényeken nyugodott ugyan, de a klasszikus múltból származó tudást kevéssé tudta ellenőrizni. A politikai rezsimek mindig is arra vágytak, hogy kontrollálhassák a múltat. Ezt próbálta tenni Bíborbanszületett Konstantin is, amikor a császári hivatalok szükségleteihez igazította a múltból származó tudást. Vezetése alatt egy csapatnyi tudós átolvasta a teljes ókori irodalmat, és a bennük található információkból katalógust állítottak össze olyanféle címszavakkal, mint a „cselszövésekről" vagy a „követségekről". Így egy hatalmas enciklopédia jött létre – 53 kötetből állt. Célja az volt, hogy a császárnak biztosítsa a jelentős múltbéli tudás monopóliumát, s ezt olyan sikeresen tette, hogy számos szöveg fenn sem maradt más formában – csak az enciklopédiában közölt részletek maradtak ránk.

A Bíborbanszületett Konstantin megrendelésére készült munkák közül a leghíresebb a császár Szertartáskönyve volt, amely az év legfontosabb udvari ceremóniáinak protokolláris előírásait tartalmazza. A szertartások jelentették a hivatalos udvari kultúra magvát Bizáncban. Ez ruházta fel jelentéssel az udvari kultúrát, amely e nélkül nagyon mesterkélt lett volna. Számos nagy művészeti alkotás ünnepi célokra készült: az az automata például, amely olyan mély benyomást tett az idegen látogatókra. A Szertartáskönyv előszavában Bíborbanszületett Konstantin megmagyarázza, hogy azért készítette ezt a gyűjteményt, hogy „a birodalmi rend legnagyobb szabású és tiszteletet keltő arcát megmutathassa". Hangsúlyozta a ceremóniák fontosságát, hiszen ezek képviselik a Bizánci Birodalom alapját képező isteni ren-

det: „A dicséretes rend arra szolgál, hogy a birodalmi kormányzás még fenségesebbnek látsszék, és nagyobb eleganciára tegyen szert. Ezért mindenki megcsodálja: a barbárok és saját népünk is." Az volt tehát a célja, hogy láthatóbbá tegye Bizánc felsőbbrendűségét. Liutprand, Cremona püspöke jó tanú volt erre. 968-ban I. Ottó, a germán uralkodó Konstantinápolyba küldte. Amikor hazaért, magával akart vinni valamennyit abból a selyemből, amely annyival emelte a bizánci udvari szertartások pompáját. Kérését visszautasították. A császár képviselője azt mondta neki, hogy ahogyan a bizánciak „minden más nemzet fiait felülmúlják gazdagságukban és bölcsességükben, ugyanúgy megilleti őket a jog, hogy öltözködésükben is ezt tegyék. Akik egyedülállóak erényeikben, azoknak ruházatuk szépségében is egyedülállónak kell lenniük".

Az erény pedig az ortodoxiából magából származott, amelynek ideális megtartója és védelmezője a császár volt. A birodalmi udvari ceremóniákat erősen meghatározták a vallásos elemek: a legnagyobb ünnepeknek része volt a város kegyhelyeit útba ejtő körmenet. A legfontosabb helyszín a Hagia Szophia-templom volt: itt koronázták meg az uralkodót, és ennek hatalmas kupolája alatt találkozott minden év karácsonyán a pátriárkával, hogy békecsókot váltsanak. Ez a császár és a pátriárka harmóniáját szimbolizálta – hiszen ideális esetben ez volt az isteni kegyelem biztosítéka. A császári palota maga is fontos szerepet töltött be Bizánc vallási életében. Ez magyarázza azt is, hogy 843 után olyan gondosan restaurálták a körzetében található valamennyi templomot és kápolnát. Ezek közül a legjelentősebb a Világítótorony-melletti Szűz Mária-templom volt: számos ereklyét őriztek itt, köztük a passió csaknem valamennyi relikviáját. Az ereklyék igazolták Bizánc igényét az új Jeruzsálem címére, de ami ennél is fontosabb, a császári palotát és a császári hatalmat Konstantinápoly szent városának középpontjába helyezték. Semmi

sem mutatja ezt világosabban, mint az, hogy Bíborbanszületett Konstantin 945-ben a császári palotába hozatta az addig Edesszában őrzött Mandyliont. Ez volt a keleti kereszténység egyik legszentebb ereklyéje: az a szövetdarab, amely varázslatos módon őrizte a Megváltó arcvonásait, és a legenda szerint Krisztus maga küldte el Abgarnak, Edessza uralkodójának. Az ereklye Konstantinápolyba költöztetése Bíborbanszületett Konstantin uralkodásának egyik nagy eseménye volt, s megerősítette uralkodásának jogosultságát. Az esemény megörökítésére készített ikonon Abgar látható, amint felmutatja a Mandyliont. A képen a bizánci császár palástját viseli, és vonásai is feltűnően hasonlítanak a császár arcához.

A ceremóniák, a kolostori élet és a műpártolás

Bíborbanszületett Konstantin tisztában volt az ünnepségek fontosságával, és tudta, hogyan kell őket a politika és az uralkodódinasztia szolgálatába állítani. Megalapított egy új ünnepet Nagy Konstantin emlékére, akit ekkor már régóta szentként tiszteltek. A ceremónia során a császár a palotától a császári mauzóleumhoz vonult a Szent Apostolok templomában, ahol a pátriárkával találkozott. Először tömjént hintett édesapja, VI. Leó és nagyapja, I. Baszileiosz sírjára, aztán elmondott egy imát Nagy Konstantin sírkövénél. Ezzel a makedón dinasztia legitim voltát hangsúlyozta. A birodalmi ünnepek másik színtere a lóversenytér volt, ahol a császár elnökölt a játékok fölött. Itt fogadta népének hivatalos üdvözlését is. Bár ekkor már csak ceremoniális jelentősége volt, ez mégis megerősítette a császárt a népéhez fűző köteléket az új Rómában. A szertartások jórészt politikai folyamatokat helyettesítettek Bizáncban. Minden társadalomban élnek rítusok és ünnepek, de ezek jelentőségét ritkán használták ki annyira, mint itt. A gondosan kidolgozott ünnepi rend a bizánci hivatalos

élet és a kultúra megkülönböztető jellegzetessége volt, sokkal inkább, mint az iszlámban vagy a középkori Nyugaton.

Az ünnepi szertartások organikusan fejlődtek Bizáncban. A Bíborbanszületett Konstantin Szertartáskönyvében szereplő elemek egy része a 6. századig nyúlt vissza, de megfelelően csak VI. Leó (886–912) írta le őket. Ez jellemző volt a császári presztízs helyreállítását célzó törekvésekre a képrombolás veresége után. A legnagyobb hangsúly az udvari hierarchiára, a tisztviselők és főméltóságok besorolására esett és arra, hogy ki hol ült az állami vacsorákon. A ceremóniák leleplezték a császári uralmat támogató hierarchiát. A szertartások kodifikálása összhangban volt a makedón udvar enciklopédiakészítő szenvedélyével, bármilyen formában jelent is meg: Szümeón Metaphrasztész összeállította a szentek életének hivatalos változatát; II. Baszileiosz megszerkesztette a *Menologion*t, a szentek napjainak hivatalos kalendáriumát; VI. Leó a hadviselésről írt értekezést *Taktika* címmel; Bíborbanszületett Konstantin pedig megírt egy államtudományi kézikönyvet, a *De Administrando Imperió*t, és összeállíttatta a már említett 53 kötetes enciklopédiát. Ezek a művek azonos szándékkal születtek: hogy állandó alapot biztosítsanak a birodalmi kormányzásnak, és legitimálják a császár hatalmát. Azt feltételezték, hogy az uralkodó hatalma megváltoztathatatlan. Ez természetesen csak vágyálom volt. A makedón reneszánsz nem állította meg a kulturális változási folyamatokat Bizáncban, de olyan ideál maradt, amelyre a későbbi Bizánci Birodalom vágyakozással tekintett vissza. A makedón reneszánsz a hivatalos kultúra produktuma volt, s ebből az következett, hogy nem jelentkezett olyan dinamizmussal, mint az iszlám vagy a középkori Nyugat kulturális fejlődése. Nyilvános arca túlságosan merev és szűklátókörű volt. Hivatalos művészete a múlt felé fordult.

Két módja is létezett azonban a bizánci kultúra

megkövesítésével fenyegető hagyományoktól való menekvésnek: a kolostori élet és a műpártolás. Ez fura párosításnak tűnhet, de ezek biztosították a bizánci kultúra különlegességét. A kolostorok az arisztokrata élet középpontjában álltak. Afféle családi kegyhelyként szolgáltak. Az elit úgy élte ki kegyes hajlamait, hogy kolostorokat és szent embereket patronált, s presztízsüket emelte a különböző kolostori reformmozgalmak támogatása is, amelyek időnként végigsöpörtek a Bizánci Birodalmon. Előfordult az is, hogy maguk az arisztokraták voltak a reformerek.

A képek tiszteletének restaurációja során a kolostorok egy időre háttérbe szorultak, de az arisztokrácia támogatásának köszönhetően hamarosan visszanyerték gazdagságukat és befolyásukat. A szerzetesek rétege mindig nagyon fontos szerepet töltött be a bizánci kultúrában. A kolostorok kezdeményezték a liturgia változásait, és biztosították azt is, hogy megmaradt az ikonok központi szerepe a bizánci vallásos életben. A kolostori élet határozottan rányomta a bélyegét Bizáncra. Hatása annál is nagyobb volt, mert nagyrészt kimaradt a hivatalos kultúra köréből.

A művelt elit másik menekvési útja a műpártolás lett, amely gyakran a klasszikus oktatás eredménye volt. Az ókori szobrokat, amelyek még mindig sok helyütt láthatók voltak a főváros közterein, továbbra is nagyra értékelték naturalizmusukért. Néhány bizánci udvaronc annyira rajongott az ókori kultúráért, hogy pogány tendenciákkal vádolták őket. Az ilyen vádaskodások az udvari intrikák mindennapos jelenségei voltak, de alapjukat az adta, hogy a művelt elit továbbra is kultiválta a klasszikus ókor remekeit. Ugyanakkor a bizánciak nagyra értékelték az iszlám arabeszk és absztrakt díszítéseit. Az iszlám művészetnek ez az oldala hatott leginkább a bizáncira. Egyik vonzerejét az jelentette, hogy jelentése teljesen semleges volt, de a mesteremberek munkáját nem volt nehéz nagyra értékelni. Még Bíborbanszületett Konstantin is dicsérő szavakkal illette azt az arab serleget,

amelyet egy barátja küldött neki. A művészet szeretete összekapcsolta az iszlám, Bizánc és a középkori Nyugat elitjét. Főleg a luxustárgyak köré épült: az iszlám ötvösművészet és kristályok köré; a Bizáncra és a Nyugatra is jellemző zománcozott és elefántcsont tárgyak köré; és a selymek köré, amelyek bizánci vagy muzulmán mesteremberek munkái is lehettek – a szakértők is nehezen tudják megkülönböztetni őket. Az ízlést nagymértékben az iszlám határozta meg. A kulturális egység hagyománya egyre kevésbé volt látható.

Az igazság az, hogy a 9. század végére az iszlámnak, Bizáncnak és a latin kereszténységnek nem sok közös vonása maradt. Legfőképpen a vallás osztotta meg őket. Az iszlámot a megalkuvás nélküli egyistenhit jellemezte, és követői abban hittek, hogy övék a végső tudás kulcsa. A bizánciak az Újtestamentum választott népének látták magukat, és megvetették a latin kereszténységet, amely viszont egyre inkább a pápai hivatallal, Szent Péter örökségével azonosította magát. Az iszlám rengeteg várost hozott létre Spanyolország területétől Kínáig. Urbánus társadalom volt, amelyben a kereskedők nagyon fontos szerepet töltöttek be. Ezzel szemben Bizánc egy nagyváros volt, amely többé-kevésbé a birodalmat jelentette. Láthatjuk, hogy ez a hite nagyrészt illúzió volt – az ünnepségek és a színházi jelenetek mesteri szervezése tartotta fenn. Nyugaton ekkor még nem is nagyon létezett valódi nagyváros. Bizánc mezőgazdasági társadalom maradt, s a katonák és a szerzetesek irányították. Végül mindegyik középkori civilizáció saját elképzeléssel rendelkezett a vallási célú művészetről – s ez volt különbségük legfőbb alapja. Az iszlám elutasította a figuratív ábrázolást, s szigorú egyistenhitének megfelelően a kalligráfiát és az absztrakt díszítőelemeket alkalmazta. A káprombolás traumatikus időszakai után Bizánc hű maradt ahhoz a hitéhez, hogy a képek a lelki közvetítő szerepét játszhatják, míg a Nyugat oktató funkciójukat hangsúlyozta.

A normannok Szicíliája: lezárás

A 9. századra véget ért a szétválás folyamata. A római világ romjaiból három teljesen különböző civilizáció sarjadt ki – talán csak a luxustárgyak iránt érzett arisztokrata vonzalmak hagytak meg némi egységet. Több évszázadnyi elkülönültség után azonban az iszlám, Bizánc és a Nyugat hirtelen összetalálkozott Szicília szigetén. Ez annak következtében történt, hogy a kalandozó normannok a 11. század vége felé elfoglalták a szigetet. Olyan tapasztalat volt ez, amely jól megmutatja a középkori történelem sajátosságait és azt is, hogy eddigre mennyire különbözővé vált egymástól az iszlám, Bizánc és a Nyugat kultúrája. Szicília normann uralkodói mindhárom kultúrából jócskán merítettek, s így kialakították saját életstílusukat és kultúrájukat, amelyet a modern ízlés mindig is nagyon vonzónak talált. A normann udvartartás megteremtette azt az illúziót, hogy talán lehetséges volna összekombinálni a különböző középkori civilizációkat, s így olyan új kulturális szintézist hozni létre, amely megint egyesíthetné a mediterrán világot. A valóság azonban ezzel épp ellenkező képet mutatott: az iszlám, Bizánc és a Nyugat nagyon is különböző volt ahhoz, hogy ez lehetséges legyen. A Földközi-tenger világa megosztott maradt.

A harc Szicíliáért

Szicília a mediterrán világ középpontja. Mindig is ellenséges kultúrák találkoztak össze a szigeten. Az i.e. 8. századra görög gyarmatok és föníciai települések népesítették be. Aztán az i.e. 3. században Róma pró-

bálta makacsul megszerezni a görögöktől és a karthágóiaktól, s ez nemcsak a sziget fontosságát mutatta, hanem azt is, hogy ez az első és legjelentősebb lépés a mediterrán területek fölötti teljes uralomhoz. Szicília 553-as elfoglalása hasonlóképpen alapvető része volt Jusztinianosz tervének, hogy újraalapítsa a Római Birodalmat. Amíg a sziget a bizánciak kezén volt, birodalmuk meghatározó Földközi-tengeri hatalom maradt. Szicília stratégiai fontosságával természetesen ők is tisztában voltak – ezt mutatja elszánt ellenállásuk az arab támadásokkal szemben a 9. század folyamán. Az arabok már a 7. század végén megpróbálták megszerezni a szigetet, de csak a 9. század elején jártak sikerrel, amikor 831-ben sikerült bevenniük Palermót. Siracusát viszont, a sziget bizánci fővárosát csak 878-ban foglalták el. A bizánciak azért továbbra is kitartottak Dél-Itáliában, ahol Barit tették meg központjukul. Soha nem adták fel a reményt, hogy visszaszerezhetik Szicíliát, még akkor sem, amikor utolsó erősségeik, köztük például Taormina, a muzulmánok kezére kerültek a 10. század folyamán.

Eddigre Szicília már az iszlám világ része lett, és Palermo volt az egyik központi városa, ahogy azt Ibn Hawkal 970-es látogatása során megörökítette. Több mecsettel dicsekedhetett, mint bármely más város, amelyet Ibn Hawkal látott – azt állítja, hogy több mint kétszáz mecset volt Palermóban, és ez talán nem is túlzás, hiszen a helyi szokás szerint minden család saját mecsetet épített. Ez néha egészen szélsőségessé vált: az utazó házigazdájának fia például ragaszkodott hozzá, hogy saját mecsetje legyen. A város minden bizonnyal népes volt. Ibn Hawkal becslése szerint a hentesek mecsetjéhez mintegy 7000 emberből álló gyülekezet tartozott. Megfigyelése szerint az imádkozók harminchat sorban helyezkedtek el, és minden sorban körülbelül kétszáz férfi imádkozott. Túl sok a meghatározatlanság ahhoz, hogy ebből pontosan következtetni tudjunk Palermo lakosainak számára, de mivel a mecset csak egy mesterség

számára volt fenntartva a város egy negyedében, és mivel Palermo összesen öt negyedből állt, Ibn Hawkal adatai azt mutatják, hogy meglehetősen népes város lehetett. Mély benyomást tett rá a város kereskedelme és a környező földek termékenysége, ahol a terület új urai új növényeket kezdtek termelni: ők vezették be például a rizst és a cukrot. Palermo gazdagsága részben a sziget természeti erőforrásaiból származott, részben pedig földrajzi helyzetéből. Épp a földközi-tengeri kereskedelem fő kelet–nyugati tengelye mentén feküdt, amelyet most az iszlám uralt, ugyanakkor Észak-Afrika karavánvárosaiból is könnyen elérhető volt, s nem esett messze az északabbra fekvő itáliai kereskedővárosoktól sem – ezek ugyan még csak ekkortájt alakultak ki, de máris Palermóba szállították a Nyugatról származó nyersanyagokat. A tengerhez legközelebb eső negyed, az as-Saqalibah a szláv rabszolgákról kapta a nevét, akik a Nyugat legfőbb exportcikkeit jelentették az iszlám uralom alatt álló területekre.

Palermo emírjének saját negyed állt rendelkezésére a városban: ez magában foglalta a palotát, a börtönt és a fegyverraktárt is, de az emír általában csak a város névleges ura volt. A sziget kisebb hercegségekre oszlott: ezek könnyen egyesítették erejüket, ha külső támadás érte őket, például a 11. század elején, amikor a bizánciak koncentrált támadást indítottak, hogy visszaszerezzék Szicíliát. A hadjáratot II. Bazileiosz (976–1025) indította uralkodásának végén, és csak 1041-ben adták fel. A bizánciaknak sikerült egy hídfőállást kiépíteniük Messinában, de ennél tovább nem jutottak. Annál is meglepőbb, hogy egy kisebb normann kalandorcsapatnak Roger gróf vezetése alatt 1061-ben sikerült bevennie a várost. Két évvel később Ceraminál fényes győzelmet arattak a palermói emír seregei fölött. 1072-ben győztesen vonultak be Palermóba. A helyiek még mintegy húsz éven át ellenálltak, de ez nem változtat azon az alapvető tényen, hogy egy alig ezer főből álló csapatnak alig tíz

év alatt sikerült meghódítania a szigetet. Ez már maga is meglepő volt, de még meglepőbb, hogy a normannok egyáltalán Szicíliába jutottak, s ráadásul az iszlám erőktől vették el a területet.

Mint más északi népcsoportok is, a normannok először zarándokként érkeztek Dél-Itáliába: volt, aki innen Jeruzsálembe tartott, mások pedig kedvenc harcos szentjük, Mihály kegyhelyéhez jöttek Monte Garganóba. Néhányan hátramaradtak, és vagy a salernói és capuai longobárd hercegek, vagy a Bariban állomásozó bizánci alkirály szolgálatába álltak. Uraik nagyra értékelték a harcban való jártasságukat; uralmi törekvéseiket viszont már kevésbé, különösen amikor néhány vezetőjük önállósította magát. A legfélelmetesebb közülük Robert Guiscard volt, a tucatnyi Hauteville fivér egyike, akik szerencsét próbálni érkeztek délre Normandiából. Melfit tették meg határbástyájukul, s innen támadták a longobárd és bizánci területeket egyaránt, de az elvileg pápai védelem alatt álló közeli Benevento szenvedett a legtöbbet tőlük. IX. Leó pápa (1048–1054) szövetséget szervezett a normannok ellen, de ennek eredménye csak az volt, hogy a civitatei csatában 1053 nyarán megverték és foglyul ejtették. Ez számos következménnyel járt, de a legfontosabb az volt, hogy a pápaság újraértékelte a normann fenyegetést. 1059-ben az új pápa, II. Miklós a normannok egyik vezetőjét, Aversai Richárdot a capuai longobárd hercegség urává tette meg, Robert Guiscard pedig Apulia és Calabria bizánci területeit, valamint Szicília muzulmán szigetét kapta meg. Robertnek először természetesen meg kellett hódítania ezeket a területeket. A normann vezetők cserébe azt ígérték, hogy biztosítják a pápaság számára olyannyira szükséges védelmet. Ennek a pápai pálfordulásnak a kitervelője Desiderius, Monte Cassino apátja volt. Ő volt az első, aki látta, hogy hasznosabb lesz a normannokkal együttműködni, mint összetűzésbe kerülni velük. A várt jutalom nem is maradt el: a normann

vezetők bőkezű adományokkal támogatták az apátságot. Monte Cassino apátsága a leghíresebbek közé tartozott – presztízsét alapítójának, Szent Benedeknek köszönhette. Nemcsak hihetetlenül gazdag volt, hanem a dél-itáliai politika egyfajta döntőbírája is – bár sokan inkább a politika szélkakasának nevezték. Csak egy pápai áldás kellett, és a normannok brigantiból mindjárt a hit harcosaivá lettek. Ahogy Monte Cassino egy krónikása írja: „Robert [Guiscard] herceg megbánta múltbéli bűneit, és szembeszállt a jelen és jövőbeli bűnökkel, s így elkezdte szeretni a papokat". Más szavakkal tiszteletreméltó figura lett. Dél-Itália városai, amelyek addig bezárták előtte kapuikat, meglepően könnyedén adták meg magukat, miután 1059-ben Melfiben a pápa beiktatta birtokaiba, s 1071-ben a bizánci fennhatóság alatt álló Bari is beadta a derekát. Robert Guiscard Szicília bevételét legfiatalabb öccsére, Roger grófra bízta, s amint már láttuk, ő is nagyszerű eredményeket ért el.

Kozmopolita kultúra

Miután ilyen meglepően könnyedén megszerezték Dél-Itáliát és Szicíliát, a normannoknak meg is kellett szervezniük az új területeket. Robert Guiscard 1085-ben bekövetkezett halála után egy ideig úgy tűnt, hogy ők is a belháborúk áldozatául esnek, ami annyira jellemző volt Dél-Itáliára. Guiscard fiai egymással harcoltak, de Roger gróf, Szicília legyőzője sikeresen távol tartotta magát a dinasztikus marakodástól. 1101-ben halt meg, és két fiút, egy hét- és egy ötéves gyermeket hagyott maga után. Ez általában katasztrófához vezetett, de Roger gróf olyan ügyesen végezte a dolgát, hogy úgy tűnik, özvegyének, Adelaidenek nem került különösebb erőfeszítésébe, hogy biztosítsa gyermekei jogait. Végül a fiatalabb lett apja örököse – őt szintén Rogernek hívták. Amikor 1112-ben elérte a nagykorúságot, ünnepélyesen lovaggá

ütötték: erre az emírek régi palermói palotájában került sor. Az eseménynek más szempontból is nagy jelentősége volt: azt jelezte, hogy a normann hatalom középpontja Szicíliában Messinából Palermóba tevődött át. Ezt a lépést Roger herceg még nem merte megtenni, mert Palermo veszélyesen muzulmán város volt. II. Roger viszont apjával ellentétben már Szicíliában nőtt fel. Majdnem bizonyos, hogy görögül és arabul is beszélt (aláírásai határozottan arra vallanak, hogy görögül jobban írt, mint latinul), hivatalnokai pedig a latin mellett a görög és az arab nyelvet is használták.

Szicília lakossága még ekkor is javarészt muzulmán volt. Ugyanakkor a megmaradt görög közösségek megerősödtek: a normann győzelem új lehetőségeket nyitott meg, s ezért sok görög vándorolt be a szigetre. A legerősebbek Messina környékén voltak, amely nagyrészt görög város lett. A latin jelenlétet mindössze néhány francia püspök és a hozzájuk tartozó papság képviselte (őket a legnagyobb püspökségekben, például Messinában és Cataniában helyezték el), és az a néhány normann család, akik segítettek Roger grófnak meghódítani a szigetet. Roger egyik erőssége az volt, hogy nem osztogatta szét a megszerzett területeket harcostársai között. Ezzel szemben a kontinensen számos zavargó dinasztia jött létre és követte egymást – normann és helyi családok egyaránt. Mivel a latin jelenlét olyan gyenge volt, II. Rogernek valóban nem volt más választása – legalábbis uralkodásának első éveiben –, mint hogy a palermói muzulmán emírek stílusában uralkodjon a sziget fölött. Ezért „megkeresztelt szultánnak" nevezték: átvette a régi palotát, és elkezdte átrendezni, megtartotta a hárem intézményét, és akárcsak korábban Palermo emírjei, beavatkozott az észak-afrikai muzulmán államok ügyeibe, s számos kikötőjüket saját védelme alá helyezte.

II. Roger kormányzásának alapja a *díván* volt: ezt is a palermói emírségtől vette át. Hivatalos nyelve az

arab és a görög volt. Feljegyzéseket készítettek a határokról, a parasztokról és az általuk befizetett adókról. Úgy tűnik, II. Roger alaposan ellenőrzése alatt tartotta a *díván* felépítését. Jellemző, hogy vezetését inkább görögökre bízta, mint arabokra. Az utóbbiak alacsonyabb pozíciókat töltöttek be, és egyre nagyobb számban tértek át a kereszténységre. Az arabok domináltak viszont a palotában, akár áttértek, akár nem – itt a hárem egyfajta házi adminisztrációként szolgált. Ekkortájt Roger még toleráns volt az iszlámmal szemben. Legjobb katonái közül is sokan muzulmánok voltak. A görögöket is szerette, és folytatta apja hagyományát: támogatta az új görög kolostorok létrejöttét. Uralkodásának nagy részében Antiokhiai György volt a legfőbb minisztere. Ő görög volt, eredetileg Antiokhiából származott, és II. Roger előtt Mahdija emírjét szolgálta. Jól képzett tengeri parancsnok volt, de hamarosan az ő felelőssége lett az egész kormányzat irányítása. Pecsétjén a következő felirat állt: „György emír, az arkhónok arkhónja". Az emírek emírjeként is emlegették. Címei még inkább hangsúlyozzák a királyi kormányzat kozmopolita jellegét. György nagy építménye a palermói Martorana-templom, vagy helyesebben a Santa Maria dell'Ammiraglio, amelyet 1143-ban alapított. Úgy tűnik, családi mauzóleumnak szánta. A templom előterében temették el őt magát és feleségét, Eirénét. Bár a muzulmán építészet jeleit is magán viseli, a templom tervezésében és dekorációjában is a bizánci normákat követte. György meg tudta fizeti saját mozaikművészeit és ikonfestőit, akik a legújabb stílust hozták magukkal Konstantinápolyból: a kupolában a trónján ölő Pantokrátor látható, akit négy angyal vesz körül. György magáról is készíttetett egy portrét, amint leborul Isten Anyjának lába előtt, Mária pedig Krisztushoz fordul kérelmével. Ezt valószínűleg az előtér belső részében helyezték el, és egy másik táblaképet tarthatott, amely II. Rogert ábrázolta, amint Krisztus megkoronázza. Attól eltekintve, hogy Roger

címe nem *baszileusz*, hanem *rex* volt, ez a bizánci birodalmi művészet tökéletes darabja. Azt is hangsúlyozza, hogy Roger alattvalói saját hagyományuk lencséjén át tekintettek uralkodására.

Roger mindazonáltal jó katolikus maradt. A katolikus egyház nagy elvárásokat is támasztott vele szemben. Hiszen uralkodásának jogossága a pápa adományából származott, amelyet nagybátyja, Robert Guiscard kapott Melfiben. Ez az adomány volt Szicília megszerzésének chartája. 1098-ban egy másik pápai adomány egészítette ki, ezúttal apja, Roger gróf számára, aki ezentúl a pápai legátus rangjában irányította a területet. Uralmának egzotikus kiegészítői ellenére II. Roger soha nem felejtette el, hogy elsősorban a katolikus egyháznak tartozik hálával, hiszen ez jelentette uralkodásának politikai legitimációját.

A kontinensen zajló események adtak is rá alkalmat, hogy kimutassa lojalitását. 1127-ben, Roger unokatestvérének, Vilmosnak, Apulia hercegének a halálával Robert Guiscard közvetlen leszármazottainak ága kihalt. Roger örökölte a dél-itáliai normann területeket, és el is indult, hogy biztosítsa őket, mert a helybeliek egyáltalán nem támogatták. Ellenállásuk mögött II. Honorius pápa (1124–1130) állt, aki félt attól, hogy egy hatalomvágyó uralkodó ennyire megközelítse Rómát, és ellenezte Roger terveit, hogy királlyá koronáztassa magát. A pápa 1130-ban bekövetkezett halála azonban lehetővé tette a kompromisszumot. Az új pápa, II. Anacletus (1130–1138) teljesítette Roger kérését. 1130 karácsonyán pápai áldással és a latin rituálé szerint megkoronázták és felkenték királlyá a palermói katedrálisban.

Sajnos azonban nem Anacletus volt az egyetlen pápa ebben az időben. Megint megosztottság uralkodott, és ebből végül Anacletus riválisa, II. Ince (1130–1143) került ki győztesen – ő viszont nem akarta megerősíteni Roger királyi státusát. Rogernek hosszú harcot kellett vívnia, hogy a pápa elismerje megkoroná-

zását, ám végül sikerrel járt, paradox módon pedig a harc maga is szorosabbra fűzte az új királyság és a pápaság kötelékeit. Roger megkoronázása fontos esemény volt. Megerősítette uralkodásának latin elemeit. Rogernek és bizonyos mértékig utódainak is sikerült fenntartaniuk az egyensúlyt az uralmukat támogató különböző rétegek között, de most már nem volt kétséges, hogy Szicília a nyugati kereszténység része lett. A görögök és az arabok egyre kisebb szerepet játszottak az udvarban és a királyság kormányzásában.

A normann udvar és kormány azonban egészen a 12. század végéig megőrizte kozmopolita jellegét. A görög és arab szövegek latinra fordításának elismert centrumaként működött. Az egyik legfontosabb lefordított mű Ptolemaiosz *Almagestá*ja. A névtelen latin fordító előszavában beszámol azokról a körülményekről, amelyek lehetővé tették számára a fordítást. Salerno híres orvosi iskolájában tanult, amikor megtudta, hogy egy szicíliai követ elhozta Konstantinápolyból a mű egy példányát. Ez a követ Henrik, Catania főesperese volt, aki annyira rajongott a görög kultúráért, hogy Aristippusnak is nevezték. (Aristippus Platón *Menó*jának egyik szereplője.) Henrik vonakodott odaadni a kéziratot ennek a lelkes orvostanhallgatónak, amíg az be nem bizonyította, hogy eléggé felkészült a fordításra: ehhez Euklidész és Proklosz műveit kellett tanulmányoznia. A fordító még így is köszönettel tartozott egy bizonyos Eugeniusnak, aki „a görög és az arab nyelv legkitűnőbb ismerője, és a latinban sem járatlan". Ebből a szövegből ismerhetjük meg a szicíliai udvar két legjelentősebb fordítóját: Henrik Aristippust és Eugeniust, az emírt. Henrik latin nyelvű ember volt: a leírás szerint nagy tudású és kedves férfi, aki a görög és a latin nyelvben is nagy járatosságra tett szert. Az 1160-as években egy ideig főminiszter volt, de ez nem volt neki való hivatal. A könyvei jobban érdekelték. A királlyal való útja során kezdte el fordítani Platón

*Phaedó*ját. Az előszóban felsorolta azokat a görög szövegeket, amelyeket már lehetett fordításban tanulmányozni Szicíliában: Hero *Mechanikájá*t, Euklidész *Optikájá*t és Arisztotelész *Analytica priorá*ját. Henrik lefordított egy másik platóni dialógust is: a *Menó*t. Az előszóból megtudhatjuk azt is, hogy dolgozott Naszianszi Gergely munkáinak fordításán és Laertius Diogenes *A filozófusok életéről* című értekezésén.

Eugenius emír görög volt, egyike azoknak az államhivatalnokoknak, akik hűen szolgálták a normann királyokat. Ptolemaiosz *Optikáját* ő fordította arabról latinra. Elmagyarázta, hogy azért az arab nyelvű változatot fordította le a göröggel szemben, mert abban jobban érvényesül a szerző gondolatmenete. A többi fordítása közül talán a *Stephanites és Ichnelates* című a legérdekesebb. Ez eredetileg indiai állatmesék görög fordítását tartalmazta. A mesék középpontjában az Oroszlánkirály állt, és az udvari életről szóltak. A mesék fordítása a bizánci udvarral megőrzött szoros kapcsolatra utal, mert a gyűjtemény eredetileg I. Alexiosz Komnénosz császárnak készült. Ez a normann királyi udvar és Komnénosz udvartartása ízlésének hasonlóságára utal, s így talán nem is meglepő, hogy Szkülitzész krónikájából – amely 811-től 1057-ig dolgozta fel Bizánc történetét – készült egy illusztrált példány a normann udvar számára. A munka nem fordítás, de a görög kézírás szicíliai eredetre vall. A korábbi illusztrációk bizánci stílusban készültek, de a későbbiek már latin és muzulmán hatást mutatnak. A képek nemcsak eseményeket ábrázolnak, hanem a bizánci udvar szertartásait is. Olyan képeskönyv született tehát, amely azt mutatja, hogy a normann királyi udvart lenyűgözte Bizánc – ezért utánozta, sőt meg is akarta haladni.

A normann udvar eredeti művekkel is előállt. A legmélyebb benyomást talán Idríszí műve gyakorolja a mai nézőre: a *Roger könyve,* amely az akkor ismert

világ modern földrajzi szótára volt, Ptolemaiosz munkájára alapozva. Roger munkájának gyümölcsét egy ezüst planiszférára (ez a Föld síkban ábrázolt felületét jelenti) vésette. Ez pontosabb világtérkép volt, mint bármelyik más *mappae mundi* Nyugat-Európában. Különösen a mediterrán világ és a Közel-Kelet ábrázolása pontos, ahogyan az várható is. Idríszí muzulmán volt. Eredetileg andalúziai családból származott, s ahogy más muzulmán tudósokat és költőket is, magához vonzotta II. Roger udvara, amely ekkor még őrizte a muzulmán kultúra megszabta arculatát. Rogernek volt saját *alamah*ja, vagyis bélyege az arab hivatalos dokumentumok érvényesítésére. Emellett napernyővel járt. Ezt Egyiptom Fatimida uralkodójától kapta, és királyi uralma elismeréséül szolgált. A muzulmán uralkodók mintájára egy *tiraz*t, vagyis műhelyt építtetett a hárem mellé, hogy ellássa az udvart ünnepi köpenyekkel. A leghíresebb Roger koronázási palástja. Egy tevét szétmarcangoló oroszlánt ábrázol – az oroszlán volt az Hauteville-ház jelképes állata.

A művészet és az építészet

A normann udvar intellektuális érdeklődésében megnyilvánuló kozmopolita jelleg jelenik meg művészetében és építészetében is. Arra használták a templomaikat és a palotákat, hogy megerősítsék a státusukat, és hogy szembeszálljanak a II. Roger királyi címét illető kritikákkal – mert az 1130-as koronázást sok akkori uralkodó trónbitorlásnak tekintette. Valószínűleg ebben az időben kezdte meg Roger egy új királyi palota építtetését. Korábban az emírek palermói palotájában lakott, de ez nem keltett jó benyomást. Roger palotája ma is áll, de egyetlen, mozaikokkal díszített szobán kívül nem sok maradt meg az eredeti épületből – a Cappella Palatina a nagy kivétel. Alapító okirata 1140-ből származik: Roger nem sokkal ezelőtt ismertette el királyi címét II. Ince pápával. A ká-

polnát szinte azonnal fel is szentelték, ami arra utal, hogy az épület ekkor már javában épült, bár talán más célokra. A kupola mozaikdíszítését viszont csak 1143-ban fejezték be, a főhajó díszítése pedig I. Vilmos (1154–66) uralkodásáig váratott magára. Az épület pazar dekorációja ma is ámulatba ejti a látogatókat. Ugyanakkor nagyon furcsa keveréke a stílusoknak. A főhajó látszólag a nyugati bazilikák mintájára épült, de ehhez egy bizánci stílusú, befoglalt görög kereszt alaprajzú templom társul – ez szolgál szentélyként. A bizánci hatást hangsúlyozzák a konstantinápolyi mesterek munkáját dicsérő mozaikok is. A szentély dekorációja nagyjából megfelel a bizánci modellnek, bár a túl sok Krisztus Pantokrátor-ábrázolás – az apszisban, a kupolában és a déli kápolna fölötti lunettában – már-már disszonáns, nem felel meg a bizánci tervezés megszokott harmóniájának. A kápolna nyugati részét még egy Pantokrátor-figura uralja. A bizánci mesterek munkája ellenére a főhajót díszítő Genezis-beli és újtestamentumi történetek képei inkább latin stílusra vallanak. De a Cappella Palatinában nemcsak a latin és a bizánci stílus keveredik. A muzulmán építészeti elemek is meghatározók benne: például a kupoladobot támogató sarokboltozat vagy a magasított ívek. A falak alsó részének márványborítását díszítő motívumok is muzulmán ízlésre vallanak, míg a főhajó fölötti hatszögekkel mintázott *(muqarnas)* mennyezet a muzulmán belsőépítészet egyik remeke. Felületét az iszlám udvari élet gyönyöreit ábrázoló képek borítják: bor, nők és énekelés. Bár ezek a képek szabad szemmel alig láthatók, egy keresztény imahelyen nagyon furcsa dekorációk... Ugyanígy egy mecsetben is azok volnának.

Sokkal inkább illenek egy muzulmán uralkodó fogadótérméhez. Ezért sokan azt erősítgetik, hogy a Cappella Palatina eredetileg két épület volt: keleti végén bizánci stílusú kápolna, a nyugati végén pedig muzulmán stílusban épült fogadóterem. Ez azonban nem valószínű. A kétfajta épület kombinációja szent-

ségtörésnek számított volna. Valószínűbb az a magyarázat, hogy a Cappella Palatinát eredetileg fogadóteremnek tervezték, amely egy muzulmán stílusú előszobából és egy bizánci trónteremből állt, mint a konstantinápolyi Khrüszotriklinosz. (Ennek az alaprajza is egy bizánci temploméra hasonlított. Sőt a császári trón egy emelvényen állt, az apszisban, egy Krisztus Pantokrátor-mozaik alatt. Ez magyarázhatja a Cappella Palatina apszisának díszítését is.) Viszont amikor Roger 1139-ben békét kötött II. Ince pápával, politikailag előnyösebb lett uralkodásának keresztény jellegét hangsúlyozni, s ezért alakíttathatta át a nagyszerű fogadótermet királyi kápolnává. Ha valóban így történt, az megmagyarázza azt is, miért ötvöz az épület annyi latin, bizánci és muzulmán elemet. Együttesük valóban csodálatos, de nem fejlődött tovább. A normann királyok későbbi egyházi épületeiben nem sok nyomát találjuk a muzulmán építészeti elemeknek. Ez nem azt jelenti, hogy egészében eltűnt a muzulmán komponens, csak azt, hogy a királyok magánépületeikhez alkalmazták az elemeit – ezt bizonyítja például a La Zisa és a La Cuba is.

A Cappella Palatina építtetésével egy időben II. Roger belekezdett a cefalùi katedrális munkálataiba is. Egy időben talán azon is gondolkodott, hogy székhelyét Palermóból a part mentén Cefalùba teszi át. Nyilvánvaló, hogy nagy fontosságot tulajdonított a városnak: egyházát püspökségi státusba emelte. A templom alapkövét 1131 pünkösdjén fektették le, s az építkezést 1137-ben fejezték be, de úgy tűnik, a katedrális ekkor még nem volt véglegesen kész. II. Roger az 1140-es évek elején úgy döntött, hogy ide akar temetkezni, s ezért újjáépíttette az épületet. A keleti végét alaposan megnagyobbították, és nagyon hasonlít az észak-francia építészet alkotásaihoz – akárcsak a nyugati oldal ikertornyai. A kettő közötti főhajóban nincs semmi különleges – lehet, hogy ez az eredeti épülethez tartozott, mert helyi jellegre vall. II. Roger változtatásai francia kapcsolatát szándékoz-

ták hangsúlyozni. Az 1148-ban befejezett szentélyt viszont bizánci mozaikművészek díszítették. Ez tisztelgés volt a bizánci mozaikok tovább élő presztízse előtt – az ikonográfia viszont már latin volt. Az apszisban egy hatalmas és megindító Krisztus Pantokrátor-kép áll. Valamivel alacsonyabban Isten Anyja látható angyalok kíséretében, lejjebb pedig az apostolok. Az oldalfalakon az Ótestamentum prófétáinak és az egyházatyáknak a leszármazása látható. A szentély mozaikjai jelentik a katedrális vizuális fókuszát, de mai szemmel eléggé elütnek a latin környezettől.

II. Roger egy porfírból készült szarkofágot állíttatott fel a katedrálisban, hogy abba kerüljön majd a teste, egy másik pedig síremlékül szolgált. Végül mégis Palermo katedrálisában temették el, és ott található még ma is porfírkő sírja, a dinasztia más tagjaié mellett. A történészek hosszú időn át azt gondolták, hogy a porfír síremlékekkel a normann királyok szintén a bizánciakat akarták utánozni. Ha ez így volt is, egy korábbi időszakhoz tértek vissza: a bizánci császárokat ekkor már régen nem porfírkövek alá temették, mert ezt a követ már nem bányászták, és lehetetlen volt beszerezni. Valószínűbb, hogy a normann királyok az akkori pápák példáját követték, akik a régi római császárok felújított porfírszarkofágjaiba temettették magukat. Az rejtély, hogy a normann királyok honnan szerezték a porfír sírköveket, de az a legvalószínűbb, hogy Rómából. A porfírt az itáliai városállamokban olyan nagyra becsülték (mint a hatalom szimbólumát), hogy Rómában aktív piaca működött.

Lehetséges, hogy II. Rogert csak ideiglenesen akarták Palermóban eltemetni, de a város érsekei aztán nem voltak hajlandók megválni az értékes relikviától. A katedrálist magát valószínűleg egy régi mecsetből alakították át Roger idejében. Az 1170-es években Walter érsek teljesen átépíttette (munkájából valamennyi még ma is látható a katedrálisban), és ez volt a monrealei katedrális mintája, amelyet II. Vilmos király emeltetett a Palermo fölötti hegyek-

ben. Vilmos eredetileg kolostort alapított itt 1174-ben, s azután 1183-ban érseki rangra emelte. Senkinek nem sikerült még kielégítően megválaszolnia a kérdést, hogy miért akart még egy érsekséget olyan közel a fővároshoz. A királyi pompa és presztízs csak részben adhat választ. Monreale javadalmai valami mást sugallnak. Nagy darab, muzulmánok művelte földterületekből állt, az egyházmegye pedig Nyugat-Szicíliának azokat a részeit tartalmazta, ahol még a 12. század végén is a muzulmán lakosság volt többségben. Az érsekséget tehát azért alapíthatták, hogy a muzulmánokat az egyház ellenőrzése alá vonják. Az is ezt sugallja, hogy 1205-ben elfoglalta egy lázadó muzulmán csoport.

Ugyanakkor a királyi hatalmat is megerősítette. II. Vilmos nagyon sokat költött a monrealei katedrálisra. 1183-ra majdnem befejezték az építkezést. 1186-ra hatalmas bronzajtói is a helyükre kerültek: ezeket Bonanno di Pisa jegyezte, és a középkori ötvösművészet remekei voltak. Mire II. Vilmos 1189-ben meghalt, viszonylag fiatalon, a monrealei katedrális készen lehetett. Az épület hatalmas: 108 méter hosszú és 40 méter széles. Az épület maga nyugati mintát követ, de díszítését bizánci mesterek végezték, az ajtókat kivéve. Kiszámították, hogy a katedrálisban 76178 négyzet-centiméternyi mozaik van, ami a valaha volt legnagyobb bizánci mozaikdekorációt jelenti. Ugyanakkor viszont egyáltalán nem keltenek bizánci hatást...

Az épület belső terét meghatározó hatalmas főhajóban nincs semmi bizáncias. A szentély fölött nincsen kupola, csak egy meglehetősen kidolgozatlan, nyugati stílusú ablakos tornyocska. A főleg Genezis-beli és Krisztus szolgálatáról szóló történeteket ábrázoló dekoráció inkább latin stílusú, mint bizánci. Az apszist egy hatalmas Krisztus Pantokrátor uralja, Isten Anyjának képével s alatta az angyalokkal, mint Cefalùban és valószínűleg a Cappella Palatinában is. Ez jellemzően normann ikonográfia lett. A bizánci

elemek Monrealéban a zordabb latin építészetnek rendelődtek alá. A nyugati oldal fenyegetően magasodó ikertornyai normann jellegzetességek. Az oszlopos folyosó is inkább nyugati katedrálisra vall – a domborművek pedig a dél-francia stílust tükrözik. A muzulmán hatás elhanyagolható, csak az apszis külső díszítésén fedezhető fel. A normannok Szicíliája feltartóztathatatlanul a nyugati kereszténység égisze alá tartott.

Összeférhetetlenségek

A normann királyi udvarra jellemző maradt a muzulmán hatás, de kizárólag a magánéletre. Ezt tanúsítják La Zisa és La Cuba kéjpalotáinak maradványai. Az elsőt egy arab nyelvű felirat tanúsága szerint I. Vilmos tervezte és fia, II. Vilmos fejezte be. A La Cubát is II. Vilmos építtette. 1180-ban fejezték be – szintén egy arab nyelvű felirat állítása szerint. Nem állt messze a királyi palotától: a víz és parkok kerítette épület kellemes enyhet nyújtott a nyári melegben. Ezeknek a kéjpalotáknak a felépítése és építészete a palotaépítészet észak-afrikai hagyományát folytatta. Mindkét épület háromemeletes, és nagyjából megegyezik a méretük is, de a La Cuba egyszerűbb épület. Egy központi, az épülettel egyforma magas, boltozatos fogadóterem köré rendeződik, és inkább ünnepségekre szolgált, mint az ottlakásra. A La Zisa, amely épebben maradt fenn, bonyolultabb szerkezetű épület, két gyújtóponttal. A földszinten egy szivattyúterem állt, amely az árkádokon át egy szökőkutas vízgyűjtőre nézett: ennek mozaikdíszítése részben még ma is látható, legfőbb jellegzetessége pedig a szökőkút. A szivattyúterem volt az előterem. A fő fogadóterem egy második emeleti kilátószoba volt, amelyből be lehetett látni egész Palermót és a tengerpartot. Itt is egy szökőkút állt a középpontban. E két terem körül számos szoba kapott helyet, ezek a személyzet lakhelyéül szolgáltak. A palotában nem volt kápolna,

de nem messze tőle, nyugatra építettek egyet. Ez jól mutatja II. Vilmos törekvését, hogy elválassza egymástól magánéletét és a monarchia nyilvános arculatát. A különböző kulturális elemek, amelyeket II. Roger még egyensúlyban tudott tartani, unokájának uralkodása idejére elválófélben voltak egymástól.

Legalábbis erre a következtetésre jutott Ibn Jubayr, egy andalúziai muzulmán utazó, aki mekkai zarándokútjáról hazafelé tartva hajótörést szenvedett Messina partjainál 1184 legvégén. Első benyomásai nagyon kedvezőek voltak: nem is lehettek volna mások, hiszen maga II. Vilmos mentette ki a tengerből, aki történetesen épp Messinába látogatott. Ibn Jubayr a part mentén Palermóba utazott, s a vidék Córdobára emlékeztette. Feljegyzése szerint a várost úgy vették körül a királyi paloták, „mint igazgyöngyök egy nő nyakát". A Martorana-templom tette rá a legnagyobb benyomást – ezt épp a karácsonyi ünnepek idején látogatta meg. Véleménye szerint „nem vitás, hogy a világ legcsodálatosabb építménye", s különösen tetszésére volt az oszlopos harangtorony. Az egyetlen mecset, amelyet Ibn Jubayr leír, a városon kívül állt, az egyik muzulmán negyedben. Ezért nem lelkesedett annyira. Megjegyezte, hogy a muzulmánok látják el a várost kereskedőkkel. Megvolt a saját *kádí*juk, vagyis bírájuk. Megtartották mecseteiket és a müezzin hívta őket imára, de a pénteki istentiszteletre nem tudtak összegyűlni, mert a *kutbah*, a pénteki ima tilos volt – hiszen ez biztosította volna a muzulmánok politikai összetartozását. Ibn Jubayr szűkszavúan megemlíti, hogy a közönséges muzulmánok „nem keverednek a hitetlenek támogatta testvéreikkel, s vagyonuk, nőik és gyermekeik nincsenek biztonságban". Ezek a „hitetlenek támogatta testvérek" minden bizonnyal azok a muzulmánok voltak, akik a király szolgálatába álltak – ennek pedig a kereszténységre való áttérésük volt az ára. Ibn Jubayr megpróbálta elhitetni magával, hogy a muzulmán kultúra még mindig nagy hatással van a kör-

nyezetére, s ezért felhívta a figyelmet arra, hogy a város keresztény asszonyai is muszlim módra fátyolt viselnek. Úgy tűnik, a királyi háztartásban voltak frank nők, akik titokban áttértek az iszlám hitre. Ibn Jubayr hallotta, hogy egy földrengés idején II. Vilmos udvarának valamennyi nője és szolgálója Allah és az ő prófétája nevét kiáltozta, a segítségüket kérve, és azt állította, hogy a király legfőbb tanácsadói az arab eunuchok, még ha a forma kedvéért el is kellett hagyniuk az iszlám hitet. Amikor Szicíliába érkezett, a király egyik eunuch szolgája titokban mindenről kikérdezte, és nagy vigaszt nyert mekkai zarándokútjának leírásából. A szolgáló bevallotta, hogy titkolnia kell a vallását. Vigaszképpen megkereste a muzulmán zarándokokat, és azt remélte, hogy megáldják, és adnak neki valami emléket az iszlám szent helyekről.

Tartózkodásának végére Ibn Jubayr már nem csaphatta be magát. Látta, hogy a muzulmánok pozíciója a szigeten egyre gyengül. II. Vilmos erőszakkal téríttette át a muzulmán közösség számos vezetőjét, másokra pedig mindenféle személyes nyomást gyakorolt, hogy áttérjenek. Ibn Jubayr megfigyeléseit a tények is alátámasztják. II. Roger uralkodásának végétől gyanús szemmel néztek a király szolgálatában álló arabokra, még akkor is, ha elhagyták a hitüket. A mahdijai Fülöp, Roger egyik legsikeresebb tengerészeti parancsnoka, muzulmán születésű volt, de megkeresztelkedett, amikor a király szolgálatába lépett. Ennek ellenére 1153-ban hitehagyottsággal vádolták és megégették. Ez gyökeresen ellentmondott II. Roger korábbi toleranciájának és annak, ahogyan muzulmán szolgáival bánt. De Roger ekkor már közelgő halálára készült, és biztosítania kellett a trónutódlást. Azzal, hogy feláldozta egyik arab parancsnokát, azt demonstrálta, hogy nagyon is keresztény és katolikus uralkodó. Ugyanekkor változott meg a normann udvar jellege is, és kezdtek benne eluralkodni a latin elemek. Ha II. Roger azt remélte, hogy ezzel elhárítja a szigeten és a palotában még mindig

többségben levő muzulmánok ellen irányuló előítéleteket, akkor tévedett. 1160-ban a latin nemesség egy összeesküvő csoportja lemészárolta Maiót, I. Vilmos főminiszterét és a palota muzulmán eunuchjait. Ugyanakkor a városban békés muzulmán kereskedőket és árusokat gyilkoltak meg. Az összeesküvők egy másik csoportja ellepte Szicília központját, ahová ekkortájt egyre több itáliai költözött, és arra biztatták az északi betelepedőket, hogy mészárolják le a helyi muzulmánokat. Egy kortárs történész tanúsága szerint „semminek sem örülhettek volna jobban, és kegyetlenül végrehajtották a feladatukat". II. Vilmos halálakor, 1189-ben a muzulmán lakosság felkelést szervezett. Lázadásukat brutálisan leverték. A palermói muzulmánok jobbnak látták elhagyni a várost, és a sziget déli részén, Agrigentónál telepedtek meg. Ennek a muzulmán közösségnek az agóniája csak 50 év múlva fejeződött be, amikor II. Frigyes a dél-itáliai Lucerába telepítette át a megmaradtakat.

A görögöket nem támadták annyira, mint a muzulmánokat. Fontos pozíciókat tölthettek be a kormányban egészen a normann uralom végéig, de a 12. századra jellemző kolostoralapítási folyamat azért leállt. Oroszlánszívű Richárd keresztes vitézeinek és Messina görög lakosainak harca megmutatta, hogy vannak feszültségek a katolikusok és az ortodoxok között, de a görög közösség megfogyatkozása lassú és fokozatos volt a muzulmán közösségével összehasonlítva. Még a 13. században is éltek Szicíliában művelt görögök, de kulturális és irodalmi tevékenységük inkább magánjellegű volt – már nem az udvari kultúra része.

Rövid ideig úgy tűnt, hogy az egészen váratlan normann győzelmek Szicíliában megfordítják a történelem kerekét, hiszen addig Bizánc, az iszlám és a Nyugat egyre csak távolodott egymástól. A szicíliai normann királyok védőszárnya alatt ezeknek a kultúráknak az elemeiből egy új udvari kultúra jött létre, amely látszólag boldog és harmonikus volt. Ám ez il-

lúziónak bizonyult. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a megosztottság túlságosan mély ahhoz, hogy egyensúlyi állapot jöhessen létre. Az egyre erősödő latin kultúra elsodorta a bizánci és muzulmán elemeket. A normannok szicíliai uralmának története csak tovább mélyítette a korai középkorban létrejött kulturális és vallási szakadást. S ami a jövőt illeti, a Földközi-tenger vidékének nyugati uralmát vetítette előre.

apocrisarius	Pápai követ a bizánci udvarban.
apszis	Félkör alakú, félkupolával fedett rész, legtöbbször a templom északi végén.
Augusta	A bizánci uralkodónők kitüntető címe.
Basileus	A bizánci császárok hivatalos címe Hérakleiosz (610–641) uralkodásának idejétől. Azért vezették be, hogy a császári autoritás keresztény eredetét helyezzék az előtérbe a katonai helyett.
bazilika	Római, téglalap alapú és általában apszisban végződő terem, amelynek felépítését átvették a korai keresztény templomok tervezésekor.
diaconia	Egyes korai középkori templomokhoz kapcsolódó jótékonysági intézmény Rómában.
díván	A muszlim uralkodók tanácsadó testülete, amelyet átvettek Szicília normann királyai is.
exarcha / exarchátus	Bizánc nyugati tartományainak hadi vezetője, illetve vezetése: központjuk a 6. század végétől Ravenna és Karthágó volt.

florilegium	Antológia: részletek gyűjteménye olyan munkákból, amelyek egy adott tárgykörben íródtak.
kádi	Muzulmán bíró.
kasztron	Bizánci, erődítménnyel és piaccal rendelkező város.
Khrüszotriklinosz	A legfontosabb báli és fogadóterem a konstantinápolyi császári palotában; II. Jusztinosz (565–578) munkája, amelyet nyugaton is utánoztak.
kibla	Mekka iránya.
kutbah	A muszlimok pénteki, prédikációval egybekötött imája, amelyet általában a kalifa nevében szolgáltattak.
labarum	Nagy Konstantin csatazászlója, amely egy Krisztust jelképező keresztet ábrázolt a khí-ró jellel.
mihrab	Mekka felé néző falmélyedés a mecsetek falán.
menologion	A szentek életének gyűjteménye, amelyet a szentek ünnepeinek kalendáriumi sorrendjébe rendeztek.
monofiziták	A keresztény egyház egy olyan ágazatának hívői, amely azt vallotta, hogy Krisztusban keverednek az isteni és az emberi elemek; leginkább Egyiptomban és Szíriában terjedt el.
monotheléták	Egy kompromisszumos vélemény hívői, akik azt tartották, hogy míg Krisztus

	isteni és emberi része nem keveredik, akarata (thelema) és energiája egy.
narthex	Keresztény templom előcsarnoka a nyugati bejáratnál.
nesztoriánusok	A keresztény egyház egy olyan ága, amelynek hívői szerint el kell választani egymástól Krisztus isteni és emberi természetét; leginkább Közép-Ázsiában terjedt el a középkorban.
Oikoumene	Eredetileg a civilizált világ, de egyre inkább a kereszténység mellék-jelentésével.
pallium	A pápa vagy a pátriárka által tisztük jeleként az érsekeknek adományozott köpeny.
polisz	Városállam görögül.
porfír	Kivételesen kemény, lilás kő, amelyet Egyiptomban bányásztak, és a császári uralom szimbóluma lett.
Renovatio	Politikai és kulturális megújulás birodalmi és keresztény egyházi vezetés alatt.
sztratégosz	Bizánci katonai kormányzó, egy-egy *theme* (katonai tartomány) vezetője.
Taktikon	Bizánci államigazgatási és katonai kézikönyv.
theme	Bizánci katonai tartomány.
Theotokosz	Szó szerint: „Isten Anyja" – Szűz Mária gyakori elnevezése Bizánc területén.

ÁLTALÁNOS

Brown, P.: *Az európai kereszténység kialakulása, 200-1000.* Budapest, Atlantisz, 1999.
Cameron, A.: *The Mediterranean World in Late Antiquity AD 395-600.* London, Routledge, 1993.
Collins, R.: *Early Medieval Europe 300-1000.* 2 kiadás, Basingstoke, Macmillan, 1999.
Fowden, G. *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity.* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993.
Herrin, J.: *The Formation of Christendom.* Oxford, Blackwell, 1987.
Mango, C.: *Byzantium: The Empire of the New Rome.* London, Weidenfeld and Nicolson, 1980.
Treadgold, W.: *A History of Byzantine State and Society.* Stanford, California, Stanford University Press, 1997.

A KORAI BIZÁNC

Cameron, A.: *Circus Factions: Blues and Greens at Rome and Byzantium.* Oxford, Clarendon Press, 1976.
Haldon, J.: *Byzantium in the Seventh Century: The Trans-formation of a Culture.* Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
Meyendorff, J.: *Birodalmi egység és keresztény szakadások: az egyház 450 és 680 között.* Budapest, Bizantológiai Intézet Alapítvány, 2001.
Moorhead, J.: *Justinian.* London, Longman, 1994.
Norwich, J.J.: *Byzantium: The Early Centuries.* Harmondsworth and New York, Viking, 1988.
Norwich, J.J.: *Byzantium: The Apogee.* Harmondsworth and New York, Viking, 1991.
Treadgold, W.: *The Byzantine Revival 780-842.* Stanford, California. Stanford University Press, 1988.
Whittow, M.: *The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025.* Basingstoke, Macmillan, 1996.

Belting, H.: *Kép és kultusz: a kép története a művészet korszaka előtt.* Budapest, Balassi, 2000.

Brubaker, L.: *Vision and Meaning in Ninth-century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus.* Cambridge, Cambridge University Press, 1999.

Cormack, R.: *Writing in Gold: Byzantine Society and its Icons.* London, George Philip, 1985.

Corrigan, K.: *Visual Polemics in the Ninth-century Byzantine Psalters.* Cambridge, Cambridge University Press, 1992.

Demus, O.: *Byzantine Mosaic Decoration: Aspects of Monumental Art in Byzantium.* 2. kiadás, London, Kegan and Paul, 1976.

Elsner, J.: *Art and the Roman Viewer: The Transformation of Art from the Pagan World to Christianity.* Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Grabar, A.: *L'iconoclasme byzantin: le dossier archéologique*, 2. kiadás, Paris, Flammarion, 1984.

Kartsonis, A.: *Anastasis: The Making of an Image.* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1986.

Kitzinger, E.: *Byzantine Art in the Making: Main Lines of Stylistic Development in Mediterranean Art Third-Seventh Century.* Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1977.

MacCormack, S. C.: *Art and Ceremony in Late Antiquity.* Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press, 1981.

Mainstone, R. J.: *Hagia Sophia. Architecture, Structure and Liturgy of Justinian's Great Church.* London és New York, Thames and Hudson, 1988.

Mango, C.: *Byzantine Architecture.* London, Faber and Faber, 1986.

Mathews, T. F.: *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy.* London és University Park, Pa., Pennsylvania State University Press, 1971.

Mathews, T. F.: *The Clash of Gods: A Reinterpretation of Early Christian Art.* Princeton, NJ, Princeton University Press, 1993.

Ousterhout, R.: *Master Builders of Byzantium.* Princeton, Princeton University Press, 1999.

Rodley, L.: *Byzantine Art and Architecture: An Introduction.* Cambridge, Cambridge University Press, 1994.

Von Simson, O. G.: *Sacred Fortress. Byzantine Art and Statecraft in Ravenna.* Princeton, Princeton University Press, 1987.

A KORAI ISZLÁM

Cook, M.: *Muhammad*. Oxford, Oxford University Press, 1983.
Crone, P:. *Slaves on Horseback, The Evolution of the Islamic Polity*. Cambridge, Cambridge University Press, 1980.
Ettinghausen, R. és Grabar, O.: *The Art and Architecture of Islam, 650-1250*. Harmondsworth és New York, Penguin, 1987.
Grabar, O.: *The Formation of Islamic Art*. New Haven, Conn.,Yale University Press, 1973.
Hawting, G. R.: *The First Dynasty of Islam: The Umayyad Caliphate A. D. 661-750*. London, Croom Helm, 1986.
Hawting, G.R.: *The Idea of Idolatry and the Emergence of Islam*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999.
Hillenbrand, R.: *Islamic Architecture: Form, Function and Meaning*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1994.
Kennedy, H.: *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*. London és New York, Longman, 1986.
Watt, W. M.: *Muhammad's Mecca: History in the Quran*. Edinburgh, Edinburgh University Press, 1988.

A KORA-KÖZÉPKORI NYUGAT

Birch, D. J.: *Pilgrimage to Rome in the Middle Ages*. Woodbridge, Suffolk, Boydell, 1998.
Brown, T. S.: *Gentlemen and Officers: Imperial Administration and Aristocratic Power in Byzantine Italy A. D. 554–800*. Rome, British School at Rome, 1984.
Bullough, D.: *The Age of Charlemagne*. London, Paul Elek, 1965.
Bullough, D.: *Carolingian Revival*. Manchester, Manchester University Press, 1991.
Krautheimer, R.: *Rome, Profile of a City, 312-1308*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1980.
Llewellyn, P.:. *Rome in the Dark Ages*. London, Faber and Faber, 1971.
McKitterick, R.: *Carolingian Culture: Emulation and Innovation*. Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
Noble, T. F. X.: *The Republic of St Peter: The Birth of the Papal State 600-825*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984.
Ward Perkins, B.: *From Classical Antiquity to the Middle Ages: Urban Public Buildings in Northern and Central Italy A. D. 300-850*. Oxford, Oxford University Press, 1984.
Wickham, C.: *Early Medieval Italy: Central Power and Local Society, 400-1000*. London, Macmillan, 1981.

Borsook, E.: *Messages in Mosaic: The Royal Programmes of Norman Sicily 1130-87*. Oxford University Press, 1990.
Kitzinger, E.: *The Mosaics of St. Mary's of the Admiral in Palermo*. Dumbarton Oaks Studies, XXVII. Washington D.C., Dumbarton Oaks, 1990.
Matthew, D. J. A.: *The Norman Kingdom of Sicily*. Cambridge Medieval Textbooks. Cambridge, Cambridge University Press, 1992.
Norwich, J. J.: *The Kingdom in the Sun*. London, Longman, 1970.
Tronzo, W.: *The Cultures of His Kingdom: Roger II and the Capella Palatina in Palermo*. Princeton, NJ, Princeton University Press, 1997.

TARTALOM